

2024
1
(574)

У І Ж КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контек- сти, компаративні ретроспек- ції, повсякденні практики

Масненко В., Присяжнюк Ю. Станов-
лення сучасної української традиції
почесних найменувань військових
формувань 5

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«...в ті важкі дні лютого 2022-го року
громада Охтирщини так згуртувалася,
що вам просто не передати!»: Інтерв'ю з
Героєм України полковником Д. Диким
про оборону Охтирки (24 лютого —
27 березня 2022 р.) (інтерв'ю записав та
підготував до друку *О. Філь*) 29

Історичні студії

Чухліб Т. Уживання назви «Україна»
в міжнародних угодах Війська Запо-
розького зі Швецією, Туреччиною та
Кримом (1710—1712 рр.) 57

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives, Everyday Practices

Masnenko V., Prysiazhnyiuk Yu. Forma-
tion of Modern Ukrainian Tradition
in the Honorary Names of Military
Units 5

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“...in Those Difficult Days of February
2022, the Okhtyrka Community Was So
United That You Can't Even Imagine!”: In-
terview With the Hero of Ukraine Colo-
nel D. Dykyi about the Defense of Okh-
tyrka (February 24 — March 27, 2022)
(record and publication by *O. Fyl*) 29

Historical Articles

Chukhlib T. The Use of the Name “Uk-
raine” in International Agreements of the
Zaporizhzhia Army With the Kingdom
of Sweden, the Ottoman Empire, And
the Crimean Khanate (1710—1712) ... 57

<i>Федьков О., Опрія Б.</i> Український соціал-демократ П. Канівець: революційні та правові аспекти діяльності (1890-ті — 1905 рр.)	78
<i>Misiura G.</i> Historycy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1918—1939	97

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

<i>Захарчук О.</i> Витоки і трансформації російського історіографічного міфу про політичні плани Наполеона Бонапарта щодо Росії напередодні та під час війни 1812 р.	113
<i>Горобець В.</i> Як російські історики відшукали «добру імперію»: ліквідація Гетьманщини у світлі «нової» імперської історіографії (2014—2022 рр.)	130

Публікації

«На воровствах и разбоях не бываль і с такими людьми знакомства не имелъ»: Декілька документів до історії Коліївщини 1768 р. (вступна стаття й публікація <i>І. Синяка, С. Синяка</i>)	151
---	-----

Документальні есеї

<i>Андриєєв В., Андриєєва С.</i> Людина «другого плану» в історії: казус Епіфаніо Пріцци, або Пригоди італійського «Нахаби» в УРСР	169
--	-----

Рецензійні статті

<i>Курьдон А.</i> Національно-екзистенційна герменевтика культурно-історичного буття українства: роздуми з приводу колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність»	183
---	-----

Рецензії й огляди

Кульчицький С. Як допитливий юнак із радянської України усвідомлював, що живе у спотвореному світі [Рец.

<i>Fedkov O., Opria B.</i> Ukrainian Social Democrat P. Kanivets: Revolutionary and Legal Aspects of His Activity in 1890—1905	78
<i>Misiura G.</i> Historians of the Catholic University of Lublin in the Years 1918—1939	97

Methodology. Historiography. Sources

<i>Zakharчук O.</i> Origins and Transformations of the Russian Historiographical Myth about Napoleon Bonaparte's Political Plans for Russia on the Eve and During the War of 1812	113
<i>Horobets V.</i> How Russian Historians Searched for the “Good Empire”: Liquidation of the Hetmanshchyna in the Light of the “New” Imperial Historiography (2014—2022)	130

Publications

“I Was Not Involved in Thefts and Robberies and I Had No Acquaintance with Such People”: Several Documents from the History of Koliivshchyna in 1768 (introductory article and publication by <i>I. Syniak, S. Syniak</i>)	151
---	-----

Documentary Essays

<i>Andriev V., Andriieva S.</i> A Person of the “Second Place” in History: the Case of Epifanio Prizzi, or the Adventures of the Italian “Insolent” in UkrSSR	169
---	-----

Review Articles

<i>Kurydon A.</i> National-Existential Hermeneutics of the Cultural and Historical Being of Ukrainian Identity: Thoughts about the Collective Monograph “Civilizational Ukrainian Identity: History and Present”	183
--	-----

Book Reviews and Surveys

Kulchytskyi S. How a Curious Young Man from Soviet Ukraine Realized that He Lives in a Distorted World [Book Review:

на кн.: Турченко Федір. Перед викликами епохи: Спогади історика. Запоріжжя: Гельветика, 2023. 400 с.] 202

Пастушенко Т. Хронологія битви за Київ: день за днем [Огляд вебресурсу: Хроніки оборони Києва: лютий — квітень 2022. Упоряд. Віталій Нахманович, ред. Ярослава Науменко; Музей історії міста Києва] 209

Андрейко В., Тодоров І. Реакція світу на російську агресію [Рец. на кн.: Віднянський Степан, Мартинов Андрій. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.] 214

Верменич Я. Міждисциплінарні обрії освітньо-наукових практик у туристичній галузі [Рец. на кн.: Українська енциклопедія туризму. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 660 с.] 220

Хроніка

Гончаренко Н., Лисенко О., Старченко Н., Шандра В. Міжнародний конгрес «Переосмислення України та Європи: нові виклики для істориків» (нотатки з форуму) 226

Ювілеї

Віднянський С., Солошенко В. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Андрія Кудряченка 232

In Memoriam

Крикун Микола Григорович 238

Turchenko Fedir. Facing the Challenges of the Era: Memoirs of a Historian. Zaporizhzhia: Helvetyka, 2023. 400 p.] 202

Pastushenko T. Chronology of the Battle for Kyiv: Day by Day [Electronic Resource Review: Kyiv Defence Chronicles: February — April 2022. Compiled by Vitalii Nakhmanovych, edited by Yaroslava Naumenko; Museum of the History of the City of Kyiv] 209

Andreiko V., Todorov I. The International Response on Russian Aggression [Book Review: Vidnianskyi Stepan, Martynov Andrii. The Russo-Ukrainian War and the International Community: A Monograph. Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2023. 264 p.] 214

Vermenysh Ya. Interdisciplinary Horizons of Educational and Scientific Practices in the Tourism Branch [Book Review: Ukrainian Encyclopedia of Tourism. Kyiv: Yurinkom Inter, 2023. 660 p.] 220

Chronicles

Honcharenko N., Lysenko O., Starchenko N., Shandra V. International Congress “Rethinking Ukraine and Europe: New Challenges for Historians” (Notes from the Forum) 226

Anniversaries

Vidnianskyi S., Soloshenko V. To the 70th Anniversary of Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor Andrii Kudriachenko 232

In Memoriam

Krykun Mykola Hryhorovych 238

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 25.01.2024)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23233-13073ПР від 22.03.2018 р.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел: +380 (44) 278-52-34, факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 20.02.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 19,50. Обл.-вид. арк. 19,01. Тираж 140 прим. Зам. № 7184.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.005>

УДК 355.12(477):37.017.925

Віталій МАСНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України,
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
masnenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

Юрій ПРИСЯЖНЮК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
yu-prysyazhnyuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ПОЧЕСНИХ НАЙМЕНУВАНЬ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ*

Мета полягає в дослідженні процесу становлення сучасної, власне української, традиції почесних найменувань військових формувань і їх класифікації. **Методологія** базована на поєднанні інструментарію аналізу кількісних та якісних ознак історичних фактів, методів студій пам'яті й так званого «просторового повороту» у сучасній гуманітаристичі. **Наукова новизна**. Вперше проаналізовано процес формування системи почесних найменувань військових підрозділів як складової загальної національної військово-історичної традиції та одного з маркерів народження нової історичної культури в українському соціумі. **Основні результати**

* Статтю підготовлено згідно з держбюджетною темою «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

Цитування: Масненко В., Присяжнюк Ю. Становлення сучасної української традиції почесних найменувань військових формувань. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 5—28. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

ти. Після багаторічного збереження в Україні радянської системи найменування військових формувань відбувся принциповий поворот до власної національної військово-історичної традиції. Каталізатором цього процесу стали «Революція гідності» та початок відкритої збройної агресії РФ. У межах загальної оборонної реформи було проведено тотальний ребрендинг військового називництва. З назв військових формувань вилучено ідеологізовані радянські складові. Натомість досить послідовно запроваджуються українські почесні найменування. Запропоновано виділяти два їх різновиди: іменні / персональні й територіальні назви. Серед перших 13 % репрезентують діячів періоду середньовіччя (Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике князівство Литовське), 30 % — ранньомодерного часу (переважно козацької доби, Гетьманщини), 29 % — знакових представників національно-визвольної боротьби ХХ ст. (здебільшого Української революції 1917—1921 рр.), 18 % — героїв сучасної російсько-української війни. Для всіх періодів абсолютну більшість становлять саме військові діячі. Територіальні назви, на відміну від радянської традиції, містять найменування населених пунктів, в яких дислоковані або були сформовані відповідні підрозділи. В окремих випадках поєднуються персональні й територіальні назви. Процес іменування перебуває в динаміці, тож становлення української військово-історичної традиції триває.

Ключові слова: військово-історична традиція, почесні найменування, Збройні сили України, оборонна реформа, національний пантеон, історична пам'ять, опір агресії РФ.

Понад два десятиліття в Україні зберігалася радянська традиція найменування військових частин. Така ситуація цілком уписувалася у загальну картину досить складного процесу транзиту українського соціуму й політикуму від авторитарного постколоніального стану до відкритого та демократичного. Українська держава після розпаду СРСР успадкувала військові формування, що розміщувалися на її території, з відповідними назвами. Суцільно ідеологізована радянська традиція називництва вирізнялася громіздкістю й помпезністю. В найменуванні військового формування комбінувалися, як правило, назви населених пунктів, у боях за які відзначилася ця частина за Другої світової війни, власне її німецько-радянської складової (часом навіть і давніших збройних конфліктів), радянські нагороди та пам'ятні дати офіційного календаря. З'єднання й полки з найбільш значущим бекграундом мали звання гвардійських. Як приклад: 98-ма гвардійська повітрянодесантна Свірська Червонопрапорна, ордена Кутузова дивізія імені 70-ліття Великого Жовтня.

Кардинальні зміни у цій надзвичайно важливій сфері розпочалися лише в умовах опору агресії РФ. Вочевидь, що традиція, про яку йдеться, не виникла в останнє десятиліття¹, проте саме збройне вторгнення, яке почалося

¹ Окремої уваги потребує дослідження джерел модерної традиції найменувань військових підрозділів, що була започаткована у часи Української революції 1917—1921 рр. (1-й Український полк ім. Богдана Хмельницького (богданівці), полк ім. гетьмана Полуботка (полуботківці), курінь ім. Петра Дорошенка тощо) та збройного опору 1940—1950-х рр. В умовах радянського режиму національна традиція перервалася. Однак цей досвід певним чином враховано нині. Так, Окремий президентський полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького отримав своє найменування на честь однойменного формування періоду Визвольних змагань 1917—1921 рр.

в лютому 2014 р. та призвело до тимчасової окупації АР Крим, Севастополя й частини Донецької, Луганської областей, мотивувало початок ствердження чіткої національної визначеності у цьому питанні. На наш погляд, вона потребує ґрунтовних студій саме в контексті з'ясування передумов та обставин цього широкого «ментального зламу», який суттєво інакше визначив співвідношення уявлень «чужий» / «свій» у розумінні сутності, характеру й функціонального призначення силових і спеціальних воєнізованих структур України, їх імовірних союзників та реального супротивника, що, своєю чергою, стало досить помітним свідченням народження нової історичної культури в українському суспільстві.

Отже, проаналізувавши сформовані у Збройних силах України (та інших силових структурах) військово-історичні традиції, передусім ті, які набули національного виховного значення, маємо на меті дослідити процес становлення сучасної власне української національної системи почесних найменувань військових формувань і запропонувати їх класифікацію. Дослідження досвіду вітчизняної військово-історичної традиції потребує опрацювання багатьох джерел, насамперед нормативно-правових документів, поточних інформаційних даних, різноманітних маркерів трансформації історичної пам'яті.

Почесні найменування військових формувань здійснювалися відповідно до закону України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» від 24 травня 2012 р., зі змінами, внесеними відповідно до вимог законів «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 2015 р., «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» від 2023 р. [1].

Військове називництво додатково регламентувалося президентським указом від 30 жовтня 2000 р. «Про впорядкування присвоєння почесних найменувань військовим частинам, установам, вузлам зв'язку, органам та підрозділам» (із наступними змінами) [2]. Серед інших виокремимо також указ № 286 від 18 травня 2019 р. «Про Стратегію національно-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2020—2025 рр.», де вже вдруге від 2015 р. на офіційному рівні йшлося про те, що це пріоритетний напрям державної політики, водночас системне національно-патріотичне виховання потребувало «зміцнення української державності, консолідації суспільства, утвердження [...] національних цінностей» [3].

Процес найменування конкретних військових формувань відображено у відповідних президентських указах, що дають змогу з'ясувати певну його динаміку та реальний внесок окремих очільників держави у становлення національної військової традиції.

Джерелами також слугувала відкрита інформація про підрозділи ЗСУ, ДПСУ, НГУ, військові навчальні заклади. Переважно ці дані не систематизовані, лише в окремому випуску серії спеціальних інформаційно-аналітичних

брошур подано узагальнюючу інформацію про почесні найменування з'єднань і частин Національної гвардії України [4].

Для аналізу української ситуації чималий інтерес становить досвід інших країн, особливо тих, які також здійснили транзит від радянської військово-політичної системи до національної. Зокрема в Литві відродили традицію називати військові підрозділи іменами великих князів литовських. Перший із них — егерський батальйон ім. князя Вітовта Великого. У складі 1-ї механізованої бригади «Залізний вовк» бачимо гусарський батальйон ім. короля Міндовга, уланський батальйон ім. великої княжни Бірути, механізований піхотний батальйон ім. великого князя Ольгерда, механізований піхотний батальйон ім. князя Вайдота. Крім того, військовим частинам присвоювалися імена великих гетьманів литовських (навчальний полк ім. великого гетьмана литовського Януша Радзивілла) та військових діячів Литовської держави міжвоєнного періоду (Литовська військова академія ім. генерала Йонаса Жямайтіса, Центр бойової підготовки ім. генерала Адольфаса Раманаускаса, Школа підофіцерів ім. дивізійного генерала Стасіса Раштікіса).

Аналізуючи попередні дослідження, насамперед звернемо увагу на студії, що містять теоретичні положення, покликані забезпечити належну фахову оцінку самому процесу становлення сучасної української традиції почесних найменувань військових формувань. Вони знайомлять нас із так званим «просторовим поворотом» у гуманітаристиці [5, С. 151—157]. Отож корисним є методологічний підхід, який, зокрема, передбачає, що «людина засвоює інформацію про навколишній простір у рамках суб'єктивної психології сприйняття, тобто незалежно від зорового чи описового способу надходження цієї інформації» [6, С. 14]. «Це означає, — наголошує Н. Яковенко, — що уявлення про простір завжди пов'язане з особою, яка сприймає не “простір взагалі”, а лише той простір, що його ця от особа сама вичленувала і сама “впорядкувала” за певною системою координат, організованих ієрархічно — на підставі наділення тих чи тих просторових об'єктів відповідними властивостями» [6, С. 14]. Спираючись на студії таких дослідників, як Ф. Ратцель, Г. Зіммель, Е. Кассирер, В. Беньямін, А. Лефевр, М. Фуко, представників чиказької школи урбаністичної екології, стверджуємося в розумінні, що символічний простір варто розглядати радше не як об'єкт, а як проблему, при цьому особливу увагу потрібно звертати на уявлення та соціальні зв'язки людей. У нашому випадку особливу цінність становлять не лише візії мнемонічних просторів у відносно недалекому минулому, а їх множинність, великий інтуїтивний спектр — від чогось історичного та сакрального до геополітичного, безпекового та, власне, мілітарного. Важливо буде усвідомити, які уявлення, переконання (стереотипи) й потреби стояли за рішеннями про (пере)присвоєння військовим формуванням почесних найменувань.

Безпосередньо заявленій проблемі присвячена стаття Л. Сидоренко. В ній, зокрема, йдеться про впровадження національних військово-історичних традицій у ЗСУ з урахуванням отриманого практичного досвіду. Увагу зосереджено на розгляді взаємозв'язків традицій і патріотизму, які авторка спробувала узго-

дирити з «формуванням у військовослужбовців національної свідомості, стійкого прагнення до наслідування найкращих набутоків української армії, із сумлінним виконанням військового й конституційного обов'язку» [7, С. 144]. Принагідно дослідниця простежила військові ритуали: вітання (4 жовтня 2018 р. Верховна Рада України ухвалила нове вітання для армії: «Слава Україні! Героям слава!»), підняття Державного прапора України, вручення бойового прапора, оголошення на вечірній перевірці прізвищ військовослужбовців, навечно зарахованих у списки підрозділів, святкування Дня військової частини, зустріч офіційних державних осіб і прямих начальників, покладання вінків до пам'ятників і могил героїв-військовослужбовців, віддання військових почесностей під час поховання воїнів-побратимів та ін. [7, С. 144]. Л. Сидоренко запропонувала «умовну» класифікацію військових традицій ЗСУ за такими показниками: 1) бойові традиції; 2) традиції військового навчання та виховання; 3) традиції військового побуту. Водночас за ступенем узагальнення їх класифіковано на загальні (вірність військовій присязі, військова доблесть та ін.) і часткові.

Окремі аспекти військових традицій у сучасній Україні розглянуто у статтях І. Ганюкової [8], О. Отич [9], М. Шевченка [10—12], М. Шевченка та В. Єфімової [13], Т. Глушкової [14], М. Коби [15], В. Федоренка [16], О. Турчака, М. Надраги [17], в монографії Е. Афоніна [18], працях інших дослідників. Утім авторам рідко вдавалося уникати залежності від пострадянської політичної кон'юнктури, приміром, як це до загальновійськової реформи (2014—2016 рр.) спостерігалось щодо збереження в найменуваннях військових формувань звання «гвардійська» чи згадок про радянські ордени та інші атрибути.

Аналіз запропонованих в історіографії міркувань й оцінок засвідчує, що навіть у нещодавніх інтерпретаціях становлення сучасних військово-політичних традицій зберігалася помітна «розмитість» національних уподобань, цінностей, пріоритетів. Отак 2008 р. у спробі обґрунтувати тезу про «єдність армії й народу» І. Ганюкова послалася на безкомпромісний простір суперечливої за своєю сутністю історичної пам'яті військовослужбовців — як «шанувальників борців з фашизмом» і, водночас, учасників «Помаранчевої революції» [8, С. 43]. Це означало, що українські дослідники, коли бралися висвітлювати чинні військово-історичні традиції у збройних формуваннях, нерідко послуговувалися застарілими ідеями, формами, методами, інтерпретаційними моделями.

Позаяк спеціальних праць про національну традицію почесних найменувань військових формувань досі не створено, це звільняє авторів статті від обов'язку вести предметну дискусію з попередниками. Крім того, пропоновані тут положення й висновки вочевидь матимуть завчасний характер, що не виключає появу такої полеміки в майбутньому.

Отже, з усього матеріалу, що міститься у виявленій та опрацьованій авторами історіографії проблеми, найкориснішими видаються дві думки. Перша: «головна особливість національних військово-історичних традицій Збройних сил України полягає в їхній орієнтації на формування в особового складу стійкої мотивації до зразкового виконання своїх службових обов'язків у будь-яких умовах», включно з

війною. Друга: система військово-історичних традицій, що сформувалися в Україні, «є частиною загальнонаціональних традицій українського народу зі своїми специфічними ознаками» [7, С. 151]. Між цими двома твердженнями помітний досить щільний взаємозв'язок: гарантування безпекової функції в поєднанні із завданням консолідації української нації, що є конституційним обов'язком, місією військовослужбовців і громадян України. Впоратися їм із таким надзавданням можливо в разі використання потужного каталізатора етнонаціональної (само)ідентифікації, який, своєю чергою, також потребує історичного підґрунтя.

У полоні пострадянської символічної парадигми

Для початку окреслимо перші спроби влади внести певні новації у військове називництво. Оскільки, згідно з Конституцією України, президент є верховним головнокомандувачем ЗСУ, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, то й це питання вирішувалося на рівні президентських указів. За каденції Л. Кравчука зафіксовано перші українські назви в оборонній системі країни. Це найменування флагмана ВМС фрегата «Гетьман Сагайдачний» та Львівського військового ліцею ім. Героїв Крут.

За першої президентської каденції Л. Кучми кораблі та катери, які 1997 р. відійшли Україні після розподілу Чорноморського флоту, отримали назви «Запоріжжя», «Черкаси», «Жовті Води», «Переяслав», «Генічеськ», «Балта», «Сміла», «Чигирин», «Прилуки», «Гола Пристань», «Сватове». Вочевидь, саме у ВМС України, які в той час створювалися, з'явилися «перші паростки» національної військової традиції.

За другого терміну президентства Л. Кучми було зроблено певні кроки з унормування правової бази у сфері військового називництва. Йдеться про згаданий вище указ від 30 жовтня 2000 р. «Про впорядкування присвоєння почесних найменувань військовим частинам, установам, вузлам зв'язку, органам та підрозділам», а також про указ від 10 листопада того ж року «Про присвоєння почесних найменувань військовим навчальним закладам» (чинні дотепер). Дещо побільшало української військової номенклатури, але вводилася вона доволі дозовано, за цілковитого домінування радянської традиції. Так, згідно з указом від 19 квітня 2001 р., 24-й механізований Самаро-Ульяновській Бердичівській Залізній, ордена Жовтневої революції, тричі орденів Червоного прапора, орденів Суворова й Богдана Хмельницького дивізії було присвоєно ім'я князя Данила Галицького. Не важко побачити, що в новому найменуванні зберігалася стара радянська номенклатура. Це рішення Г. Касьянов атестував як «курйоз» і свідчення «амбівалентності» історичної політики Л. Кучми [19, С. 109]. 25-та окрема повітрянодесантна Дніпропетровська бригада була найменована Дніпровською, а 128-ма механізована дивізія — Закарпатською. Крім того, нові назви отримали Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, Національна академія Державної

прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького, Житомирський військовий інститут ім. С.П. Корольова, Військовий двічі Червонопрапорний інститут ракетних військ та артилерії ім. Богдана Хмельницького Сумського державного університету, Київський військовий лицей ім. Івана Богуна. Морський тральщик «Жовті Води» було перейменовано на «Чернігів».

В. Ющенко за свого президентства, попри активну політику пам'яті, «національного опритомнення», так і не спромігся на радикальні кроки щодо трансформації радянської військової традиції. Однак кілька військових закладів і частин усе ж отримали нові назви: Харківський національний університет Повітряних сил ім. Івана Кожедуба (26 серпня 2005 р.), 7-ма бригада тактичної авіації ім. Петра Франка (28 березня 2008 р.), 14-та радіотехнічна бригада ім. Богдана Хмельницького (22 липня 2008 р.), 540-й зенітний ракетний Львівський полк ім. Івана Виговського (2 вересня 2008 р.). Водночас частина задуманого виявилася суто декларативною. Так, не було реалізовано заходи, передбачені в указі № 793/2005 від 16 травня 2005 р. «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» щодо присвоєння окремим навчальним закладам, установам, військовим частинам імен видатних діячів УНР і ЗУНР. Указ № 500/2007 від 6 червня 2007 р. «Про збереження історико-культурної спадщини та розвиток туристичної інфраструктури м. Глухова» містив пункт про найменування прикордонних застав у Сумській обл. іменами гетьманів України [20, С. 619]. Але ці заходи також не було втілено. Характерно, що в указі від 12 листопада 2009 р., який, здавалося, безпосередньо стосувався військово-історичної традиції («Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії»), не містилося навіть пропозицій для потенційного найменування [21].

За президентства В. Януковича низка військових частин отримала найменування на честь радянських військовиків: 55-та окрема артилерійська бригада ім. генерал-полковника Василя Петрова (указ від 22 липня 2010 р.), Національний університет оборони України ім. Івана Черняховського (22 лютого 2013 р.), 204-та Севастопольська бригада тактичної авіації ім. Олександра Покришкіна (26 вересня 2013 р.). Зазначене цілком вписувалося у загальну характеристику політики пам'яті В. Януковича, в якій, згідно зі спостереженнями О. Гриценка, «надзвичайно посилюється "Велико-Вітчизняний" напрямок» [20, С. 838]. Дещо випадав із цієї тенденції указ від 8 вересня 2011 р. про присвоєння Державному лицю-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І.Г. Харитоненка. Варто зазначити, що військово-історична «творчість» В. Януковича була нівельована наступними президентами. Так, указом від 22 серпня 2018 р. П. Порошенко перейменував 55-ту окрему артилерійську бригаду, надавши їй нове найменування — «Запорізька Січ». А В. Зеленський указом від 16 червня 2023 р. визнав таким, що втратив чинність, указ В. Януковича «Про присвоєння імені Івана Черняховського Національному університету оборони України» та указом від 4 серпня 2023 р. вилучив із назви 204-ї Севастопольської бригади ім'я О. Покришкіна.

Поворот до національної військово-історичної традиції

«Революція гідності» ввійшла в історію України не лише активізацією процесу декомунізації суспільства, що виявилось в масовому знесенні пам'ятників В. Леніну та іншим комуністичним діячам, а й початком глибоких змін у царині національної (само)свідомості. Ці зсуви визначали цивілізаційний вибір України [22, С. 473, 475]. Трансформація розпочалася та деякий час відбувалася «під настрої» Євромайдану, проте, зрештою, стихійність «удалось приборкати», а сам «ленінопад» — організувати і скоординувати [23, С. 258]. Державне «втручання» у вигляді декомунізаційного законодавства надало цим перетворенням системного характеру.

Своєю чергою Міністерство оборони України схвалило інструкцію щодо організації виконання в армії закону № 317-VIII від 9 квітня 2015 р. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Відтоді військовим частинам і з'єднанням почали присвоювати почесні найменування на честь національних героїв усіх етапів державотворення, учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст., а також осіб, які відзначилися під час відбиття збройної агресії РФ [24, С. 5].

Наказом Генерального штабу ЗСУ 24 квітня 2018 р. було затверджено програму заходів щодо відновлення та впровадження національних бойових традицій у Збройних силах України, в якій проаналізовано причини повільного перебігу зазначених процесів та окреслено пріоритетні напрями їх активізації. Зокрема йшлося і про впорядкування присвоєння нових почесних найменувань військовим частинам та закладам [25, С. 2].

У рамках загальної оборонної реформи відбулася відмова від радянських найменувань з'єднань, частин, підрозділів ЗСУ, інших військових формувань. Найпоказовішим прикладом тут стало перейменування 23 серпня 2017 р. вже згаданої 24-ї механізованої Самаро-Ульяновської Бердичівської Залізної, орденна Жовтневої революції, тричі орденів Червоного прапора, орденів Суворова й Богдана Хмельницького дивізії (з 2003 р. бригади) ім. князя Данила Галицького на 24-ту окрему механізовану бригаду ім. короля Данила [26]. Глибинні причини такого «спрощення» приховувалися у загальних змінах, що відбувалися у країні, зокрема й в інтелектуальній сфері.

Окупація АР Крим та вторгнення РФ на Донеччину й Луганщину, що розпочалися відразу після «Революції гідності», помітно загострили інтерес до світу уявлень, думок, почуттів і волі, першочергово торкнулися свідомості військовослужбовців. Ключового значення набуло питання ідентичності та її еволюції. Українські армієці, котрі брали участь в АТО / ООС, почали звертати увагу на неабияку важливість назв і символів. А оскільки авторитет мілітарних структур у суспільстві почав швидко зростати, це спонукало владу та громадськість зважати на думку людей у військовій формі. Про що, власне, йшлося?

У своїх зверненнях «хлопці з передової» нерідко повідомляли, як затримані російські розвідники заявляли їм про Україну, що це, мовляв, «наша земля, наші назви, наші міста» [23, С. 302]. На такі погляди потрібно було давати відповідь, і не лише полоненим окупантам, а й самому собі, своїм рідним, колегам, співгромадянам. Ставало зрозуміло, що радянська ідентичність і все, з нею пов'язане, не витримують перевірку часом, не відповідають вимогам дня. Власне тому в ті роки почалося перейменування назв міст, селищ, сіл, вулиць, провулків, площ і, що логічно, зміни торкнулися найменувань військових формувань.

Зазвичай у таких випадках із минулого прийнято добирати те, що люди хочуть бачити у сьогоденні. В армійському середовищі цим «бажаним» стали насамперед видатні постаті, котрі завдяки зусиллям багатьох поколінь закарбувалися в історичній пам'яті як герої-патріоти, уславлені вояки, а передусім державотворці. Позаяк на той час агресор уже визначив свої ідеологічні пріоритети, політичні амбіції та практичні наміри, певною мірою асиметрична відповідь на його міфи, вподобаня й дії спрощувала ситуацію з вибором. Її загальний алгоритм можна було б окреслити словами, що послугували назвою для міжнародної конференції 2014 р.: «Як викинути Леніна з голів українців?» [23, С. 295].

У спробі краще прояснити мотиви творення сучасної традиції почесних найменувань військових формувань доречно повернутися до досвіду ментального розрізнення «чужий» і «свій», коріння якого губляться в тих часах, коли людина лише «почала розвиватися як індивід» [27, С. 449]. Принагідно скористаємося практикою напрацьованих в історіографії положень. На думку австрійського історика П. Дінцельбахера, «чуже є своєрідним приводним механізмом до власних почуттів [...] Розчаруванням у нашому світі зумовлена [...] більшість актів насильства та злочинів [...], і причину варто шукати в індивідуальній фрустрації» [27, С. 493]. Тому наше звернення до «чужого», з його досі незмінною функцією (як елементу психокультури), де воно «є рівнем проєкції недозволених фантазій і ціллю спрямування агресії, вилити яку в інший спосіб неможливо», вповні виправдане [27, С. 493].

Отже, становлення сучасної української традиції почесних найменувань військових формувань, старт якого припав на 2014—2016 рр., відбувалося не на порожньому місці — йому передували певні зміни у суспільстві, з умовно «позитивними» та «негативними» ключовими подіями, що спонукали вже до радикальних дій («Революцією гідності» й початком конвенційної фази війни Росії проти України). Визначальним, думається, став чинник кровопролиття, позаяк він спровокував не лише адекватну інтелектуальну реакцію, а й еквівалентну новим реаліям діяльність.

А втім, хронологію становлення сучасної традиції почесних найменувань військових формувань аж ніяк не варто обмежувати кількома роками, адже вона виявилася набагато більше «розтягнутою у часі». Про це свідчила вкрай непослідовна, тобто несистемна її «українізація», особливо до подій 2014 р. Настільки хаотична, плутана й суперечлива, що нерідко в ній дуже складно було розгледіти саме національний вектор трансформації.

За почесними найменуваннями воєнізовані структури України доречно розділити на до та після початку російської агресії. І не в останню чергу за критерієм їх боездатності. Окрім формування нових з'єднань, частин, підрозділів, із 2014 р. відбуватиметься глибоке переозброєння, бойове злагодження військ, удосконалення системи управління, зокрема й за стандартами НАТО. Складовою цього процесу було справді радикальне посилення виховного впливу на особовий склад (чого лише варте запровадження інституту військових капеланів). Люди, зрештою, почали повною мірою усвідомлювати, що на бойових традиціях, які дісталися у спадщину від колишньої імперії, відстояти державний суверенітет неможливо. Його втрата над частиною територій породила не лише розпач, а й прагнення чинити спротив, адже іншого вибору не залишалося. Тож якщо раніше навіть військовослужбовці піддавалися фрустрації, то відтепер, із початком бойових дій, як не парадоксально, ознаки оптимістичної настроєності почали з'являтися у широких верств населення. Це був той випадок, коли реалії війни (які, між іншим, покликали до життя рух добровольців, волонтерів, водночас зменшили вплив на суспільство олігархів, їхніх ЗМІ) виховували краще за будь-яких лекторів, пропагандистів, не кажучи вже про політиків.

Безпосередня ініціатива належала військово-політичному керівництву силових структур. При цьому «центр прийняття рішень» також зазнавав суттєвих змін, передусім залежно від поточної політичної кон'юнктури. Щоправда, після «Революції гідності» досить активну участь у цьому почали брати широкі кола громадськості. 13 жовтня 2014 р. на круглому столі Українського інституту національної пам'яті «Новий імідж українського війська» військові експерти, історики, журналісти та громадські діячі запропонували приступити до «очищення» армії від «атавізмів радянського минулого» та почати формувати національне обличчя війська, спираючись на українські воєнні традиції. З цього приводу очільник інституту В. В'ятрович наголосив: «Невід'ємним елементом модернізації української армії має бути позбавлення її залишків радянського минулого, що досі присутні в назвах та нумерації військових частин, їх геральдиці та символіці».

Влада реагувала повільніше, однак і тут спостерігалось посилення конструктивних підходів. 28 листопада 2018 р. під головуванням заступника керівника Адміністрації Президента України В. Кондратюка відбулася нарада, присвячена почесним найменуванням військових частин. Було підготовлено «Дорожню карту врегулювання проблемних питань, пов'язаних з дійсними найменуваннями військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій Збройних Сил України, Національної гвардії України, вузлів зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, органів охорони державного кордону Державної прикордонної служби України», яка виявилася доволі продуктивним інструментом для реорганізації військового мнемонічного простору.

За президентської каденції П. Порошенка нові почесні найменування отримали 40 військових з'єднань, частин і підрозділів (у 2014 р. — 2,

у 2015 р. — 6, у 2016 р. — 4, у 2017 р. — 10, у 2018 р. — 14, у 2019 р. — 4). Як бачимо, пік називництва припав на 2018 р.

За роки президенства В. Зеленського, станом на кінець 2022 р., нові почесні найменування було присвоєно вже 74 військовим формуванням (у 2019 р. — 15, у 2020 р. — 24, у 2021 р. — 20, у 2022 р. — 15). Пік найменувань припав на 2020—2021 рр., а з початком широкомасштабного російського вторгнення спостерігалось повернення до стану першого року каденції. Характерно, що ідеологія найменування, як за П. Порошенка, так і за В. Зеленського, виявилась тотожною, цілком орієнтованою на національний пантеон.

Станом на кінець 2022 р. маємо інформацію про 135 військових формувань і навчальних закладів, зокрема 64 бригади, 31 окрему частину (полки, центри Сил спеціальних операцій тощо), 9 окремих батальйонів, 8 прикордонних загонів, 4 бойових кораблі, 3 літаки, 16 вищих і середніх військових навчальних закладів та центрів підготовки військовослужбовців.

Опрацювання цього матеріалу дало змогу виявити певні закономірності становлення сучасної військово-історичної традиції. Присвоєні почесні найменування характеризуватимуться такими статистичними даними: зі 100 персонального найменування — 81 (81 %) стосується української минувшини до 1991 р. й, відповідно, 19 (19 %) — сучасної історії. Останні майже всі пов'язані із захистом нашої країни від російської агресії та датовані після 2014 р. (див. додаток: табл. 1). Конкретніше по «історичному» блоку найменувань статистика має такий вигляд: 13 постатей (13 %) репрезентують середньовіччя (Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике князівство Литовське; див. додаток: табл. 2); 30 осіб (30 %) — ранньомодерну добу (переважно козацтво, Гетьманщина, «народні месники»; див. додаток: табл. 3); 29 осіб (29 %) — героїку національно-визвольних змагань ХХ ст. (здебільшого періоду Української революції 1917—1921 рр.²; див. додаток: табл. 4); 7 осіб (7 %) стосуються залишкової радянської традиції. Окремо вкажемо на імена мецената І. Харитоненка, авіаконструктора І. Сікорського, командувача ВМС України віце-адмірала В. Безкоровайного (3 %).

Зі зрозумілих причин відсоток почесних найменувань, дотичних до героїки російсько-української війни, має тенденцію до зростання. Але впродовж восьми років (до широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р.) вона не отримала чіткого вираження. Вочевидь через те, що збіглася з іншою — відновлення історичних традицій національного війська.

Помітно, що серед почесних найменувань бракує репрезентантів радикального націоналізму. Поодинокий випадок становлять навчальні підрозділи полку спеціального призначення «Азов»: військова школа сержантів ім. полковника Євгена Коновальця та хорунжа школа ім. підполковника Миколи Сіборського. Бійці 80-ї окремої десантно-штурмової бригади, що постійно

² Підвищена увага до цього етапу державотворення пояснюється відзначенням 100-річного ювілею революційних подій. Водночас деякі знакові постаті досі обійдені увагою (наприклад, головний отаман військ УНР С. Петлюра).

дислокується у Львові, у серпні 2022 р. ініціювали присвоєння їй імені Романа Шухевича. Голова Львівської ОВА М. Козицький підтримав цю ініціативу. Однак відповідного президентського рішення поки що немає.

Щодо територіальних почесних найменувань, то їх виявилось 35, що становить 26 % від загальної чисельності (див. додаток: табл. 5). Ця давня традиція означає вшанування ратної доблесті за регіональною ознакою — вказує на місце служби, участь у бойових діях, подвиги військовослужбовців. Проте сучасні територіальні назви, на відміну від радянських часів, містять назви населених пунктів, в яких дислоковані або були сформовані відповідні підрозділи. Причому Донбаське найменування отримали відразу три військових формування, а «найгучніше» ім'я заслужив окремий загін спеціального призначення (полк, бригада) «Азов». Його було сформовано 2014 р. з добровольців, які вирізнялися радикалізмом своїх поглядів і безкомпромісністю в боротьбі з ворогами.

Деякі з'єднання та частини, як 17-та окрема танкова Криворізька бригада ім. Костянтина Пестушка, 54-та окрема механізована бригада «Донбас» ім. гетьмана Івана Мазепи, 15-та Бориспільська бригада транспортної авіації ім. авіаконструктора Олега Антонова, 204-та Севастопольська бригада тактичної авіації ім. Олександра Покришкіна, 540-й зенітний ракетний Львівський полк ім. Івана Виговського — встигли отримати подвійне найменування.

Цікаво, що релігійна тематика не здобула широкого визнання. Схоже, що лише 19-та окрема ракетна бригада, сформована 1997 р. на базі колишньої трьох радянських орденів дивізії, у грудні 2019 р. отримала найменування Св. Варвари.

Поза сумнівом, екстремальні умови війни пробудили у громадян України, передусім військовослужбовців ЗСУ та інших воєнізованих формувань, принципово інакше ставлення до історії й усього того, що його виправдано узгоджувати з національними сакральними символами. Ці процеси помітно змінили ставлення людей до дійсності, водночас і поглибили, і конкретизували ідентифікацію ними «чужих» / «своїх» [6, С. 190—191]. Важливо, що нові почесні найменування назагал позитивно сприйняті в армійському середовищі. Тим більше, що ініціаторами найменування зазвичай були самі підрозділи. Представники Міноборони України наголошують, що з приводу нових назв від особового складу не було жодних нарікань. Ба більше, в багатьох бригадах уже сформувалися власні внутрішні традиції, включно з символікою, особливими церемоніалами вшанування загиблих. Усталилася й певна корпоративна самоідентифікація. Наприклад, 24-та бригада називає себе «королівською» («королівська піхота»), 93-тя — «холоднорцями», 72-га — «чорними запорожцями», 14-та — «князівською» тощо. Враховуючи ту обставину, що армія користується найвищим рівнем довіри українських громадян, можна передбачити позитивний вплив національно орієнтованого військового найменування на загальний рівень історичної культури соціуму.

* * *

Підсумовуючи, констатуємо, що сучасна традиція військових найменувань базується на вітчизняному досвіді й залучає до свого мнемонічного простору широке історичне підґрунтя — від князів Русі до героїв поточної війни. Переважно це постаті військовиків і військово-політичних діячів, які становлять своєрідний каркас національного пантеону. Водночас не варто відкидати й зарубіжний довід. Зокрема у «Програмі заходів щодо відновлення та впровадження національних бойових традицій у Збройних силах України» прописано потребу вивчати досвід європейських країн, що здобули й захистили від агресії свою незалежність, зокрема Фінляндії, Хорватії [25, С. 3]. Проте у системі найменування підрозділів цих армій відсутні персональні назви. Отож українська система почесних найменувань більш подібна до традиції збройних сил Литви. З тією лише відмінністю, що наша виявилася більш насиченою й різноманітною та, окрім власне історичного сегмента, містить сучасний складник, який постійно поповнюється. Більше того, під своєю історичною «парасолькою» ЗСУ почала формуватися військово-історична традиція майбутньої демократичної Білорусі (підрозділ білоруських добровольців — полк ім. Кастуся Калиновського).

За роки незалежності України становлення власне української традиції почесних найменувань військових формувань стало помітним кроком на посилення державної безпеки, зміцнення боєздатності багатьох з'єднань, частин, підрозділів, удосконалення методики національно-патріотичного виховання. Акцент було зроблено на яскравих історичних постатях, героях-сучасниках, територіальних назвах, які своїми національно-символічними образами покликані зміцнювати національну ідентичність, формувати патріотичний світогляд, підтримувати належний емоційний стан військовослужбовців.

За останні понад дев'ять років процес інтеріоризації українських громадян відбувався під впливом розгортання політичної, а згодом збройної боротьби за індивідуальні й національні інтереси та, важливо наголосити, моральні цінності. Орієнтація на «радикальну» національну історичну пам'ять та сучасну героїку стала відповіддю українців на виклики розв'язаної РФ війни, і така орієнтація чи не вперше зблизила їх із демократичним євроатлантичним світом.

Таблиця 1. Герої російсько-української війни
(АТО / ООС / відбиття повномасштабної агресії)

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
1	Головний центр підготовки особового складу Державної прикордонної служби України ім. генерал-майора Ігоря Момота	7 жовтня 2014 р.	ДПСУ
2	літак Ан-30Б (бортовий номер 86) ім. Костянтина Могилка 15-ї бригади транспортної авіації	26 серпня 2015 р.	Повітряні сили ЗСУ
3	літак Ан-26 (бортовий номер 35) ім. Героя України Дмитра Майбороди 456-ї бригади транспортної авіації	11 листопада 2015 р.	Повітряні сили ЗСУ
4	299-та бригада тактичної авіації ім. генерал-лейтенанта Василя Нікіфорова	30 грудня 2015 р.	Повітряні сили ЗСУ
5	90-й окремий аеромобільний батальйон ім. Героя України старшого лейтенанта Івана Зубкова (81-ша окрема аеромобільна бригада)	30 грудня 2015 р.	ДШВ ЗСУ
6	літак Су-27 (бортовий номер 50) ім. генерал-лейтенанта Василя Нікіфорова 831-ї бригади тактичної авіації	10 лютого 2016 р.	Повітряні сили ЗСУ
7	Середній десантний корабель «Юрій Олефіренко»	2 липня 2016 р.	ВМС ЗСУ
8	1-й батальйон оперативного призначення НГУ ім. генерала Сергія Кульчицького	30 листопада 2016 р.	НГУ
9	24-й Могилів-Подільський прикордонний загін ім. Героя України старшого лейтенанта Вячеслава Семенова	23 серпня 2017 р.	ДПСУ
10	10-й окремий загін спеціального призначення ГУР ім. генерал-майора Максима Шаповала	7 вересня 2017 р.	ГУР МО України
11	3-й прикордонний загін ім. Героя України героя України полковника Євгенія Пікуса	22 серпня 2018 р.	ДПСУ
12	456-та бригада транспортної авіації ім. Дмитра Майбороди	22 серпня 2019 р.	Повітряні сили ЗСУ
13	13-й окремий десантно-штурмовий батальйон ім. Героя України полковника Тараса Сенюка (95-та окрема десантно-штурмова бригада)	2 грудня 2019 р.	ДШВ ЗСУ
14	9-й полк оперативного призначення НГУ ім. Героя України лейтенанта Богдана Завади (15-та бригада ОП НГУ «Кара-Даг»)	25 березня 2020 р.	НГУ
15	4-та бригада оперативного призначення (бригада швидкого реагування) НГУ ім. Героя України сержанта Сергія Михальчука	21 серпня 2020 р.	НГУ
16	16-й полк охорони громадського порядку НГУ ім. генерал-майора Олександра Радієвського (31-ша бригада охорони громадського порядку НГУ ім. генерал-майора Олександра Радієвського)	14 жовтня 2020 р.	НГУ

Закінчення табл. 1

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
17	101-ша окрема бригада охорони Генерального штабу Збройних сил України ім. генерал-полковника Геннадія Воробйова	23 серпня 2021 р.	ГШ ЗСУ
18	10-та морська авіаційна бригада ім. Героя України полковника Ігоря Бедзая	24 червня 2022 р.	ВМС ЗСУ

Таблиця 2. Середньовіччя (Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике князівство Литовське)

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
1	24-та Залізна окрема механізована бригада ім. короля Данила	19 квітня 2001 р. 23 серпня 2017 р.	Сухопутні війська ЗСУ
2	Литовсько-польсько-українська бригада ім. великого гетьмана Костянтина Острозького	19 вересня 2014 р.	Міждержавне з'єднання
3	Окремий центр спеціальних операцій «Схід» ім. князя Святослава Хороброго (3-й окремий полк спеціального призначення)	22 серпня 2018 р.	ССО ЗСУ
4	30-та окрема механізована бригада ім. князя Костянтина Острозького	22 серпня 2018 р.	Сухопутні війська ЗСУ
5	105-й прикордонний загін ім. князя Володимира Великого	23 серпня 2019 р.	ДПС України
6	14-та окрема механізована бригада ім. князя Романа Великого	14 жовтня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
7	53-та окрема механізована бригада ім. князя Володимира Мономаха	6 травня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
8	40-та окрема артилерійська бригада ім. великого князя Вітовта	23 серпня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
9	Окремий центр спеціальних операцій «Захід» ім. князя Ізяслава Мстиславича (8-й окремий полк спеціального призначення)	23 серпня 2020 р.	ССО ЗСУ
10	169-й навчальний центр «Десна» ім. князя Ярослава Мудрого	5 грудня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
11	25-та бригада охорони громадського порядку ім. князя Аскольда	23 серпня 2021 р.	НГУ
12	138-й центр спеціального призначення (проти-дії диверсіям та терористичним актам) ВСП ЗСУ ім. князя Володимира Святославича	23 серпня 2021 р.	Військова служба правопорядку ЗСУ
13	1-ша окрема бригада ім. князя Лева ДССТ	23 серпня 2021 р.	Державна служба спецтранспорту

Таблиця 3. Ранньомодерний час
(козацтво, Гетьманщина, «народні месники»)

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
1	Фрегат «Гетьман Сагайдачний»	червень 1992 р.	ВМС ЗСУ
2	Національна академія ДПС України ім. Богдана Хмельницького	4 серпня 1995 р.	ДПСУ
3	Київський військовий ліцей ім. Івана Богуна	1 червня 1998 р.	МО України
4	Військовий двічі Червонопрапорний інститут ракетних військ і артилерії ім. Богдана Хмельницького Сумського державного університету (розформовано 28 вересня 2007 р.)	17 лютого 2000 р. — 28 вересня 2007 р.	МО України, МОН України
5	Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного	18 листопада 2000 р.	МО України
6	14-та радіотехнічна бригада ім. Богдана Хмельницького	22 липня 2008 р.	Повітряні сили ЗСУ
7	540-й зенітний ракетний Львівський полк ім. Івана Виговського	2 вересня 2008 р.	Повітряні сили ЗСУ
8	Окремий президентський полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького (Окрема президентська бригада ім. гетьмана Богдана Хмельницького)	15 грудня 2017 р.	Сухопутні війська ЗСУ
9	1-ша Президентська бригада оперативного призначення НГУ ім. гетьмана Петра Дорошенка	23 серпня 2017 р.	НГУ
10	18-й полк оперативного призначення НГУ ім. Дмитра Вишневецького (12-та бригада оперативного призначення НГУ ім. Дмитра Вишневецького)	24 березня 2018 р.	НГУ
11	8-й полк оперативного призначення НГУ ім. Івана Богуна («Ягуар») (2022 р. — 14-та бригада оперативного призначення ім. Івана Богуна «Червона калина»)	24 березня 2018 р.	НГУ
12	55-та окрема артилерійська бригада «Запорізька Січ»	22 серпня 2018 р.	Сухопутні війська ЗСУ
13	21-ша окрема бригада охорони громадського порядку НГУ ім. Петра Калнишевського	23 серпня 2018 р.	НГУ
14	58-ма окрема мотопіхотна бригада ім. гетьмана Івана Виговського	6 травня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
15	57-ма окрема мотопіхотна бригада ім. кошового отамана Костя Гордієнка	6 травня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
16	92-га окрема механізована бригада ім. кошового отамана Івана Сірка	23 серпня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
17	201-ша зенітна ракетна бригада ім. гетьмана Пилипа Орлика	4 грудня 2019 р.	Повітряні сили ЗСУ

Закінчення табл. 3

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
18	Окремий центр спеціальних операцій «Південь» ім. кошового отамана Антона Головатого (73-й морський центр спеціального призначення)	6 грудня 2019 р.	ССО ЗСУ
19	54-та окрема механізована бригада «Донбас» ім. гетьмана Івана Мазепи	6 травня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
20	40-й полк НГУ ім. полковника Данила Нечая	14 жовтня 2020 р.	НГУ
21	43-тя окрема артилерійська бригада ім. гетьмана Тараса Трясила	14 жовтня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
22	27-ма реактивна артилерійська бригада ім. кошового отамана Петра Калнишевського	5 грудня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
23	44-та окрема артилерійська бригада ім. гетьмана Данила Апостола	6 грудня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
24	50-й полк НГУ ім. полковника Семена Височана	23 березня 2021 р.	НГУ
25	31-й окремий полк зв'язку та радіотехнічного забезпечення ім. гетьмана Михайла Дорошенка	23 серпня 2021 р.	Повітряні сили ЗСУ
26	54-й окремий розвідувальний батальйон ім. Михайла Тиші	23 серпня 2021 р.	Сухопутні війська ЗСУ
27	1-ша окрема бригада спеціального призначення ім. Івана Богуна	4 березня 2022 р.	Сухопутні війська ЗСУ
28	Корвет «Гетьман Іван Мазепа»	18 серпня 2022	ВМС ЗСУ
29	68-ма окрема егерська бригада ім. Олекси Довбуша	24 серпня 2022 р.	Сухопутні війська ЗСУ
30	156-й зенітний ракетний полк Повітряних сил ЗСУ ім. Максима Кривоноса	14 жовтня 2022 р.	Повітряні сили ЗСУ

Таблиця 4. Національно-визвольна боротьба ХХ ст. (Українська революція 1917—1921 рр., повстанський рух, дисиденти)

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
1	Львівський державний ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Героїв Крут	19 серпня 1992 р.	Львівська обласна рада, МО України
2	7-ма бригада тактичної авіації ім. Петра Франка	28 березня 2008 р.	Повітряні сили ЗСУ
3	Військова школа сержантів ім. полковника Євгена Коновальця	червень 2016 р.	«Азов»
4	72-га окрема механізована бригада ім. Чорних Запорожців	23 серпня 2017 р.	Сухопутні війська ЗСУ

Продовження табл. 4

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
5	Хорунжа школа ім. підполковника Миколи Сціборського	20 листопада 2017 р.	«Азов»
6	Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації ім. Героїв Крут	29 січня 2018 р.	МО України
7	93-тя окрема механізована бригада «Холодний Яр»	22 серпня 2018 р.	Сухопутні війська ЗСУ
8	406-та окрема артилерійська бригада ім. генерал-хорунжого Олексія Алмазова	22 серпня 2018 р.	Сухопутні війська ЗСУ
9	27-й прикордонний загін ім. героїв Карпатської Січі	22 серпня 2018 р.	ДПСУ
10	31-й прикордонний загін ім. генерал-хорунжого Олександра Пилькевича	22 серпня 2018 р.	ДПСУ
11	45-й полк НГУ ім. Олександра Красицького	26 березня 2019 р.	НГУ
12	26-та артилерійська бригада ім. генерал-хорунжого Романа Дашкевича	6 травня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
13	36-та окрема бригада морської піхоти ім. контр-адмірала Михайла Білінського	5 липня 2019 р.	ВМС ЗСУ
14	17-й прикордонний загін ім. полковника Олександра Жуковського	22 серпня 2019 р.	ДПС України
15	28-ма окрема механізована бригада ім. Лицарів Зимового походу	23 серпня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
16	17-та окрема танкова Криворізька бригада ім. Костянтина Пестушка (отаман Кость Степовий-Блакитний)	23 серпня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
17	59-та окрема мотопіхотна бригада ім. Якова Гандзюка	6 травня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
18	35-та окрема бригада морської піхоти ім. контр-адмірала Михайла Остроградського	23 серпня 2020 р.	ВМС ЗСУ
19	9-й прикордонний загін ім. Січових стрільців	14 жовтня 2020 р.	ДПСУ
20	3-тя бригада оперативного призначення НГУ ім. полковника Петра Болбочана	14 жовтня 2020 р.	НГУ
21	12-та окрема бригада армійської авіації ім. генерал-хорунжого Віктора Павленка	5 грудня 2020 р.	Сухопутні війська ЗСУ
22	1194-й окремий батальйон радіоелектронної боротьби ім. отамана Кирила Бондарука	28 грудня 2020 р.	Повітряні сили ЗСУ
23	76-й окремий полк зв'язку та радіотехнічного забезпечення ім. В'ячеслава Чорновола	28 грудня 2020 р.	Повітряні сили ЗСУ
24	Навчальний центр Національної гвардії України ім. Василя Вишиваного	23 березня 2021 р.	НГУ
25	223-й зенітний ракетний полк ім. Українських січових стрільців	23 серпня 2021 р.	Повітряні сили ЗСУ

Закінчення табл. 4

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
26	38-й зенітний ракетний полк ім. генерал-хорунжого Юрія Тютюнника	23 серпня 2021 р.	Сухопутні війська ЗСУ
27	4-й прикордонний загін ім. генерал-хорунжого Володимира Сікевича	23 серпня 2021 р.	ДПСУ
28	11-та бригада ім. Михайла Грушевського Національної гвардії України	23 серпня 2021 р.	НГУ
29	110-та окрема механізована бригада ім. генерал-хорунжого Марка Безручка	24 серпня 2022 р.	Сухопутні війська ЗСУ

Таблиця 5. Територіальні найменування

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
1	2-га окрема Галицька бригада	13 вересня 1999 р. Відновлена 2014 р.	НГУ
2	128-ма окрема гірсько-штурмова Закарпатська бригада	10 січня 2000 р.	Сухопутні війська ЗСУ
3	25-та окрема повітрянодесантна Дніпропетровська бригада	16 липня 2002 р.	Сухопутні війська
	25-та окрема Січеславська повітрянодесантна бригада ДШВ ЗСУ	23 серпня 2021 р.	ДШВ ЗСУ
4	15-й реактивний артилерійський Київський полк	2003 р.	Сухопутні війська ЗСУ
5	Окремий загін / полк спеціального призначення / бригада «Азов»	5 травня 2014 р.	НГУ
6	24-й окремий штурмовий батальйон «Айдар»	5 травня 2014 р.	Сухопутні війська ЗСУ
7	2-й батальйон спеціального призначення «Донбас»	29 травня 2014 р.	НГУ
8	703-й інженерний Вінницький полк	18 листопада 2015 р.	Сухопутні війська ЗСУ
9	15-й окремий гірсько-піхотний Севастопольський батальйон	18 листопада 2015 р.	Сухопутні війська ЗСУ
10	1-ша окрема танкова Сіверська бригада	23 серпня 2017 р.	Сухопутні війська ЗСУ
11	48-ма інженерна Кам'янець-Подільська бригада	23 серпня 2017 р.	Сухопутні війська ЗСУ
12	16-та окрема бригада армійської авіації «Броди»	23 серпня 2017 р.	Сухопутні війська ЗСУ
13	56-та окрема мотопіхотна Маріупольська бригада	22 серпня 2018 р.	Сухопутні війська ЗСУ

Закінчення табл. 5

№ з/п	Військовий підрозділ / навчальний заклад	Дата найменування	Належність
14	15-й Слов'янський полк НГУ	23 серпня 2019 р.	НГУ
15	11-та окрема бригада армійської авіації «Херсон»	14 жовтня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
16	46-й окремий штурмовий батальйон «Донбас»	5 грудня 2019 р.	Сухопутні війська ЗСУ
17	5-та окрема Слобожанська бригада	21 лютого 2020 р.	НГУ
18	23-тя окрема бригада охорони громадського порядку НГУ «Хортиця»	21 серпня 2020 р.	НГУ
19	27-ма окрема бригада НГУ «Печерська»	23 серпня 2020 р.	НГУ
20	36-й шляхо-відновлювальний Конотопський полк ДССТ	28 грудня 2020 р.	Державна служба спецтранспорту
21	26-та окрема Дніпровська бригада ДССТ	29 грудня 2020 р.	Державна служба спецтранспорту
22	4-й Павлоградський полк НГУ	26 березня 2021 р.	НГУ
23	91-й окремий Охтирський полк оперативного забезпечення	23 серпня 2021 р.	Сухопутні війська ЗСУ
24	164-та радіотехнічна Слобідська бригада	23 серпня 2021 р.	Повітряні сили ЗСУ
25	302-й зенітний ракетний Харківський полк	23 серпня 2021 р.	Повітряні сили ЗСУ
26	138-ма Дніпровська зенітна ракетна бригада	23 серпня 2021 р.	Повітряні сили ЗСУ
27	19-й Миколаївський полк охорони громадського порядку НГУ	14 жовтня 2021 р.	НГУ
28	2-й Шосткинський полк НГУ	14 жовтня 2021 р.	НГУ
29	Окремий полк спеціального призначення «Азов» / полк ССО «Азов» Київ (26 січня 2023 р. реорганізований у 3-тю окрему штурмову бригаду Сухопутних військ ЗСУ)	9 березня 2022 р.	ССО ЗСУ
30	60-та окрема піхотна Інгулецька бригада	24 серпня 2022 р.	Сухопутні війська ЗСУ
31	61-ша окрема піхотна Степова бригада	24 серпня 2022 р.	Сухопутні війська ЗСУ
32	1129-й зенітний ракетний Білоцерківський полк	24 серпня 2022 р.	Сухопутні війська ЗСУ
33	11-й зенітний ракетний Шепетівський полк	14 жовтня 2022 р.	Повітряні сили ЗСУ
34	138-ма Наддніпрянська радіотехнічна бригада	14 жовтня 2022 р.	Повітряні сили ЗСУ
35	107-ма реактивна артилерійська Кременчуцька бригада	11 грудня 2022 р.	Сухопутні війська ЗСУ

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Zakon Ukrainy № 4865-VI vid 24 travnia 2012 roku «Pro prysvoieniia yurydychnym osobam ta obiekтам права vlasnosti imen (psevdonimiv) fizychnykh osib, yuvileinykh ta sviatkovykh dat, nazv i dat istorychnykh podii». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4865-17#Text> [in Ukrainian].
[Закон України № 4865-VI від 24 травня 2012 року «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4865-17#Text> (дата звернення 10.08.2023)].
2. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 1173/2000 vid 30 zhovtnia 2000 roku «Pro vporiadkuvannia prysvoieniia pochesnykh naimenuvan viiskovym chastynam, ustanovam, vuzlam zviazku, orphanam ta pidrozdilam». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1173/2000#Text> [in Ukrainian].
[Указ Президента України № 1173/2000 від 30 жовтня 2000 року «Про впорядкування присвоєння почесних найменувань військовим частинам, установам, вузлам зв'язку, органам та підрозділам». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1173/2000#Text> (дата звернення 11.08.2023)].
3. Ukaz Prezydenta Ukrainy №286 vid 18.05.2019 roku «Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia u Zbroinykh sylakh Ukrainy na 2020—2025 roku». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> [in Ukrainian].
[Указ Президента України №286 від 18.05.2019 року «Про Стратегію національно-патріотичного виховання у Збройних силах України на 2020—2025 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення 10.08.2023)].
4. Pochesni naimenuvannia ziednan ta chastyn Natsionalnoi hvardii Ukrainy. «Natsionalna hvardiia Ukrainy». Seriia informatsiino-analitychnykh broshur. Kyiv, 2023. 22. URL: <https://www.calameo.com/read/005416314f7fb9960160c> [in Ukrainian].
[Почесні найменування з'єднань та частин Національної гвардії України. «Національна гвардія України». Серія інформаційно-аналітичних брошур. Вип. 22. Київ, 2023. 56 с. URL: <https://www.calameo.com/read/005416314f7fb9960160c> (дата звернення 12.08.2023)].
5. Kononov, I.F. Prostranstvennyi povorot v sotsiologicheskoi teorii: perspektivy razvitiia. Metodologii. *Teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva*. Kharkiv. KhNU im. V.N. Karazina, 2013. 19: 151-157 [in Russian].
[Кононов И. Ф. Пространственный поворот в социологической теории: перспективы развития. *Методология: Теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Вип. 19. Харків. ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. С. 151—157].
6. Yakovenko, N. U poshukakh Novoho Neba: Zhyttia i teksty Yoanykiia Galiatovskoho. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. У пошуках Нового Неба: Життя і тексти Йоанкія Галіатовського. Київ, 2017. 704 с.].
7. Sydorenko, L. Osoblyvosti viiskovo-istorychnykh tradytsii u Zbroinykh sylakh Ukrainy. *Viiskovo-istorychnyi merydian: Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*. 2020. 1(27): 144-154. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-144-154.pdf [in Ukrainian].
[Сидоренко Л. Особливості військово-історичних традицій у Збройних силах України. *Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал*. 2020. № 1 (27). С. 144—154. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/26.04.2020/pdf/VIM_27_2020-144-154.pdf (дата звернення 06.08.2023)].
8. Haniukova, I. Vykhovannia viiskovosluzhbovtsiv Zbroinykh syl Ukrainy na tradytsiakh ukrainskoho narodu. *Muzeinyi zbirnyk*. Kyiv: IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy, 2008. 41-43 [in Ukrainian].

- [Ганюкова І. Виховання військовослужбовців Збройних сил України на традиціях українського народу. *Музейний збірник*. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. С. 41—43].
9. Otych, O. Viiskovi tradytsii i zvychai yak chynnyky pidvyshchennia yakosti vyshchoi viiskovoi osvity. *Vyshcha osvita Ukrainy*. 2014. 1(3): 59-63 [in Ukrainian].
[Отич О. Військові традиції і звичаї як чинники підвищення якості вищої військової освіти. *Вища освіта України*. Т. 1(3). Київ, 2014. С. 59—63].
 10. Shevchenko, M.M. Imaholohiia ta problemy formuvannia voienno-politychnoi svidomosti ukraïnskoho suspilstva v umovakh manipuliatsii istorychnoiu informatsiieiu. *Voïenna istoriia*. 2007. 1-3: 99-106 [in Ukrainian].
[Шевченко М.М. Імагологія та проблеми формування воєнно-політичної свідомості українського суспільства в умовах маніпуляції історичною інформацією. *Воєнна історія*. 2007. № 1-3. С. 99—106].
 11. Shevchenko, M.M. Metodychni zasady formuvannia viiskovykh tradytsii. *Istorychni ta metodolohichni aspekty stanovlennia ta rozvytku viiskovykh tradytsii u Zbroïnykh Sylakh Ukrainy: Mat. nauk.-prakt. seminaru (Kyïv, 25 travnia 2012 r.)*. Kyïv, 2012. 17-21 [in Ukrainian].
[Шевченко М.М. Методичні засади формування військових традицій. *Історичні та методологічні аспекти становлення та розвитку військових традицій у Збройних Силах України: Мат. наук.-практ. семінару (м. Київ, 25 травня 2012 р.)*. Київ, 2012. С. 17—21].
 12. Shevchenko, M.M. Sotsialno-filosofskyi analiz viiskovykh tradytsii. *Problemy sotsialnoi roboty: filozofii, psykholohiia, sotsiolohiia*. 2017. 3(9): 97-104 [in Ukrainian].
[Шевченко М.М. Соціально-філософський аналіз військових традицій. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2017. № 3(9). С. 97—104].
 13. Shevchenko, M.M., Yefimova, V.V. Viiskova kultura ukraïnskoho suspilstva: problemy ta shliakhy formuvannia. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*. 2012. 6: 323-328 [in Ukrainian].
[Шевченко М.М., Єфімова В.В. Військова культура українського суспільства: проблеми та шляхи формування. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. № 6. С. 323—328].
 14. Problemy kompletuvannia ZSU viiskovosluzhbovtস্যামি sluzhby za kontraktom: sotsialnyi aspekt analizu. T.D. Hlushkova ta in.; ed. M.M. Shevchenko. Kyïv, 2007 [in Ukrainian].
[Проблеми комплектування ЗСУ військовослужбовцями служби за контрактом: соціальний аспект аналізу. Т.Д. Глушкова та ін.; ред. М.М. Шевченко. Київ, 2007. 172 с.].
 15. Koba, M.M. Viiskovi tradytsii yak element pravovoi kultury viiskovosluzhbovtস্যামি: transformatsiia zmistu v umovakh voïennoho chasu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2023. 2: 37-40. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/5> [in Ukrainian].
[Коба М.М. Військові традиції як елемент правової культури військовослужбовців: трансформація змісту в умовах воєнного часу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 37—40. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/5>].
 16. Fedorenko, V.V. Rol ta mistse tradytsii u systemi suspilno-psykholohichnykh komponentiv moralnoi ta pravovoi svidomosti viiskovosluzhbovtস্যামি Zbroïnykh Syl Ukrainy. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu. Serii: Yurysprudentsiia*. 2018. Vol. 1. 36: 25-28 [in Ukrainian].
[Федоренко В.В. Роль та місце традицій у системі суспільно-психологічних компонентів моральної та правової свідомості військовослужбовців Збройних Сил України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 36. Т. 1. С. 25—28].
 17. Turchak, O.V., Nadraha, M.S. Vidrozhennia ta vprovadzhennia viiskovo-istorychnykh tradytsii u Zbroïnykh sylakh Ukrainy: normatyvno-pravovyi aspekt. *Yurydychnyi nauk. elektron. zhurn.* 2019. 3: 28-31. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/8.pdf [in Ukrainian].

- [Турчак О.В., Надрага М.С. Відродження та впровадження військово-історичних традицій у Збройних силах України: нормативно-правовий аспект. *Юридичний наук. електрон. журн.* 2019. № 3. С. 28—31. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/8.pdf (дата звернення 10.08.2023)].
18. Afonin, E.A. Stanovlennia Zbroinykh syl Ukrainy: sotsialni ta sotsialno-psykholohichni problemy. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Афонін Е.А. Становлення Збройних сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми. Київ, 1994. 304 с.].
 19. Kasianov, H. Past continuous: Istorychna polityka 1980-kh — 2000-kh: Ukraina ta susydy. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Касьянов Г. Past continuous: Історична політика 1980-х — 2000-х: Україна та сусіди. Київ, 2018. 420 с.].
 20. Hrytsenko, O.A. Prezydenty i pamiat: Polityka pamiaty prezidentiv Ukrainy (1994—2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Гриценко О.А. Президенти і пам'ять: Політика пам'яті президентів України (1994—2014): підгрунття, послання, реалізація, результати. Київ, 2017. 1136 с.].
 21. Ukaz Prezidenta Ukrainy № 923/2009 vid 12 lystopada 2009 r. «Pro deiakі zakhody shchodo vidznachennia vydatnykh podii natsionalnoi voiennoi istorii». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/923/2009> [in Ukrainian].
[Указ Президента України № 923/2009 від 12 листопада 2009 р. «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/923/2009> (дата звернення 11.08.2023)].
 22. Antropolohichni kod ukraïnskoi kultury i tsyvilizatsii (u 2 kn.). O.O. Rafalskyi, Ya.S. Kalakura, V.P. Kotsur, M.F. Yurii. Kyiv, 2020. Kn. 2 [in Ukrainian].
[Антропологічний код української культури і цивілізації (у 2 кн.). О.О. Рафальський, Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій. Київ, 2020. Кн. 2. 536 с.].
 23. Viatrovych, V. Notatky z kukhni «perepysuvannia istorii». Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ, 2021. 528 с.].
 24. Instruksiiia pro orhanizatsiiu vykonannia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy Zakonu Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rehymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky» № 317-VIII vid 9 kvitnia 2015 roku. URL: https://www.mil.gov.ua/content/pdf/instruction_communist.pdf [in Ukrainian].
[Інструкція про організацію виконання у Збройних Силах України Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» № 317-VIII від 9 квітня 2015 року. URL: https://www.mil.gov.ua/content/pdf/instruction_communist.pdf (дата звернення 10.08.2023)].
 25. Prohrama zakhodiv shchodo vidnovlennia ta vprovadzhenntia natsionalnykh boiovykh tradytsii u Zbroinykh sylakh Ukrainy. URL: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/gsh-166-25042018-progorama-boiovikh-traditsiy-zsu.pdf> [in Ukrainian].
[Програма заходів щодо відновлення та впровадження національних бойових традицій у Збройних силах України. URL: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/gsh-166-25042018-progorama-boiovikh-traditsiy-zsu.pdf> (дата звернення 10.08.2023)].
 26. Ukaz Prezidenta Ukrainy № 234/2017 vid 23.08.2017 «Pro prysvoienntia pocheshnykh naimenuvan viiskovym chastynam Zbroinykh Syl Ukrainy ta utochnennia deiakykh naimenuvan». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2342017-22422> [in Ukrainian].
[Указ Президента України № 234/2017 від 23.08.2017 «Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Збройних Сил України та уточнення деяких

найменувань». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2342017-22422> (дата звернення 12.08.2023)].

27. Istoriiia yevropeiskoi mentalnosti. Ed. P. Dintselbakher; transl. V. Kamianets. Lviv, 2004 [in Ukrainian].

[Історія європейської ментальності. За ред. П. Дінцельбахера; пер. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2004. 720 с.].

Надійшла / Received 18.08.2023

Vitalii MASNENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University (Cherkasy, Ukraine)
masnenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

Yurii PRYSIAZHNIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University (Cherkasy, Ukraine)
yu-prysyazhnyuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

FORMATION OF MODERN UKRAINIAN TRADITION IN THE HONORARY NAMES OF MILITARY UNITS

The goal is to explore the formation process of the modern Ukrainian tradition in honorary names of military formations and their classification. **The methodology** is based on the combination of methods of analyzing quantitative and qualitative features of historical facts, methods of historical memory studies, and the so-called *spatial turn* in modern humanities. **The scientific novelty**. For the first time, the formation process of the honorary names of military units is analyzed as a component of the general national military-historical tradition and one of the markers of the birth of a new historical culture in Ukrainian society. **The main results**. After many years of preserving the Soviet naming system of the military formations, independent Ukraine made a fundamental turn to its national military and historical tradition. The catalyst for this process was the Revolution of Dignity and the beginning of Russia's direct armed aggression. Total rebranding of the military was made as part of the overall defense reform. Ideology-driven Soviet components were removed from the names of military formations. Instead, Ukrainian honorific names are being introduced quite consistently. It is proposed to distinguish their two types: nominal/personal and territorial names. Among nominal names 13% represent personalities of the Middle Ages (Rus, Principality of Halychyna-Volyn, Grand Duchy of Lithuania), 30% — personalities of the early modern period (mainly Cossack era and Hetmanshchyna), 29% — iconic representatives of the national liberation struggle of the twentieth century (mainly the period of the Ukrainian Revolution of 1917—1921), 18% — heroes of the modern Russo-Ukrainian war. For all periods, the absolute majority are military figures. Territorial names, unlike the Soviet tradition, contain the names of the settlements where the relevant units are deployed or were formed. In some cases, personal and territorial names are combined. Since the naming process is dynamic, the formation of the Ukrainian military and historical tradition continues.

Keywords: *military-historical tradition, honorary titles, Armed Forces of Ukraine, defense reform, national pantheon, historical memory, resistance to Russian aggression.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.029>
УДК 355.44(470+571)477:(047.53) «лютий 2022 р.»

**«...В ТІ ВАЖКІ ДНІ ЛЮТОГО 2022-го року
ГРОМАДА ОХТИРЩИНИ ТАК ЗГУРТУВАЛАСЯ,
ЩО ВАМ ПРОСТО НЕ ПЕРЕДАТИ!»: ІНТЕРВ'Ю
З ГЕРОЄМ УКРАЇНИ ПОЛКОВНИКОМ Д. ДИКИМ
ПРО ОБОРОНУ ОХТИРКИ (24 лютого — 27 березня 2022 р.)**

Інтерв'ю записав та підготував до друку О. Филь

Мета — шляхом проведення інтерв'ю з командиром 91-го окремого Охтирського полку підтримки Героєм України полковником Д. Диким розширити доступну джерельну базу свідчень про оборону міста Охтирки в період із 24 лютого по 27 березня 2022 р. **Основний метод**, що використовувався, полягає в інтерв'юванні респондента за попередньо розробленим питальником. **Наукова новизна**. В науковий обіг уводяться свідчення коменданта м. Охтирка, які дозволяють простежити процес підготовки до оборони, а також роль військовослужбовців і добровільних помічників ЗСУ у захисті міста від передових загонів російської армії вторгнення. **Висновки**. Проведене інтерв'ю стало важливою складовою джерельної бази усноісторичних свідчень, що можуть бути використані вітчизняними та зарубіжними істориками для вивчення особливостей першого етапу широкомасштабного вторгнення загалом та оборони Охтирка зокрема.

Ключові слова: *війна Росії проти України, усна історія, оборона Охтирки, Денис Дикий, 91-й окремий Охтирський полк підтримки.*

Цитування: «...в ті важкі дні лютого 2022-го року громада Охтирщини так згуртувалася, що вам просто не передати!»: Інтерв'ю з Героєм України полковником Д. Диким про оборону Охтирки (24 лютого — 27 березня 2022 р.) (інтерв'ю записав та підготував до друку О. Филь). *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 29—56. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.029>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

Полковник Д. Дикий. Вересень 2022 р.

Полковник Д. Дикий розповідає про досвід оперативної організації захисту Охтирки, про допомогу державної адміністрації та комунальних служб у зміцненні обороноздатності міста. Особливо актуальним видається вивчення відповідного досвіду офіцерів — командирів бригад, полків, батальйонів. Один із них — полковник Денис Дикий, командир 91-го окремого Охтирського полку підтримки (у 2014—2023 рр. полк оперативного забезпечення), дислокованого в Охтирці. Саме це формування від першого дня вторгнення стало на захист міста, розбивши авангард російської 1-ї гвардійської танкової армії й не допустивши захоплення районного центру Сумщини. В результаті загарбникам не вдалося глибоко вклинитися в тил наших військ на харківському напрямку, та, як наслідок, їх наступ на всьому відтинку фронту сповільнився.

У своєму інтерв'ю Д. Дикий розповідає про досвід оперативної організації захисту Охтирки, про допомогу державної адміністрації та комунальних служб у зміцненні обороноздатності міста. Особливо актуальним видається вивчення відповідного досвіду офіцерів — командирів бригад, полків, батальйонів. Один із них — полковник Денис Дикий, командир 91-го окремого Охтирського полку підтримки (у 2014—2023 рр. полк оперативного забезпечення), дислокованого в Охтирці. Саме це формування від першого дня вторгнення стало на захист міста, розбивши авангард російської 1-ї гвардійської танкової армії й не допустивши захоплення районного центру Сумщини. В результаті загарбникам не вдалося глибоко вклинитися в тил наших військ на харківському напрямку, та, як наслідок, їх наступ на всьому відтинку фронту сповільнився.

У своєму інтерв'ю Д. Дикий розповідає про досвід оперативної організації захисту Охтирки, про допомогу державної адміністрації та комунальних служб у зміцненні обороноздатності міста. Особливо актуальним видається вивчення відповідного досвіду офіцерів — командирів бригад, полків, батальйонів. Один із них — полковник Денис Дикий, командир 91-го окремого Охтирського полку підтримки (у 2014—2023 рр. полк оперативного забезпечення), дислокованого в Охтирці. Саме це формування від першого дня вторгнення стало на захист міста, розбивши авангард російської 1-ї гвардійської танкової армії й не допустивши захоплення районного центру Сумщини. В результаті загарбникам не вдалося глибоко вклинитися в тил наших військ на харківському напрямку, та, як наслідок, їх наступ на всьому відтинку фронту сповільнився.

Успішна оборона українських військ в Охтирському районі сповільнила стрімке просування мобільних підрозділів ворога, які замість загального наступу на Харків і Київ мусили «відволікатися» на доволі нечисленний гарнізон міста. Враховуючи той факт, що за успішну оборону Охтирки полковник

Д. Дикий був удостоєний звання Героя України, актуальність і наукову репрезентативність подібного інтерв'ю важко переоцінити.

Успіх під Охтиркою сприяв піднесенню бойового духу та морального стану як особового складу наших військ, так і звичайних громадян України, котрі у шокових умовах перших днів повномасштабної війни гостро потребували обнадійливих новин.

Олександр ФІЛЬ

кандидат історичних наук,

старший офіцер Головного управління морально-психологічного забезпечення

Збройних сил України (Київ, Україна)

fam_2010@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Oleksandr FYL

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Officer at Main Department of Moral and Psychological Support

of the Armed Forces of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

fam_2010@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

* * *

О. Ф.: Долею було визначено, що вам доведеться боронити Охтирку.

Д. Д.: Так. І ми її боронили. Не я, а саме ми! Ніколи не кажу, що я — герой. Перекоаний, що не можна стати героєм без людей. Тому що командиру зірки дають люди. А для мене мої люди, мій особовий склад — справжні герої. І це, повірте, не якась там загравання або спроби сподобатися. Адже як командир навчив свій особовий склад, як зміг запалити і повести його за собою, так вони і будуть підтримувати його. Адже частина це чи підрозділ, вони мають діяти як один-єдиний організм або, як кажуть, одне ціле, який очолює командир-лідер. Якщо ти — льотчик-винищувач і вразив кілька десятків повітряних цілей, або гранатометник, чи оператор дрона, і на твоєму рахунку не один десяток одиниць бронетехніки, то ти, звичайно, герой, і заслуговуєш високої нагороди, адже діяв індивідуально і особисто заподіяв ворогу значної шкоди. Однак у командира частини чи підрозділу інша історія та свій особливий шлях до зірки. Нагорода командира — це насамперед заслуга колективу, який він очолює. Це — аксіома!

Командир, у моєму розумінні, це особа, яка бере на себе відповідальність за свій колектив. Він не тільки скеровує підрозділ чи частину на виконання бойових завдань, але й бере на себе весь тягар рутинної, повсякденної діяльності, без якої просто неможливо уявити функціонування військової частини чи підрозділу. Командир несе на командирських плечах не тільки погони, але й відповідальність за колектив та виконання бойових завдань, визначених командуванням.

Під час обкатки трофейної техніки. Літо 2022 р.

О. Ф.: Чи надходила вам як командирові військової частини напередодні 24 лютого 2022 р. інформація про наміри Російської Федерації здійснити повномасштабне вторгнення? Врешті, чи не було такого передчуття й неминучості цієї загрози зі сходу?

Д. Д.: Конкретно про неминучість — ні. Не могу так сказати. Однак мене наказом головнокомандувача генерал-лейтенанта Валерія Залужного десь за тиждень до вторгнення було призначено відповідальним за оборону Охтирки. Це було доведено телефонограмою, в якій було зазначено, процитую дослівно, що «начальник охтирського гарнізону полковник Дикий відтепер ще й відповідальний за оборону Охтирки». Таке розпорядження десь за тиждень надійшло та було доведено мені особисто.

О. Ф.: Як ви поставилися тоді до цього розпорядження? Чи було воно для вас несподіванкою?

Д. Д.: На роздуми часу бракувало, тому ми відразу розпочали готувати нашу Охтирку до оборони. Однак і формат, і алгоритм цієї підготовки довелося дещо видозмінювати та корегувати. Це було пов'язано насамперед із підготовкою зведеного загону, який мав бути сформований на базі нашого полку. Цей загін отримав завдання готувати мости Харківщини до замінування, на випадок імовірного повномасштабного російського вторгнення.

Звичайно, ми промоніторили та проаналізували найбільш вірогідні напрямки висування противника і швидко підготували мости Харківщини до підриву. Забігаючи наперед, скажу, що всі перші мости, що були підірвані в Харківській області на початку повномасштабного російського вторгнення, це справа рук саперів нашого 91-го окремого Охтирського полку підтримки. Нині не згадаю, скільки ми підірвали тоді мостів, однак запевняю вас, що це була значна кількість. Проведена мінно-підривна робота дозволила нам тоді зупинити ворога на деяких ділянках або принаймні завадити стрімкому просуванню російських загарбників углиб Харківщини.

О. Ф.: Ви особисто відчували, що на вас очікують випробування, пов'язані буквально з фізичним виживанням?

Д. Д.: Знаєте, внутрішньо я розумів, що буде війна, однак щось мені підказувало, що війна ця буде лише на сході нашої держави. Я гадав, що російські

війська спробують лише завершити окупацію Луганської та Донецької областей, але що так зухвало і швидко противник вклиниться в Київську, Житомирську, Чернігівську, Харківську, Сумську області та південь України, даруйте, я не передбачав! Просто не очікував цього, і все тут! Гадаю, що на той час цього майже ніхто не чекав. Однак росіяни пішли і на Київську, і на Чернігівську, і на Харківську, і на нашу Сумську область, і на південь України. І пішли вони так зухвало й нахабно, що це викликало неабияке здивування, оскільки основні сили російської армії рухалися без передових загонів та без розвідки. Це, м'яко кажучи, нас неабияк здивувало і на певний час спантеличило. Оскільки діяли росіяни всупереч здоровому глузду та відповідним канонам військової науки...

О. Ф.: Гаразд, чому тоді, на вашу думку, російські воєначальники вчинили саме так? На ваш погляд, чим вони керувалися, коли величезними колонами без належної розвідки та бойової охорони входили до наших населених пунктів? Це що було? Може, оте споконвічне російське «авось»? А може нахабство чи сподівання, що громадяни України будуть зустрічати їх квітами та «хлібом і сіллю»?

Д. Д.: Тут, на мою думку, існує два аспекти. Але наголошую, це моя особиста, а значить суб'єктивна точка зору. Перший аспект... І це підтвердили перші допити полонених росіян. До речі, мені довелося допитувати перших військовослужбовців зі складу армії вторгнення, які потрапили в полон на території України. Вони були захоплені бійцями нашого полку, тому я скористався можливістю допитати російських полонених. Їхні допити дозволили мені збагнути мотивацію росіян. Урешті я дізнався, що за три дні до наступу їх вишикували й довели, що на них в Україні будуть чекати. А мотивували їх так: мовляв, наш світ стоїть на порозі третьої світової війни, а значить повномасштабного світового воєнного конфлікту з використанням ядерної зброї, і вони, військовослужбовці армії Росії, мають увійти на територію України, щоб перешкодити цьому світовому колапсу.

О. Ф.: Тобто виконати таку собі «миротворчу місію» й «урядувати світ» від загрози знищення?

Д. Д.: Саме так. А ще їх переконали, що наші громадяни будуть їх чекати тут, в Україні, з розпростертими обіймами, квітами та «хлібом-сіллю». В першу чергу це стосувалося прикордонних районів Сумщини, Донеччини, Харківщини та Чернігівщини. І це певною мірою відповідало дійсності, оскільки серед мешканців саме цих районів, як не крути, були та є, на жаль, ті самі сепаратисти, які готові були підтримати «другу армію світу». Чому? Та тому що в них одна частина рідні і знайомих мешкає по ту сторону кордону, в Росії, а інша, відповідно, живе в Україні. По суті, гадаю, на це і був певний розрахунок окупантів.

Окрім того, з росіянами зіграв злий жарт отой самий сумнозвісний синдром страху, пов'язаний із підготовкою відповідної доповіді начальству. Оскільки доповідач, котрий брав на себе сміливість та відповідальність позначити в доповіді вищому начальству дійсний стан речей, що відбуваються у зоні бойових дій, у кращому випадку просто потрапляв у немилість до того самого начальства. А в гіршому випадку... Тут уже все залежало від фантазії того са-

мого вищого начальника... Так працює система управління військами в російській армії. Тому начальству намагалися доповісти, що, мовляв, усе нормально, усе під контролем, а значить, начальнику не варто перейматися.

Пам'ятаєте стару як світ притчу про гінця, який ризикнув принести до палацу правителя погану звістку? Що з ним робили? Правильно: позбавляли життя. І нині цей принцип діє незмінно. Тільки на кін сьогодні ставиться не життя, а прихильність того ж начальника. А від прихильності начальника залежить кар'єра офіцера, а іноді навіть доля. Тому природно, що ніщо так не тішить підлеглих, як спокій і розважливність командира. Тому високому начальству необхідно доповідати тільки те, що воно хоче чути. І такий принцип діє на всіх щаблях російської армії, від вищих штабів до найменших підрозділів. Та що там вищі штаби! Саме таким принципом послуговується вся вертикаль державної влади в нинішній Росії.

О. Ф.: У першу чергу цікаво було б почути вашу особисту оцінку оперативної обстановки, що склалася у смугі вашої відповідальності в лютому 2022 р. напередодні російського вторгнення.

Д. Д.: Конкретних даних про формування якихось наступальних російських угруповань на кордоні в мене на той час не було. Чому? Та тому, що вони формувалися не на російсько-українському кордоні чи поблизу нього, а десь углибині Росії. І тільки після формування вони рушили в наш бік. Це сталося в ніч на 24 лютого. А вже о 4-й год. мені зателефонував начальник районного відділу Служби безпеки України і сказав, що розпочався інтенсивний обстріл усіх наших прикордонних пунктів перепуску. Вогонь вівся російськими танками. Звичайно, я миттю піднявся, сказав дружині, що розпочалася війна та буквально за кілька хвилин, а точніше о 4:08 уже був на своєму службовому місці. Полк було піднято за бойовою тривою, і вже о 5-й год. ранку вся наша військова частина знаходилася на місці й готувалася до виконання заходів, що були сплановані до цього. Окрім того, я зібрав оперативний штаб, до якого входили керівники силових структур гарнізону, і почав визначати, чи як у нас, військових, говорять, «нарізати завдання», пов'язані з організацією оборони міста. На жаль, підрозділи Національної поліції, що знаходилися тоді в місті, отримали команду свого керівництва залишити Охтирку.

О. Ф.: Тобто?..

Д. Д.: Рано-вранці 24 лютого до мене приїхав начальник Охтирського відділу Національної поліції України і сказав, що він отримав наказ від свого начальства вивести особовий склад аж за Полтаву чи за Кременчук, зараз уже не пригадаю. Він виконав наказ, відправив свої підлеглих у тил, а сам із трьома своїми поліцейськими повернувся назад до Охтирки. Отже він, не виконавши команду на евакуацію в тил, залишився в місті разом зі своїми підлеглими. Весь цей час, поки тривали бойові дії та місто піддавалося атакам із повітря, начальник Охтирського відділу Національної поліції України залишався поруч зі мною, готовий разом із нами боронити своє місто. Залишався до того часу,

аж поки ми не вигнали росіян із Сумської області. Тільки після цього він повернувся до виконання своїх безпосередніх обов'язків з охорони громадського порядку як начальник поліції. А до цього він, полковник поліції, виконував мої вказівки. Звати його Кладько Руслан Володимирович. До речі, після того, як ми відстояли Охтирку, він мені сказав: «Денисе, ти не розповідай, що я не виконав наказ і не залишив місто разом з особовим складом, і не відбув до визначеного місця. Мене ж за це покарають... Покарають за невиконання наказу!». На це я йому відповів: «Руслане Володимировичу, за що тебе карати? Ти виконав наказ і вивів своїх поліцейських, а сам залишився. Це було твоє рішення! Ти виконував мої завдання як начальника гарнізону Охтирки, ти допомагав мені, і ось бачиш — результат!». Ось такі чудові поліцейські є в нашій Охтирці!

О. Ф.: Відомо, що не всі громадяни України, і треба про це чесно говорити, були свідомими та внутрішньо мотивованими чинити спротив агресорам у той чи інший спосіб. Значна частина громадян нашої держави стали на шлях сепаратизму, а то й відвертого колабораціонізму. Визначте, будь ласка, рівень сепаратизму або підтримки ідей так званого «русского мира» в місті, яке вам випало обороняти.

Д. Д.: Як кажуть, «я вам не скажу за всю Одесу», а в даному випадку за всю Охтирку, але відреагую так: до війни я вважав, що рівень сепаратизму й підтримки ідей так званого «русского мира» в нас тримається на позначці 5 %. Повторюю, це стосується саме Охтирки, а не прикордонних сіл і містечок Сумщини. Однак, виявилось, що я помилявся. Насправді відсоток сепаратистів і прихильників «русского мира» виявився на позначці 10 %. Чому я роблю такий висновок? Та тому, що коли відбулися перші збройні сутички з ворогом, на територію нашого військового містечка почали наполегливо лізти деякі місцеві жителі, які вирішили підтримати армію вторгнення. Звичайно, в умовах, коли Охтирка постала перед загрозою захоплення, ми знищували всіх, хто намагався в той чи інший спосіб проникнути на територію нашого полку.

О. Ф.: Тобто це були спроби цивільних громадян захопити вашу військову частину?

Д. Д.: Саме так. Уже зранку 24 лютого до мене з надійних джерел надійшла інформація, що певна група осіб намагалася вийти на мене, щоб домовитися про здачу Охтирки росіянам без бою. За моїми особистими прогнозами, кількість сепаратистів в Охтирці мала б бути 5 %, а насправді вона склала 10. Тобто з початком війни знову ж таки, на мою думку, відсоток мешканців Охтирки, які вирішили підтримати збройну агресію Росії проти України, зріс удвічі.

О. Ф.: І все ж патріотично налаштованих громадян в Охтирці виявилось набагато більше, ніж тих, хто був інфікований вірусом «русского мира» та повірив у так звані «братні обійми» нашого споконвічного й підступного сусіда?

Д. Д.: Звичайно. Дійсно, в ті важкі дні лютого 2022-го року громада Охтиркини так згуртувалася, що вам просто не передати! Адже ми в якомусь сенсі залишилися відрізаними від баз постачання. В першу чергу постала пробле-

ма, пов'язана з логістикою. Коли у старшого начальника не було можливості підвезти нам боеприпаси, харчування, паливо, навколо нас як сили, що була спроможна відстояти місто, згуртувалися всі! Це й мисливці, і підприємці, і фермери, і просто пересічні охтирчани — всі вони об'єдналися в єдиному пориві відстояти рідне місто! Всі вони були об'єднані та працювали як одне ціле! Звичайно, ми, військовослужбовці Збройних сил України, відчуваючи таку підтримку, боронили місто з неабияким піднесенням. Це треба було бачити! Як кажуть, рівень адреналіну зашкалював!

Скажу відверто, я хотів, щоб після війни, після нашої перемоги, ми зберегли це неймовірне єднання, цей надзвичайний драйв і готовність відстоювати Україну! Я знаю, про що кажу, адже мені доводилося розмовляти з хлопцями, які боронили Київ та Київщину. Вони розповіли, що подібну готовність дати відсіч ворогу в ті критичні лютневі та березневі дні 2022 року виявили і в Києві, і на Київщині. Неймовірне єднання територіальних громад та готовність боронити свої села й містечка — це необхідно зберегти. Адже зараз ми бачимо, що все це, на жаль, почало забуватися. Вже дехто почав розслаблятися. Вже ніби й війни немає... Але вона є. Вона поряд із нами. Тому хотілося, щоб після переможного завершення війни, яку розв'язала Росія, ми, українці, зберегли це єднання, що сталося з нами в ті трагічні дні, у дні горя та відчаю. Щоб ми були такі ж згуртовані, адже це — запорука й гарантія неповторення того жахіття, що переживає наша країна нині.

О. Ф.: Чим вам найбільше запам'ятався перший день широкомасштабного вторгнення російських військ? На вашу думку, чи можна провести паралель із 22 червня 1941 р., коли війська вермахту вторглися на територію західних земель України, адже одну війну ви, напевне, бачили виключно на екранах кінотеатрів та телевізорів і знайомилися з її перебігом на сторінках книжок, а подих нинішньої смертоносної довелось відчувати на собі? Чи є схожість між цими двома вторгненнями?

Д. Д.: Не дивуйтеся, але для мене цей день, 24 лютого 2022 р., був звичайнісіньким собі днем. Маю на увазі звичайним за своїм розпорядком. Він нічим не відрізнявся від тих днів, які передували повномасштабному вторгненню. Оскільки кожен мій робочий день розпочинався з поїздки. Ми з моїм водієм сержантом Максимом Коноваловим були постійно в русі. Практично ніхто не міг застати мене на одному місці. Адже військова частина — це чимале господарство. Одних тільки військових містечок у нас було чотири, навчальне поле, парк, а ще адміністративна територія... Мій звичний робочий темп не порушила навіть війна. Тому коли розпочалося повномасштабне вторгнення, я не змінив, а лише відкоригував свій розпорядок дня, який відтепер, звичайно ж, збільшився у часі й почав становити 24 години, не поділяючись на день і ніч. Тому ми з Максимом цілодобово рухалися між цими об'єктами, щоб підтримати, підбадьорити людей, а ще, звичайно ж, визначити завдання, що поставали тоді перед нами. Сержант Коновалов, на жаль, загинув на третій день війни, коли намагався евакуювати пораненого бійця до медичного пункту. Він якраз перебував у медичному закладі частини, коли туди прилетіла друга авіабомба, яку скинув російський штурмовик.

Добре пам'ятаю, що першого дня я зустрів 93-тю Холодноярівську окрему механізовану бригаду, яка трішки не встигла вийти на визначений рубеж. А наступного дня полк почав приймати перших мобілізованих та озброювати їх. Одночасно наші сапери розпочали мінувати й підривати мости на шляху росіян.

Я в ті дні був у постійному русі. Крутився, мов та білка в колесі. Пам'ятаю, що я їздив до міської ради, щоб підбадьорити місцеву владу, бо вони не знали, що їм робити. Страху як такого першого дня війни не було. Добре пам'ятаю, що 24 лютого пив багато води й, вибачте, ходив часто до туалету. Мабуть, із вологою з організму виходив стрес. Гадаю, що мій спокій передавався особовому складу полку, адже кожен розумів, що від злагоджених дій залежить, урешті, боєдатність і живучість частини.

Згадую слова попереднього командира полку, а нині бригадного генерала Олександра Васильовича Яковця, котрий говорив, що чудес у житті не буває. Підтверджую його слова: дійсно, чудес у житті не буває. Це підтвердила наша Охтирка. Тільки системна праця може дати плоди! Маю на увазі насамперед командирську роботу з особовим складом. У цій роботі для себе я б виокремив три складові, якими послуговуюсь і нині. Підхід до роботи з особовим складом має бути таким. У першу чергу ми маємо забезпечити військовослужбовців сучасною справною технікою. Далі ми повинні навчити їх правильно, бережливо та відповідально експлуатувати цю техніку, тобто водити, стріляти або встановлювати міни. Однак усе це залишиться марною справою без відповідного внутрішнього вишколу військовослужбовців, який включає у себе особисту психологічну стійкість або стресостійкість, що дозволяє якісно виконувати бойові завдання. Ось вони, три складові, що дають результат у бою: морально-психологічна підготовка, навчений військовослужбовець та сучасна справна техніка. Скажу вам так, що командир має знати всіх своїх підлеглих. Знати можливості кожного свого військовослужбовця. Треба визнати, що не кожен військовослужбовець може виконати те чи інше завдання, тим паче, якщо воно пов'язане з певним ризиком для здоров'я, а іноді навіть життя. Ось тут і спрацьовує командирське вміння, якщо хочете, управлінський талент: відправити на виконання завдання того військовослужбовця, який готовий і спроможний виконати наказ, в якого присутня та сама третя й головна, на мою думку, складова — стресостійкість або психологічна стійкість. А для цього командир повинен знати кожного свого підлеглого, знати його спроможності, можливості.

О. Ф.: Тобто ви наполягаєте на тому, що психологічна стійкість, професійний вишкіл та справна техніка — це ті три кити, на яких має триматися наше військо?

Д. Д.: Саме так. Це доконаний факт. Якщо хочете, аксіома, яка не потребує доведення. Тому що чудес у житті не буває. Це яскраво продемонструвала й бойова робота нашого 91-го окремого Охтирського полку. Ця робота ще раз довела, що рухаємося у правильному напрямі.

О. Ф.: Нагадайте, які сили були підпорядковані вам як начальникові охтирського гарнізону, а отже й відповідальному за оборону Охтиричини?

Д. Д.: Охтирський гарнізон — це насамперед 91-й окремих Охтирський полк підтримки, який мені випало очолювати. Це 154-й батальйон територіальної оборони, який тільки розпочав формуватися (там на ранок 24 лютого 2022 р. було створено лише штаб, у тому штабі було всього-на- всього п'ятнадцятеро осіб). Буквально він створювався з коліс. Адже противник на той час уже перейшов російсько-український кордон і зухвало рухався до Охтирки. Велика колона противника відстань у 50 км пододала за п'ять годин. Ось саме стільки часу нам було відведено на формування місцевого батальйону територіальної оборони. Саме тоді ми почали формувати нову частину, кістяк якої склали добровольці з місцевих жителів. Розпочалася й мобілізація резервістів, склалися списки, а вже після цього бійці новоствореної частини отримали зброю, адже часу на «розкачування» не було — ворог уже стояв біля брами нашої Охтирки. А в нас на все про все було лише п'ять годин. У той же час окрема радіолокаційна рота отримала наказ відійти в тил. Окрім того, в місті дислокувалися підрозділи Національної поліції України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, а також Охтирський районний територіальний центр комплектування та соціальної підтримки з підпорядкованою йому ротою охорони. Окрім того, до нас мав прибути 1-й батальйон 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр», яку під час проведення АТО та ООС очолював полковник, а тепер генерал-майор Владислав Клочков, який нині очолює Головне управління морально-психологічного забезпечення Збройних сил України. Він перший розпочав її реформувати. А вже під час повномасштабного вторгнення бригадою командував полковник Руслан Шевчук.

О. Ф.: Ви говорили, що 1-й батальйон 93-ї окремої механізованої бригади забарився з виходом на визначений рубіж...

Д. Д.: Саме так і було. Якби 93-тя бригада вийшла на визначений рубіж на пів години раніше, то першого бою, який довелося прийняти моему полку, просто не було б. Кажу це не для того, щоб якось виправдатися та перекинути провину на своїх бойових побратимів, а лише заради справедливості. Адже встигнути 1-й батальйон 93-ї окремої мехбригади вийти на визначений рубіж, ми разом змогли б побудувати набагато надійнішу оборону та, як наслідок, дати гідну відсіч ворогу. Міркуйте самі: поки 93-тя мотузилася б із рашистами, ми у цей час могли б підготувати нові рубежі оборони (обладнати засідки, мінні шагбауми, закласти фугаси тощо). Але війна, виявляється, не для всіх! Зокрема чиновники від «Укрзалізниці» за умов, коли ворог атакував міста й села України, почали вимагати у військових документи на перевезення тих чи інших військових частин, озброєння, техніки, військових вантажів, необхідних для відбиття агресії! Уявляєте?!

О. Ф.: Тобто?..

Д. Д.: Військовим, що за наказом вищого командування намагалися дістатися визначених рубежів оборони, доводилося вислуховувати від чиновників «Укрзалізниці», на мою думку, просто безглузді й недоречні вимоги на пред'явлення

відповідних документів на перевезення особового складу та матеріальної частини. Звучало це приблизно так: «А надайте нам відповідні документи на перевезення!». Як вам таке?! Ворог за кілька кілометрів від Охтирки, а ми повинні були надавати перевізнику якісь документи, щоб відбити атаку! Тому мені особисто доводилося брати автомат та їхати розтлумачувати відповідним посадовим особам важливість вчасного прибуття військових частин до визначеного рубежу оборони. Однак, почувши, мабуть, гуркіт гармат російських танків, у чиновників від «Укрзалізниці» відразу спала пиха й вони зрозуміли, що вимагати у військових проїзні документи, коли країна в небезпеці, м'яко кажучи, недоречно.

О. Ф.: Це від недолугості?

Д. Д.: Ні, це виключно бюрократія. Необхідно пам'ятати, що війна має знімати всі обмеження. Особливо, якщо стосується вторгнення. Війна — це тема військових. Вони її контролюють. Контролюють хід війни, контролюють логістику й т. д. Під час війни все має бути підпорядковано інтересам оборони. На першому етапі ми мали б швидко підготувати навколо міста рубежі оборони. Перший рубіж, як годиться, було облаштовано на околицях міста. Це була кругова оборона. Далі наші сапери підготували до підриву дві переправи через Ворсклу, що знаходилися поблизу сіл Климентове та Чернеччина. І, нарешті, ми повинні були підготувати оборону всередині міста.

О. Ф.: Відомо, що військові організми функціонують, знаходячись у чітко вибудованій вертикалі підпорядкованості. Кому підпорядковувався 91-й полк станом на 24 лютого 2022 р.?

Д. Д.: Оперативному командуванню «Схід», яке очолював на той час генерал-майор Олег Мікац. Це вже пізніше були сформовані оперативно-тактичні угруповання «Хортиця», «Схід» і «Суми», до складу яких входив наш полк. А ось решта військових частин, що дислокувалися на території Охтирщини, підпорядковувалися вже безпосередньо мені, в тому числі й військова частина Національної гвардії України. Оскільки мене, повторюся, наказом головнокомандувача Збройних сил України, на той час генерал-лейтенанта, Валерія Залужного десь за тиждень до повномасштабного вторгнення Російської Федерації було призначено відповідальним за оборону Охтирки, тобто начальником гарнізону. Це вже потім, здається, у квітні 2022 р., наш полк поділився навпіл. Одна його частина, що знаходилася в пункті постійної дислокації, була підпорядкована оперативному-тактичному угрупованню «Суми», інша — зведений загін — відійшла в підпорядкування оперативного угруповання військ «Схід».

О. Ф.: У вас за плечима багаторічна служба в Охтирці. Наскільки вам під час оборони Охтирщини допомогло знання місцевості?

Д. Д.: Цікаве запитання... Прийде час, після війни я обов'язково розповім тактикам на якомусь семінарі, наскільки знання місцевості допомогло мені під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Але спочатку зізнаюся вам, під час війни я з картою не працював узагалі. Я про себе конкретно. Вона мені не була потрібна! І знаєте, чому? Тому що я знав усю Сумську об-

ласть. І міг її пройти навпомацки, тому що я там мешкав. Окрім того, я — мисливець та рибалка, а значить, не те що там пройшов, а проповз на пузі вздовж і впоперек усю Сумщину. Я полював, стояв у загонах, рибалив. Тому для мене карта місцевості була просто зайвою. Це для мене був великий плюс.

О. Ф.: Тобто перед російсько-українською війною ви вже провели рекогносцировку місцевості, яка згодом стане ареною запеклих боїв і сутичок із рашистами?

Д. Д.: Безперечно. Однак штаб є штаб, і він функціонує за своїми правилами. В першу чергу це стосується нанесення обстановки, відслідковування дій ворога та розстановки власних сил. Все це має бути чітко зафіксовано на картах. Це зі свого боку дозволить вищим штабам реагувати на мінливу обстановку та приймати відповідні рішення. Для мене віртуальна карта місцевості знаходилася в голові, і я, віддаючи ті чи інші накази про пересування підпорядкованих мені підрозділів, не тільки чітко усвідомлював, але й знав, який характер має та чи інша місцина у визначеному районі. Так, мені дійсно карта була не потрібна. Усвідомлюю, що це неабияк допомогло мені у прийнятті тих чи інших рішень.

Окрім того, володіючи оперативною інформацією, що надходила мені від колег-мисливців і рибалок, я чітко відслідковував можливі загрози й ризики, пов'язані з діями ворога. І якщо ти поінформований, тобі дуже просто та легко працювати, адже не доводиться витратити час на усвідомлення визначених завдань. А якщо ти добре знаєш стан справ у власній частині і спроможності підпорядкованого тобі особового складу, то вже не доводиться витратити час на прийняття рішень. А це — дуже важливо, особливо за умов, коли обстановка навколо мінлива й динамічна. Якщо ти тримаєш руку на пульсі подій, тобі до снаги скласти пазли найскладнішої конфігурації, а значить, отримати очікуваний результат.

О. Ф.: Наскільки серія авіаударів по вашій частині вплинула на роботу, зокрема штабу?

Д. Д.: Ще до руйнування будівлі штабу полку в результаті авіаудару мені вдалося перемістити відповідні управлінські підрозділи по різних місцях. Звичайно, вони в ті важкі для Охтирки дні дислокувалися за містом, щоб не наражатися на небезпеку. А що стосується безпосередньо штабної роботи, то вона в нашому полку була організована в підрозділах нашої частини. Окрім того, зазначу, що штаб полку працював у штатному режимі та згідно з керівними документами.

О. Ф.: Відомо, що росіяни намагалися будь-що знищити зв'язок, що, звичайно ж, призвело б до втрати управління сил оборони Охтирки. Як вам удавалося підтримувати надійний зв'язок?

Д. Д.: Прийде час і ми обов'язково поставимо пам'ятники месенджерам «WhatsApp» і «Signal».

О. Ф.: Виходить, нам варто дякувати тому самому сумнозвісному російському недолугому «авосю» або нехлюйству?

Д. Д.: Гадаю, що вони йшли так зухвало, сподіваючись, що їх Охтирка зустріне «хлібом-сіллю».

О. Ф.: Інтернет, на щастя, працював і вся країна майже в онлайн-режимі мала можливість спостерігати за просуванням ворога та героїчним супротивом наших Сил оборони.

Д. Д.: Так, уже першого дня повномасштабного вторгнення Російської Федерації я мав можливість спостерігати, як ви сказали, буквально в режимі онлайн за обстановкою в місті. Адже зображення всіх відеокамер, що мав Охтирський районний відділ поліції у своєму розпорядженні, були виведені на монітор, який знаходився в моєму службовому кабінеті. Тобто вся оперативна інформація, причому візуалізована, надходила до мене наживо. Отже я мав можливість контролювати обстановку на всіх основних вулицях нашого міста. Хочу сказати, що подібний пункт спостереження треба було облаштувати раніше, ще до повномасштабного вторгнення. Оскільки він дозволяв керівникові оборони володіти всім обсягом інформації для прийняття тих чи інших рішень. На жаль, ми трішки не встигли з облаштуванням подібного пункту спостереження.

О. Ф.: 24 лютого 2022 р. вам довелося зіткнутися з ворогом, який мав не тільки чисельну, але й якісну перевагу. Сьогодні це вже не військова таємниця, тому прошу озвучити, за рахунок яких засобів вам удалося дати відсіч? Адже, судячи з відеокадрів, що були отримані з тих же камер спостереження, встановлених на вулицях Охтирки, складалося враження, що у вас просто не було шансів зупинити ці закуті у броню механізовані колони ворога.

Д. Д.: По суті, ми були частиною підтримки. Це відображено у самій назві нашої військової частини. На момент повномасштабного вторгнення Російської Федерації в нас на озброєнні було всього лише два БТР-70, а ще 200 РПГ, зокрема РПГ-26 («Аглень»), РПГ-22 («Нетто») і РПГ-18 («Муха»). Гранатометів РПГ-7В у нас узагалі не було. Ми використовували в бою лише штатні гранатомети, однак гранати відскакували від танків, мов той горох. Тому в нас здебільшого не було засобів, що дозволили б зупинити такі броньовані цілі, як танки. Тому вони могли безкарно рухатися вглиб країни.

На нас тоді з боку Кириківки та Великої Писарівки йшла колона 96-ї розвідувальної бригади 1-ї гвардійської танкової армії, а точніше пункт управління. Це була елітна військова частина, що входила до складу танкової армії військ вторгнення. Варто сказати, що росіяни йшли по нашій землі досить зухвало, без будь-яких передових дозорів та розвідки. Правда, перед цим вони, як мені доповіли, провели навколо нашої частини відповідну розвідку, використовуючи цивільні автівки, які перед цим «віджали» в мешканців навколишніх сіл. Тобто росіяни на авто з нашими українськими номерами об'їхали довкола нашого полку, щоб з'ясувати, як кажуть у нас, військових, диспозицію сил. Однак росіяни, напевно, не здогадувалися, що ми їх також «пасемо». Через деякий час я вже почув гуркіт танкових двигунів. Для того, щоб переконатися, що ворожі танки зайшли до Охтирки, я вийшов за допомогою рації на своїх друзів-мисливців і попрохав підтвердити пересування ворожої техніки. Мені важливо було знати, де знаходиться броньована техніка противника. Згодом мені надійшла доповідь

від моїх бійців: «Пане полковнику, це російські танки!»». Ну, танки, так танки! І далі трапилося дещо дивовижне... В той момент, коли я отримав доповідь, ми стояли з начальником штабу на першому поверсі, де знаходилося управління полку, і так вийшло, що одночасно, можна сказати синхронно, натиснули на тангенту рації та майже в унісон віддали короткий наказ.

О. Ф.: Зрозуміло, що на враження ворожої техніки?

Д. Д.: Так. Але хочу зауважити, що для віддання наказу ми з начальником штабу підполковником Іваном Тищенком тоді синхронно, тобто одночасно, не домовляючись, скористалися одним, але досить експресивним нецензурним словом. Причому, хочу сказати, що це слово я до цього випадку ніколи й ніде в повсякденному житті не вживав, але тоді, саме 24 лютого 2022 р., чомусь емоційно вигукнув у рацію: «Пі...рь!». Не інше якесь там матюччя, а саме оце яскраве «Пі...рь!». Так само в унісон, синхронно зі мною, повторив це слово у рацію й мій начальник штабу!

Після віддання цього наказу все попереднє життя залишилося ніби в минулому та на душі стало відразу дуже легко! Ніби хтось невидимий зняв із твоїх плечей тягар. І після цього понеслося! Всі бійці, які стояли на дахах будинків, казарм та церкви в Охтирці розпочали лупити по цій колоні з ерпеге. Мої сапери підбили тоді вантажівку та пошкодили танк. Вантажівка загорілася. Почали детонувати снаряди й росіяни зазнали тоді перших втрат. Це був перший бій у місті.

О. Ф.: Що за техніка входила до складу цього ворожого авангарду?

Д. Д.: Два БМП, чотири танки, бронев автомобілі «Тигр» і «Тайфун», два командно-штабні «камази» з причепами та «Урал» із боеприпасами до танків.

О. Ф.: Тобто ваші інженери прийняли бій майже з півротою ворожих танків і бронев автомобілів?

Д. Д.: Десь так. Вони йшли, а в нас, нагадаю, були тільки ерпеге. Уявіть собі, що наші відчайдушні бійці на бетеерах відкрили вогонь із великокаліберного кулемета по російському танку! І, ви знаєте, ворог змушений був відступити. І це, я вам скажу, не вигадка! Цьому факту є документальне підтвердження — місцеві жителі відзняли унікальні кадри бою нашого бронетранспортера з російським танком. І дійсно, ворожі танки ретирувалися. Вони залишили поле бою та приєдналися до основних сил, але факт залишається фактом — ворожі танки відступили. Вже потім їх 93-тя Холодноярівська окрема мехбригада ганяла по наших лісах. Однак це було потім. А тоді, 24 лютого 2022 р., це мої бійці разом із територіальною обороною й місцевими прийняли перший бій та зупинили і «Тайфун», і «Тигр», і «Урал», і два командно-штабні «камази» з причепами. А ще ми «допомогли» спішитися з «Тайфуна» й «Тигра» п'ятнадцяти розвідникам на чолі з капітаном, які з боєм почали відступати до лісу. Тоді ми взяли й полонених, і «задвохсотили» кількох розвідників. На жаль, під час переслідування росіяни полонили нашого тероборонівця, якого вбили. Ми знайшли згодом його тіло...

О. Ф.: Вам удалося ліквідувати цю групу?

Д. Д.: Росіянам удалося відірватися й вони були змушені переховуватися в навколишніх лісах, аж поки ми разом із розвідниками Холодноярівської мехбригади та бійцями місцевої тероборони не відшукали їх та не переловили...

А щодо вашого запитання про співвідношення сил, то, вважаю, звучить воно дещо некоректно. Чому? Та тому, що ми — полк підтримки. Ми не механізована частина, що має на озброєнні відповідні засоби для збройного протистояння. Нам не було навіть чим міряться з росіянами! А вже взяти батальйон 93-ї окремої механізованої бригади, який прибув до нас на підсилення — це вже сила! Три роти цього батальйону, кожна з яких зайняла оборону на трьох найбільш загрозливих напрямках (а це перехрестя доріг на Богодухів — Харків і на Суми). Так холодноярівці не тільки надійно перекрили дорогу до Охтирки, але й своїми потужними діями дали відсіч ворогові. Протягом місяця батальйон під командуванням підполковника Олександра Сліпка зі складу 93-ї окремої мехбригади вів запеклі бої, не даючи росіянам захопити місто. Саме об цей підрозділ ворог і зламав тоді свої зуби.

А противник, я вам скажу, тоді, в лютому 2022 р., мав у своєму розпорядженні значні сили. Однак він не зміг увійти до міста. Хоча склад колони, що прямувала на Охтирку, був дуже потужний. Гадаю, що в колоні було тоді 3—4 бетеери, в кожній нараховувалося близько 50 одиниць техніки. З них 70 % це була важка техніка. Так, там була інженерна техніка, однак більшість у колонах становили все ж танки, артилерійські системи, бетеери, та ж сама важка вогнеметна система «Буратіно». А ще новітні зразки озброєння, які тільки-но надійшли до частин і підрозділів російських військ. І все це «добро» рухалося на нашу Охтирку. Однак лише один батальйон 93-ї окремої механізованої бригади, навіть не батальйон, а рота утримувала свої позиції протягом двох днів! Там такий запеклий бій був, що вам просто не передати! Причому скажу, що холодноярівці за ці два вирішальні дні не використали жодного «джавеліна»! Повторюю — жодного! Вони били противника виключно нашими «стугнами» та «рапірами». Лупашили ці танки, як кажуть, у хвіст і гриву, отак зупинивши ворога!

Після першого дня боїв росіяни зрозуміли, що наскоком нас не взяти, і вже наступного дня накрили наш полк і частину міста 220-м калібром «ураганів»! Однак і це не допомогло ворогові. Батальйон 93-ї бригади залишився на своїх позиціях, утримуючи оборону. Тоді росіяни завдали потужного авіаудару по моїй частині. А далі ворог змінив напрямок наступу та вдерся до міста Тростянець, яке він згодом окупував. Забігаючи наперед, скажу, що згодом Тростянець силами все тієї ж 93-ї бригади було деокуповано. А тим часом для захисників Охтирки настали важкі часи. Ворог, зрозумівши, що місто йому в результаті сухопутної операції не взяти, кинув проти нас авіацію. Десь три тижні щодня, три рази на добу прилітав літак і бомбив позиції 93-ї бригади, парк частини, а також об'єкти критичної інфраструктури міста. Під удари російської авіації потрапили ТЕС, наливна база, продбаза, нафтобаза, залізничний вокзал, мерія, центральний універмаг, водоканал, база Національної гвардії

України та наш полігон. І, головне, ми не могли передбачити, коли наступного разу прилетять російські літаки, коли вони з'являться над нашим містом. Це могло статися в будь-який момент — уранці, вдень чи ввечері. До речі, в результаті бомбардування 2 березня була виведена з ладу міська теплоелектростанція. Так «русский мир» «звільнив» Охтирку від тепла.

Зауважу, що на той час ми не мали відповідних засобів ППО і протидіяти ворожим нальотам могли хіба що, використовуючи тактику Першої світової війни, тобто вели вогонь по літаках зі стрілецької зброї. Причому літали росіяни дуже низько, буквально над нашими головами. Так низько, що ми навіть могли чітко розгледіти обличчя льотчика. Уявляєте, настільки критично він спускався над нашим розташуванням. Вогонь з автоматів по літаку наші бійці відкривали лише тоді, коли він розвертався над нами, вже виходячи з атаки.

О. Ф.: Вам удалося ідентифікувати цей літак?

Д. Д.: Не скажу. Мене там тоді не було. Літали там і «міги», і «сушки». Заходили вони на Охтирку переважно парами. А було навіть таке, що один літак атакував нас, ведучи за собою ще два бойових літаки. В такий спосіб росіяни стажували і навчали свій «молодняк» безкарно штурмувати не тільки військові, але й цивільні об'єкти міста. Там жах, що тоді коїлося...

О. Ф.: Тобто Охтирка стала для російських агресорів таким собі полігоном для бомбардування, а точніше — місцем злочину проти людяності?

Д. Д.: Саме так. Згодом командував військами оперативного командування «Схід» генерал-майор Олег Мікац виділив нашому полку 6 переносних зенітно-ракетних комплексів «Stinger» та «Eagle». Новостворений підрозділ ППО очолив колишній заступник командира Охтирського авіаполку підполковник запасу Ігор Біленко. Свого часу авіаполк, де служив Ігор Іванович, знаходився в підпорядкуванні Харківського університету повітряних сил, тобто був такою собі «учебкою». А сам підполковник Біленко навчав курсантів цього самого університету. А в лютому за моїм проханням він очолив протиповітряну оборону Охтирки. Однак тут постала одна проблема. Якщо з ПЗРК «Ігла» ми ще якось могли вправлятися, оскільки серед мобілізованих офіцерів знайшлися ті, хто мав справу з цим ПЗРК ще радянського виробництва, то «Stinger» для нас, за словами того ж самого Ігоря Біленка, щось на кшталт terra incognita. Однак, як відомо, безвихідних ситуацій не буває. У цьому, до речі, ми переконувалися не раз за час війни. Тому для опанування американською диковинкою ми покликали на допомогу YouTube. І врешті-решт, якщо зі «стінгерів» стріляли афганські повстанці у 80-х рр. минулого сторіччя (а треба сказати досить влучно), то чим козаки українські гірші?! Чи нам не до снаги опанувати цей переносний зенітно-ракетний комплекс?! Отож! Тому ми, не гаючи часу, знайшли в «ютубі» інструкцію із застосування того самого «Stinger». Провели заняття, вибрали найбільш кмітливих і тямущих хлопців та швиденько навчили їх тактиці протиповітряної оборони. Досить швидко наші військовослужбовці розпочали працювати по літаках противника. Ось у такий спосіб наші сапери стали пепеошниками!

Напевне, відчувши, що відтепер їм уже не вдасться безкарно штурмувати Охтирку, росіяни почали літати вище, а також уночі, у хмарах та за несприятливих погодних умов, що, звісно, вплинуло на влучність їхніх ударів, простіше кажучи, вони стали частіше «мазати». У цьому випадку, звичайно, спрацював людський фактор, адже росіяни зрозуміли, що в нас з'явилася своя ППО, і нехай мінімально, але становила для них загрозу. Вони теж люди й побоювалися залітати у зону враження нашого «стінгера». Хоча, якщо чесно, я людьми їх не називав би з огляду на скоєне в Охтирці... Адже після цілеспрямованого бомбометання російських льотчиків можна назвати не інакше, як особами без честі й совісті, або просто кривавими вбивцями та нелюдами.

О. Ф.: Чи вдалося вам за допомогою переносного зенітно-ракетного комплексу «Stinger» «приземлити» хоча б одного російського повітряного пірата?

Д. Д.: На жаль, ні. Однак нам удалося відігнати російських льотчиків від Охтирки. І це — головне! Нині, аналізуючи застосування ПЗРК за тих непростих умов, скажу, що ми зіткнулися з об'єктивними труднощами, які полягали в тому, що в нас банально не вистачало ані засобів, тобто тих самих «стінгерів», ані обслуговуючого персоналу. Адже для ефективного, точніше результативного, застосування ПЗРК для відпрацювання лише однієї повітряної цілі необхідно було мати мінімум три розрахунки. Якщо проводити аналогію, то організація протиповітряної оборони чимось схожа на полювання. Адже, щоб добитися результату і здобути, ти виставляєш стрільців на номери й чекаєш, коли на тебе вийде дичина... Але в нас, по-перше, не було такої кількості комплектів ПЗРК; по-друге, не було стільки підготовлених досвідчених стрільців. А, крім того, навіть ту обмежену кількість більш-менш підготовлених розрахунків ми змушені були розосередити в різних місцях, для прикриття стратегічно важливих для міста об'єктів.

І все ж попри відсутність збитих літаків противника, зауважу, що позитивний результат таки був. Він полягав у тому, що наші сапери опанували професію пепешника. Тобто мої підлеглі у прямому значенні стали універсальними солдатами: вони могли тепер не тільки споруджувати фортифікації, загородження, мінувати та розмінувати, але й проводити рейдові дії, вести бої з танками, літаками противника.

О. Ф.: Давайте поговоримо про славнозвісні «джавеліни». Ви сказали, що під час бойових дій цей досить ефективний протитанковий ракетний комплекс виробництва США не застосовувався. Чому?

Д. Д.: У нашому полку «джавелінів» не було. Ці ПТРК були на озброєнні 93-ї окремої механізованої бригади. І вони, дійсно, їх не застосовували на початковому етапі повномасштабного вторгнення.

О. Ф.: Чому?

Д. Д.: Просто не було в тому такої необхідності.

О. Ф.: Тобто вистачало зброї вітчизняного виробництва?

Д. Д.: Так. Гадаю, що певний запас «джавелінів» був таким собі нашим «ензе» на той випадок, якщо б росіяни прорвали нашу оборону.

О. Ф.: Якщо ставити на шальки терезів зброю радянського та іноземного виробництва, яка, на вашу думку, переважить?

Д. Д.: Я вам так не скажу. Звичайно, зброя й боеприпаси, які нам надавали партнери — вони, звісно, були, як кажуть, на п'ять голів вищі за аналогічні радянські. Вони були простішими, мобільнішими, легшими та ефективнішими у застосуванні. Це безперечно! «Джавелінами» мій 91-й полк не користувався, однак хлопці з 93-ї бригади розповідали, що вони набагато «крутіші», ніж вітчизняні. За словами бійців протитанкових розрахунків, «джавеліни» були простіші у використанні. Американські протитанкові комплекси діяли за правилом «використав і забув». Тоді як нашими зразками, зокрема «Стугною», треба було керувати й вести до цілі. Одне слово, свої мінуси.

О. Ф.: Ви говорили, що наші гранати, випущені з нашого ж вітчизняного РПГ, відскакували від ворожої техніки, мов той горох! Однак згодом, за вашими ж словами, наші бійці приловчились й почали бити ворожу техніку.

Д. Д.: Я вже говорив, що ми вели активні бойові дії лише один день. Це тоді, коли нам удалося розбити авангард 1-ї гвардійської танкової армії, а точніше передовий загін 96-ї розвідувальної бригади. Звичайно, до наших рук тоді потрапила трофейна зброя, яку ми «віджали» у ворога. В нас тоді з'явилися російські переносні зенітно-ракетні комплекси та РПГ-7, знову ж таки російського виробництва. Тобто ми почали активно застосовувати трофейну зброю для враження техніки противника.

О. Ф.: Такий собі російський «ленд-ліз»?

Д. Д.: Дійсно, це той самий, як ви кажете, «російський ленд-ліз». Він нам тоді, в лютому 2022-го, став неабияк у пригоді. Нагадаю, першими нашими трофеями, які ми згодом передали 93-й окремій мехбригаді, були бронев автомобілі «Тайфун», «Рись», а також «КамАЗ» із причепом. І вже згодом, коли 93-тя бригада вже вигнала ворога з Тростянця, ми поїхали розмінувати місто, то ми там набрали ще більше трофейного озброєння. Окрім того, в нас з'явилися боеприпаси, а ще бойова техніка. Саме тоді ми «віджали» в росіян танк Т-72Б3. Згодом наші хлопці «підшаманили» та обкатали цього танчика й ми вже думали подарувати його батальйону тероборони, однак вирішили, що 93-й окремій механізованій бригаді він згодиться більше, оскільки холодноярівці з перших днів повномасштабного вторгнення знаходилися в найгарячіших точках російсько-українського фронту.

О. Ф.: Однак повернімося до оборони Охтирки. Якими, на вашу думку, тактичними прийомами користувалися росіяни, намагаючись захопити місто. За вашими словами, вони діяли досить безтурботно, заходячи до Охтирки похідною колоною.

Д. Д.: Це взагалі нонсенс! Скажу вам так, що росіяни проводили тоді розвідку виключно багатоцільовими безпілотними комплексами типу «Орлан». Що мене дивує, так це те, що російська колона, яка рухалася в авангарді 1-ї гвардійської танкової армії, мала дещо незвичний, навіть чудернацький

склад. Нагадаю, що ми зіткнулися з підрозділом десантників, які знаходилися в «Тайфуні» — це такий собі броньований тривісний «КамАЗ» підвищеної прохідності з колісною формулою 6 × 6. У броньованій капсулі автівки знаходилися п'ятнадцятеро десантників, яких ми згодом полонили. Але нас неабияк здивувало, що в колоні, яку ми розбили, знаходився командний пункт 96-ї розвідувальної бригади! Вона діяла за всіма канонами військової справи та перебувала, як годиться, в авангарді. Але чому там опинився командний пункт частини, для мене залишилося загадкою! За всіма канонами військової справи, не повинен командний пункт рухатися разом із розвідкою! Адже командний пункт — це мозок частини, його необхідно оберігати як зіницю ока. А в росіян вийшло все шкереберть — в авангарді виявився командний пункт з усією документацією, картами, де були позначені варіанти маршрутів, а ще комп'ютерами, де були бази даних!

Вже після бою у знищеній техніці ми виявили документацію з інформацією про всіх наших командирів частин сумського гарнізону. Серед вилученої в росіян документації я виявив тоді всю інформацію про себе. Це було щонайповніше досьє на мене. В ньому було моє фото, мій послужний список та інші документи, де були позначені мої персональні дані. Окрім того, в документах, вилучених як трофеї, були позначені варіанти маршрутів для руху на Київ. Чому вся ця важлива для росіян інформація, яка, звичайно ж, становила відповідний інтерес, виявилася в головному дозорі російської колонії? Як це назвати, як не «головотяпством» і недоадекватністю ворога?! Інших версій у мене немає.

О. Ф.: Як у росіян опинилися «досьє» на наших військовослужбовців?

Д. Д.: Це запитання не до мене.

О. Ф.: Як ви гадаєте, чи очікували росіяни, що оборонці Охтирки будуть чинити такий запеклий опір?

Д. Д.: Гадаю, що для росіян Охтирка була таким собі транзитним пунктом. Це підтверджувалось, як я вже говорив, і вилученими у ворога картами, де були позначені варіанти маршрутів руху колонії. Однак усе пішло не за сценарієм ворога й наша Охтирка для нього стала не просто кісткою впоперек горла, а справжнім осиковим кілком! Вони не розраховували на наш такий затятий опір. На жаль, і ми не очікували подібного сценарію розвитку подій. Про це ми колись ще з вами поговоримо, однозначно.

О. Ф.: Саме Охтирка стала першою цитаделлю на шляху ворога на Київ, зупинивши російську навалу, дозволивши тим самим перегрупувати наші війська та зайняти вигідні рубежі для продовження збройного опору. 24 березня 2022 р., тобто рівно через місяць після нападу на місто, згідно з указом президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України, Охтирка отримала почесну відзнаку «Місто-герой України»...

Д. Д.: Скажу вам так, що люди, які загинули під час оборони Охтирки — справжні герої. Хоча смерть відібрала в них життя якось прикро несправдливо.

во, адже вони навіть не встигли показати всю свою майстерність, яку набули під час проходження служби. А в тому, що в нашому полку служили справжні професіонали своєї справи, немає сумнівів. Наш полк завжди був найкращим в усіх сферах. І це — правда! Це не моя, як кажуть, суб'єктивна оцінка, це оцінка старших начальників. Полк і до мого приходу на посаду був найкращою частиною. Врешті, я його отримав взірцевим і таким намагався його утримувати. Наголошую, дуже прикро, що віроломний напад, зокрема варварські бомбардування Охтирки, позбавили життя захисників міста. Смерть їх була прикрою, адже загинули найбільш підготовлені та професійні воїни. Однак жертвовність їхня, як показали подальші події, не була даремною.

О. Ф.: Яких змін зазнала тактика росіян під час розгортання бойових порядків у період штурму Охтирки?

Д. Д.: А вони не розгорталися! Росіяни просто зайшли до нашого міста своїм пунктом управління чи командним пунктом 96-ї розвідувальної бригади 1-ї гвардійської танкової армії. Вони зайшли й розташувалися у центрі Охтирки. Вже згадував, що в передових підрозділах росіян були наші цивільні автівки. Саме на них вони об'їхали навколо нашого полку і здійснили таке собі рекогносцирування. Напевне, після цього вони і зробили такий висновок, що оскільки в місті тихо, то їм вдасться без особливого клопоту здолати опір українців. Скоріше за все, доповівши своєму командуванню, що Охтирка не чинитиме опору й що достатньо незначних дій для того, щоб здобути перемогу над її захисниками. Однак, як показали подальші дії, ворог прорахувався. Поки вони проводили свої розвідувальні дії та рекогносцирування, наша 93-тя окрема механізована бригада встигла вийти на вказані рубежі та зайняти оборону. Оскільки оборона потребувала фортифікаційного облаштування, до цієї справи був залучений мій полк та місцеве населення. Цю роботу ми продовжили й під час боїв за Охтирку. Тобто поки холодноярівці стримували росіян, ми готували другу, а згодом і третю лінію оборони.

Що стосується тактичних дій ворога, то росіяни на початку намагалися діяти точковими, сконцентрованими ударами, щоб прорвати нашу оборону. Спочатку вони навіть артилерію не застосовували, відпрацьовуючи танками. Бої там були надзвичайно запеклі. Там після двох днів було дуже багато трупів. Росіяни на нашій ділянці зазнали неабияких втрат. Наші побратими — 93-тя бригада — працювали солідно, а головне результативно. Ще раз наголошую на тому, що росіяни просто не очікували такого опору з нашого боку. Окрім того, треба визнати, що частина особового складу російської 96-ї розвідувальної бригади була просто ненавчена. Значна частина підрозділів складалася зі строковиків.

О. Ф.: Про яких Путін сказав, що «их там нет»!

Д. Д.: Тоді, за логікою російського диктатора, нам у лютому — березні та й у квітні 2022 р. довелося допитувати примар чи привидів, а не 20—21-річних переляканих і демотивованих хлопців у російських військових одностроях. Ви б бачили їхнє взуття! Це просто жах! На безхатченках черевики охайніші, ніж у росіян

берці! Видно було, що у цьому взутті вони пів року провели на полігонах. І взагалі російські солдати були якісь зачухані та неохайні. На відміну від російських розвідників, що охороняли командний пункт. Вони були дійсно круто екіпіровані. Пам'ятаю, що на полі бою тоді ми знайшли труп командира розвідувального підрозділу, майора, груди якого прикрашали медалі, серед них і за Сирію.

О. Ф.: Гарзд, отримавши по зубах, противник якимось способом намагався перелаштуватися? Чи продовжував діяти за шаблоном?

Д. Д.: Так, безумовно, росіяни перелаштувалися, і треба сказати, перелаштувалися досить агресивно. По-перше, вони зайшли до Тростянця й окупували його. По-друге, нашвидкуруч облаштували блокпости, тим самим зайняли кругову оборону. А по-третє, ворог розташував на Вокзальній площі Тростянця дивізіон самохідних гаубиць 2С-19 «Мста», 152-мм снаряди якої доставали до нашої частини, зокрема до нашого парку. Крім того, росіяни застосували реактивні системи залпового вогню «Ураган» і «Град», накриваючи щільним вогнем позиції 93-ї Холодноярівської бригади. Ворог також активно застосовував авіацію, під прикриттям якої його піхота намагалася закріпитися на певних рубежах. Але наша розвідка чітко доповідала координати противника й підрозділи 93-ї бригади майстерно придушували осередки активності росіян. Взірцевою, як на мене, операцією зі знешкодження російських окупантів була бійня поблизу Гадяча. Таке собі «гадяцьке сафарі». Ото було «сафарі», так «сафарі», я вам скажу! Наші там разом із місцевими мисливцями поклали тоді два ворожі батальйони! А щодо тактики ворога, то особливих змін у веденні бойових дій я не помітив.

Однак варто зауважити, що ворог досяг успіху в іншому. Він розпочав активно здійснювати психологічний вплив через місцеве населення на частини та підрозділи оборони. Для цього в інформаційному полі створювалися якісь незрозумілі групи, що розповсюджували та розганяли недостовірну інформацію, в такий спосіб здійснюючи психологічний вплив на наші підрозділи. Адаже навіть для того, щоб перевірити достовірність тої чи іншої інформації, необхідні були ресурси. А в нас їх не було.

О. Ф.: Ви про дезінформацію?

Д. Д.: Так. Ворог відшукав слабку ланку в нашому інформаційному полі й через неї розпочав активно подавати спотворену інформацію, а точніше недостовірні повідомлення, тим самим завдаючи нам неабиякої шкоди. Зокрема через групи в різних месенджерах, знову-таки від рідних та знайомих, нам надходили повідомлення. Наприклад, що на тій чи іншій ділянці фронту з'явилося 100 або 200 танків противника! Або розганялася також неправдива інформація, що на сумському напрямку з'явилися чеченці, кадірівці та що тепер варто чекати на жорстоку «зачистку».

Повторюю, інформація ця надходила від місцевих, а вони у свою чергу розповсюджували її серед своїх дітей, друзів і знайомих, що служили в підрозділах мого полку. Природно, ця інформація, а точніше дезінформація, потрапляла і

мені на телефон. Тобто ворог намагався нас нажахати, посяяти паніку, зневіру й так подавити нашу волю до спротиву.

О. Ф.: У страху очі великі.

Д. Д.: Саме так! Ось і виходило, що людина чула фантастичне число російських танків і відразу входила у ступор! А як же інакше, якщо на тебе суне така сила-силенна танків! 200 танків в одній колоні! Уявляєте?! Як їх стримати?! Однак ставлю сам собі запитання: «Чи кожен цивільний розрізнить, а точніше, ідентифікує ту чи іншу військову техніку?». Гадаю, що ні. Адже часто за «танки» необізнані й некомпетентні люди сприймали ті ж самі БМП, МТ-ЛБ. Розповсюдження подібних фейків про появу буцімто на тій чи іншій ділянці фронту міфічних «танків» чи «кадирівських головорізів», звичайно ж, грало на руку нашому ворогу, оскільки було нічим іншим, як складовою інформаційно-психологічної операції, яка покликана посяяти паніку серед населення та наших військовослужбовців. Щоб покласти край подібним вкиданням дезінформації, що призводила до дезорієнтації, я вдався до кардинальних заходів. На третій день війни просто наказав своїм військовослужбовцям видалитися з усіх інформаційних груп.

О. Ф.: Виходить, що ворог агітував наших військовослужбовців не чинити опору і здаватися саме через ті ж самі месенджери, які були в мобільних телефонах?

Д. Д.: Так, саме через месенджери, через «Viber» і «WhatsApp» противник і чинив психологічний вплив, зокрема на командирів підрозділів нашого полку. У своїх текстових зверненнях ворог пропонував «поговорити», а то навіть і просто «не чинити опору і здатися в полон». До речі, на «айфони», які були в деякого з наших військовослужбовців, подібних «пропозицій» не надходило.

Однак ще раз хочу повернутися до вашого запитання про зміну тактичних прийомів росіянами. Так, звичайно, вони змінилися і, треба зазначити, кардинально. Наприклад, якщо раніше, на початку повномасштабного вторгнення, ворог облаштував свої позиції поблизу наших населених пунктів, що дозволяло нам отримувати інформацію від місцевих жителів про його місцезнаходження та пересування й, відповідно, завдавати потужних та ефективних ударів по скупченню живої сили й техніки противника за допомогою «байрактарів» чи тієї ж артилерії, то за два тижні росіяни змінили свою тактику. Зазнавши значних втрат, ворог став облаштовувати свої позиції прямо в наших селах, поміж садиб людей, на городах, щоб ми не мали можливості завдавати йому нищівних ударів. Окрім того, противник удався до формування таких собі «примарних колон».

О. Ф.: На киталт міфічного «летючого голландця»?

Д. Д.: Щось таке. Але якщо серйозно, то зрозумівши, що місцеві жителі за допомогою мобільного зв'язку інформують про місцезнаходження та пересування живої сили й техніки, росіяни почали формувати потужні колони кількістю до сотні одиниць техніки, до складу яких обов'язково входило потужне озброєння, зокрема важкі вогнеметні системи «Буратіно» або самохідні артилерійські установки. І тільки-но ця колона виходила, тобто залишала насе-

лений пункт, ми відразу отримували інформацію від місцевих про кількість техніки та напрямок її руху. Ми, отримавши інформацію від місцевих підпільників, у напрузі чекаємо на її появу, щоб завдати удару, а в цей час знову ж такі наші місцеві повідомляють, що російська колона зупинилася й розвертається на 180 градусів та повертається назад, тобто до попереднього місця дислокації. І так повторювалося протягом двох тижнів. Так росіяни ганяли свої колони туди-сюди, намагаючись збити нас з пантелику, дезорганізувати, примусити нас помилитися, врешті-решт посяти паніку.

Виходило так, що ворожа колона виходила, поперед неї розганялася інформаційна хвиля, покликана нажахати нас, а тим часом із Києва телефонували і знервовано запитували: «Що там у вас? Який стан справ на сьогодні? Ви готові зустрічати ворога? Адже росіяни на вашій ділянці вже наводять переправу через річку». Я у відповідь: «Та нема там ніякої переправи! Адже я там безпосередньо стою! Не може у цьому місці бути ніяких переправ!». Мене знову запитують по телефону: «Денисе Леонідовичу, де противник?». Відповідаю: «За 600 метрів від мене. Стою по той бік річки і відповідально заявляю — ворожої переправи тут немає!». У свою чергу ми хотіли навести переправу вночі, щоб наші підрозділи, наша розвідка мали можливість зайти до Тростянця й розвідати обстановку. Тим паче, ми вже мали досвід переправлення через річку «туристів» з 93-ї бригади, які рейдували тимчасово окупованою територією та завдавали точкових, але болючих ударів по ворожій техніці.

Отже, для здійснення форсування приймаю рішення приховано спустити на річку лише одну ланку порома. Це для того, щоб мінімізувати ризик і ввести противника в оману, тобто збити його з пантелику. Однак усе вийшло навпаки. Мої демонстративні, в першу чергу для ворога, дії стали відомими Києву. Хтось дуже пильний доповів високому керівництву, мовляв, росіяни наводять понтони для переправлення! А понтон — наш! Розумієте, як воно все спрацювало! Ось вам й організація! Ось вам й управління! Ось вам «ворог» Збройних сил України (демонструє на камеру свій мобільний телефон — О. Ф.), звичайно, якщо ним неправильно користуватися.

О. Ф.: З якими труднощами вам особисто, як командирів військової частини, довелося зіткнутися під час оборони Охтирки? Чи були серед них питання, пов'язані з логістикою?

Д. Д.: Що стосується логістики, то її не було в нас 28 днів. Не було від слова взагалі. І мова тут не про паніку або дезорганізацію. На той час не було зрозуміло, куди спрямує ворог свої зусилля, і де він завдасть того самого основного удару? Куди спрямує вістря свого наступу? На Харків чи на Київ?

Давайте говорити чесно, вперше за свою новітню історію наша держава Україна зіткнулася з повномасштабним вторгненням і відразу на кількох напрямках. Та що там говорити: вперше на європейському театрі спалахнула війна такого масштабу! Ця війна була й залишається викликом для всієї нашої нації! А що стосується питань логістики, то відреагую так: наше місцеве населення — неймовірне! Я вже розповідав вам, як об'єдналася Охтирщина у час

випробувань. Охтирщина, без перебільшення, це — суперкрай! І ці 28 днів ми протрималися нормально. Для уточнення: це 28 днів, коли ми не мали можливості під'їхати й отримати необхідну для ведення бойових дій техніку та озброєння. Вже після перших боїв із ворогом у нас з'явилася можливість виїжджати до визначених старшим начальником пунктів постачання й отримувати все необхідне. Власне кажучи, все працювало. Був би я скептиком, то, звичайно, сказав би: «Та ні, нас кинули напризволяще, про нас не дбали!». Скажу відверто: нас ніхто не кинув. Управління здійснювалося належним чином. Командувач ОК «Схід» устигав і на своєму харківському напрямку командувати, й зі мною був постійно на телефонному зв'язку.

О. Ф.: Тобто зв'язок зворотний працював?

Д. Д.: Так, треба віддати належне, зі зворотним зв'язком ніяких проблем не було.

О. Ф.: Погодьтеся, адже іноді буває так, що ти вище командування просиш, волаєш, благаєш, а тебе, на жаль, не чують...

Д. Д.: Ні-ні, заступник командувача оперативного командування «Схід» бригадний генерал Володимир Шворак приїздив й особисто працював із нами. Скажу вам так, проблем із координацією дій та постачанням усього необхідного не було. У принципі, все було нормально. Якщо проблеми й виникали, то вирішувалися вони швидко та оперативно. Звичайно, у пріоритеті були питання, пов'язані з вирішенням бойових завдань.

О. Ф.: Вам, як інженерній частині, довелося готувати до оборони місто. Розкажіть, яких ви заходів ужили, щоб належним чином підготувати Охтирку до зустрічі з ворогом?

Д. Д.: На вулицях міста у відповідних та визначених для цього місцях ми створювали умовні й фактичні засідки. Влаштували їх у таких місцях, щоб ворог не відразу зміг зрозуміти, звідки ми завдаємо ударів. Для цього послуговувалися в першу частину особливостями місцевості та забудови міста. Влаштували вогневі точки в малопомітних закутках, за парканами, використовуючи, скажімо так, маскувальні властивості місцевості й будівель. Адже засідка могла бути ефективною лише тоді, коли якомога більше залишалась утаємниченою для ворога, що дозволяло за короткий час завдати йому максимальних втрат.

Окрім того, ми за допомогою бетонних блоків та мішків із піском облаштували блокпости. Добре знаючи місто, блокпости намагалися облаштувати на найбільш імовірних маршрутах просування ворога. Відверто кажучи, знаючи місто й передбачаючи маршрути просування колон противника, можна було ефективно обороняти Охтирку навіть без застосування засобів механізації.

О. Ф.: Як ви особисто оцінюєте роль місцевих підприємців в організації оборони Охтирки? Наскільки ця роль була продуктивною та ефективною?

Д. Д.: Місцеві «олігархи», якщо так можна сказати про підприємців Охтирки, відразу відгукнулися й об'єдналися заради захисту рідного міста.

Тоді, в лютому 2022 року, на слуху були прізвища підприємців Сугака, Зубка, Пелиха, Сопітька, Масла. Особливо наші підприємці відзначалися в найтрагічніші дні, коли росіяни завдали масованого авіаудару по розташуванню нашого полку. Адаже нам довелося одночасно проводити рятувальну операцію, а також евакуацію особового складу та вцілілої техніки. Окрім того, з полку, навіть у ті трагічні дні, ніхто не знімав питання оборони міста. Саме тоді нам прийшли на допомогу підприємці Охтирки, які мали відповідну техніку, щоб здійснювати рятувальну операцію. Шість годин безперестанку тривала рятувальна операція. Шість годин військовослужбовці частини та місцеві мешканці розбирали завали та діставали звіди живих і полеглих захисників Охтирки.

Це найважчі для мене дні... А день 26 лютого 2022 року назавжди буде вписаний в історію Охтирки як найтрагічніший. Саме тоді о 12:55 наша частина зазнала перших авіанальотів. Російські терористи скинули з літака дві керовані бомби типу ФАБ-500 і запустили ракету. Одна бомба влучила просто в казарму. На той час у ній перебували близько 200 осіб. Це трапилося під час обіду. У цей час військовослужбовці полку обідали, відпочивали, готували бійниці для ведення вогню, отримували зброю. Пряме влучання авіабомби! Прямісінько всередину казарми. Причому бомба залетіла через вікно третього поверху й розірвалася всередині казарми... Вибух був такої сили, що деякі тіла ми просто не могли виявити на місці падіння бомби. Уявляєте? Така потужна зброя не дає шанс на життя... Того дня тільки в казармі загинули 48 осіб.

Ми тоді зазнали втрат, чимало людей зникло безвісти. Російська ракета прилетіла просто в медпункт полку. Там теж були загиблі й поранені. Друга бомба впала на стадіон за нашою частиною. Всього ж 26 лютого 2022 року загинули 54 особи. З нашої частини — 30, решта — з тероборони, мобілізовані. Ще 15 осіб і донині вважаються зниклими безвісти (станом на 31 січня 2024 р. такими вважаються 3 особи — *О. Ф.*). Ситуацію ускладнило те, що в казармі був склад із боєприпасами й вони під час пожежі почали детонувати. Два дні поспіль до казарми не можна було підійти — бушувала пожежа, лунали вибухи! Це детонували постріли до гранатометів, гранати, міни та набої. Ті, хто перебував в епіцентрі цієї вогняної стихії, буквально випарувалися...

Після локалізації пожежі ми три тижні відкопували своїх товаришів. Нам удалося врятувати 26 осіб. Це були важкопоранені люди, дехто без кінцівок, контужені, обгорілі. Ми продовжували пошукові роботи навіть після порятунку живих оборонців Охтирки, адже усвідомлювали, що ми маємо підняти тіла наших побратимів. Це були важкі дні й ночі... Для ідентифікації тіл були залучені відповідні служби, які проводили експертизу ДНК. Адаже були такі моменти, що в дві труни потрапляли фрагменти одного й того самого тіла, що, звісно ж, не могло покращити й так надто знервовану обстановку в Охтирці. Адаже обов'язок живих — достойно поховати мертвих. Тому я дуже вдячний нашим підприємцям і просто пересічним громадянам міста за допомогу в проведенні пошукової операції.

Згадую голову лігоспу Риморя, який надав нам необхідну техніку для проведення пошукових робіт, а також підприємця Олександра Івановича Сопітька,

котрий не тільки надав свою техніку, але й сам особисто керував технікою, розбираючи завали, допомагаючи виявляти поранених і тіла загиблих. Він продовжував працювати і у сніг, і в дощ. Та що там сніг і дощ! Олександр Іванович не припиняв роботу навіть під час артобстрілів та авіанальотів на Охтирку, що продовжувалися щодобово. Всі розбігалися, ховалися в укриття, а Олександр Іванович, попри смертельний ризик, продовжував працювати. На допомогу нам прийшли й мої товариші — місцеві мисливці та взагалі всі ті, кого я добре знав, як кажуть, не один рік. А знав, повірте, багатьох, адже за плечима в мене двадцять років служби в Охтирці і шлях від командира взводу до командира полку.

Свою військову частину я разом зі своїм заступником із морально-психологічного забезпечення залишив із бойовим прапором полку в руках лише після того, як ми дістали з-під завалів останнього живого захисника міста. Вся Охтирка працювала тоді як єдиний організм. На місці була й міська влада. Ми були постійно на зв'язку, координуючи наші дії. Зокрема з міським головою Охтирки Павлом Кузьменком ми вирішили питання щодо будівельної техніки. Окрім того, нам удалося розосередити особовий склад частини за містом, а також максимально сховати техніку. Жодне проблемне питання тоді не залишалося поза увагою місцевої влади.

Окрім того, для мене в ті найтрагічніші дні постала ще одна важка, водночас необхідна місія, пов'язана зі смертю людей. Адже для себе я твердо вирішив, що обов'язково об'їду родини всіх полеглих воїнів. Найстрашніша втрата, це — втрата рідної людини. Тому мені важливо було поспілкуватися з рідними героїв: батьками, дружинами, дітьми, сестрами і братами. Так ти приймаєш їхню горе на себе й таким чином полегшуєш їхні страждання. Це дуже важко. Це — страшніше, ніж воювати...

О. Ф.: Ви вже згадували про внесок партизанів в оборону Сумщини й Охтирки. Чи є щось додати до сказаного?

Д. Д.: Дійсно, Сумщина від давніх-давен має славетні традиції, пов'язані з підпіллям і партизанським рухом. А в тому, що Сумщина — партизанський край, не доводиться навіть сумніватися. Традицію партизанського опору періоду Другої світової війни продовжили місцеві месники взимку — навесні 2022 року. Вважаю, що якби не партизани (а це в першу чергу мої друзі-мисливці), то нам довелося б досить сутужно. Діяли вони дуже результативно. Хоча, звісно, були там певні казуси, які подекуди мали навіть трагічний фінал. Пригадується хоча б історія, пов'язана з «полоненням» нашими мисливцями розвідників 93-ї Холодноярівської бригади...

О. Ф.: Зрозумів вас, мабуть, не на часі про це розповідати.

Д. Д.: Були інші казуси, пов'язані з діями партизанів. Відомо, що в перші години повномасштабного вторгнення росіяни, отримавши серйозний опір від регулярних військ та місцевих сил самооборони, часто-густо залишали бойову техніку через незначні технічні пошкодження, закінчення пального, а то й просто через загрозу потрапляння в полон. Великою помилкою було те, що на

початку повномасштабного вторгнення наші партизани виводили з ладу «безхозну» або «віджату» у ворога техніку, побоюючись повернення окупантів. Пригадую телефонну розмову з одним із мисливців: «Командире, скажи, як нам танк спалити?». Перепитую: «У сенсі?». Він: «Та ось тут російський танк стоїть. Ми його облили соляркою, а він, клятий, не хоче горіти!». Я у слухавку: «Йолки-палки, мужики! Для чого палити танк? Залиште його, не чіпайте! Він нам ще згодиться!» (сміється). Ось так було!

О. Ф.: То ви відмовили своїх мисливців палити танк чи ні?

Д. Д.: Так, звісно. Ми багато тоді «віджали» танків, бетеєрів та іншої техніки ворога. Окрім того, ми значно поповнили арсенал зброї за рахунок трофеїв, що дісталися нам на полі бою.

О. Ф.: Чи можна сказати, що без партизанів вам було б сутужно?

Д. Д.: Треба визнати, що партизани Охтирщини відіграли важливу роль і зробили величезний внесок у нашу спільну перемогу.

О. Ф.: Чи могли б ви навести найбільш знакові, на вашу думку, приклади героїзму та мужності, які виявили оборонці Охтирки під час російської навали в лютому — березні 2022 року?

Д. Д.: Чесно кажучи, мене про це запитували вже не раз. І кожного разу я думав над цим та дійшов єдиного висновку. Нині вважаю, що цей висновок правильний. Реально кожен на своєму місці був героєм. Хтось підірвав міст разом із російською технікою. Ось і запитую: міст підірвати з технікою ворога — це героїзм? Звичайно! Хтось підірвав того ж моста в тилу противника і без втрат вийшов до своїх! Це не героїзм?! А той, хто стояв цілодобово на блокпостах та знаходився у засідках, щохвилино очікуючи на появу ворога?! Він що, не герой?! А ті, хто, не маючи досвіду користування «стінгером», за допомогою ютуба все-таки опанували заморський переносний зенітно-ракетний комплекс і захищали небо Охтирщини від російської авіації, не даючи їй можливості прицільно штурмувати наші позиції. Вони що, не герої? А та дівчина, яка протягом шести годин відкопувала своїх родичів з-під завалів, і врешті врятувала їм життя! Вона, на вашу думку, не герой?! А цих людей могли б кинути напризволяще, залишити під завалами, врешті втекти, як це робили деякі після перших нальотів ворожої авіації. Треба визнати, було тоді й таке... Однак ми маємо про це нині говорити. А ті, хто рятував і діставав із-під завалів поранених після першого прильоту, а потім загинув разом зі врятованими вже в медпункті частини від другої авіабомби! Вони не герої?! Вважаю, що всі, хто загинув у перші години повномасштабного вторгнення від авіанальотів та артобстрілів ворога є справжніми героями, адже вони до кінця боронили територіальну цілісність держави та залишилися вірними військовій присязі.

Щодо звання Героя України, яким мене було удостоєно згідно з указом президента України в березні минулого року, то відразу зауважу, що не вважаю себе героєм, оскільки глибоко переконаний, що будь-яка командирська відзнака — це заслуга насамперед колективу. Справжніми героями є люди, які служать і

працюють у частині. Вважав і продовжую вважати, що мені випала висока честь очолювати одну з найкращих військових частин Збройних сил України, якою без сумніву є наш 91-й окремий Охтирський полк. У нашому полку служать виключно хоробрі люди. Наголошую, жоден із військовослужбовців нашої частини не залишив її у скрутний час. Не було проявів страху, відчаю, паніки. Всі зрозуміли, що ми маємо обороняти своє рідне місто, свою землю, нашу Україну. Адаже, коли б ми залишили свої позиції, а точніше втекли з Охтирки тоді, в лютому 2022 року, місто з великою ймовірністю повторило б трагічну долю Бучі, Ірпеня, Бородянки, Гостомеля, Тростянця та інших сіл і міст України.

А тоді, 24 лютого 2022 року, після першого бою, коли відступила напруга, мені стало раптом легше, адже я почав усвідомлювати, що нас прийшли вбивати. І коли я побачив, скільки людей загинуло, в мене залишилася тільки лють. Страх та невпевненість назавжди залишили мене. Мені здається, що подібну трансформацію пережили й мої побратими, тому ми не відступили, не тікали, ми не зрадили присяги, вистояли, виконали свій обов'язок і захистили нашу Охтирку.

*Записано 4 січня 2023 р. в м. Київ.
Респондент Герой України полковник Денис Дикий.
Записав та підготував до друку О. Філь*

Надійшло / Received 25.12.2023

“...IN THOSE DIFFICULT DAYS OF FEBRUARY 2022, THE OKHTYRKA COMMUNITY WAS SO UNITED THAT YOU CAN’T EVEN IMAGINE!”: INTERVIEW WITH THE HERO OF UKRAINE COLONEL D. DYKYI ABOUT THE DEFENSE OF OKHTYRKA (February 24 — March 27, 2022)

The purpose is to expand the available source base of evidence about the defense of the city of Okhtyrka in the period from February 24 to March 27, 2022 by conducting an interview with the Hero of Ukraine, the commander of the 91st Separate Okhtyrka Support Regiment colonel D. Dykyi. **The main method** used is interviewing the respondent following a previously developed questionnaire. **The scientific novelty** consists in the introduction into scientific circulation of the testimony of the commandant of the city of Okhtyrka, which allows us to follow the process of fortification and preparation of the city for defense, as well as the role of troops and volunteer assistants of the Armed Forces of Ukraine in protecting the city from the vanguards of the invading Russian army. **Conclusions.** The conducted interview became an important component of the source base of oral history evidence that can be used by domestic and foreign historians to study the features of the first stage of the full-scale invasion of Ukraine in general and the defense of the city of Okhtyrka in particular.

Keywords: *Russia’s war against Ukraine, oral history, defense of Okhtyrka, Denys Dykyi, 91st Separate Okhtyrka Support Regiment.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.057>
УДК 323.3:316:45:94(477)«18»

Тарас ЧУХЛІБ

доктор історичних наук, головний науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
taras_chuhlib@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

УЖИВАННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА» В МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЗІ ШВЕЦІЄЮ, ТУРЕЧЧИНОЮ ТА КРИМОМ (1710—1712 pp.)

Мета полягає в дослідженні трансформації політико-правового статусу Війська Запорозького в міжнародних відносинах початку XVIII ст., які були спричинені воєнним і дипломатичним протистоянням союзницької коаліції козацької України, Шведського королівства, Османської імперії та Кримського ханства проти Московського царства. Особлива увага звертається на висвітлення вживання назви «Україна» канцелярією гетьманського уряду П. Орлика у площині укладання мирних угод зі Стокгольмом, Стамбулом і Бахчисараєм. **Методологічні підходи** полягають у висвітленні даних історичних проблем крізь призму понятійної історії та розкриваються автором за допомогою діахронно-семантичного методу в напрямі історико-лінгвістичного аналізу лексем зі словами «Україна» та «український», що були вживані в міжнародних договорах 1710—1712 pp. **Наукова новизна.** Доведено, що, зважаючи на війну між Військом Запорозьким, Шведським королівством, Османською імперією, Кримським ханством — з одного боку та Московською державою й Річчю Посполитою (короля Августа II) гетьман П. Орлик визнавав одночасну протекцію шведського короля й турецького султана. Доповнено висновки істориків щодо вивчення текстів міжнародних договорів та дипломатичних актів України зі Швецією, Туреччиною,

Цитування: Чухліб Т. Уживання назви «Україна» в міжнародних угодах Війська Запорозького зі Швецією, Туреччиною та Кримом (1710—1712 pp.). *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 57—77. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.057>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

Кримом. **Висновки.** Визначено, що в текстах договорів і дипломатарію гетьманського уряду зі своїми союзниками впродовж досліджуваного історичного періоду неодноразово як синонімічна понятійна назва держави Військо Запорозьке вживався політонім Україна. Він використовувався гетьманським урядом П. Орлика в укладених Військом Запорозьким міжнародних угодах та актах зі Шведським королівством, Османською імперією, Кримським ханством у 1710—1712 рр. для маркування території, що перед тим, упродовж другої половини XVII — початку XVIII ст., перебувала під владою гетьмана І. Мазепи та його попередників. При цьому в монарших канцеляріях Стокгольма, Стамбула, Бахчисарая в дипломатичних актах уживалися такі узгоджені з гетьманським урядом Війська Запорозького офіційні понятійні словосполучення зі словами «Україна» та «український», як «Україна та Військо Запорозьке», «український народ», «гетьман українських та запорозьких козаків», «Україна обох сторін Дніпра», «Дніпровська Україна», «тогочасна Україна», «українські та запорозькі козаки», «українські купці» тощо. Досліджено інші смислові конструкції, що з'являлися за допомогою слів «Україна» та «український» у 1710—1712 рр. в офіційному дискурсі Війська Запорозького, Османської імперії, Кримського ханства, Московського царства, Корони Польської, Шведського королівства.

Ключові слова: Україна, поняття, Османська імперія, Річ Посполита, Кримське ханство, Військо Запорозьке, Пилип Орлик, лінгвістична конструкція, міжнародні договори.

Тексти міжнародних угод гетьманського уряду Пилипа Орлика з володарями європейських та малоазійських держав — Шведського королівства, Османської імперії, Кримського ханства, які були укладені козацькою Україною з цими іноземними країнами під час Великої Північної війни 1700—1721 рр. вже давно відомі історичній науці [1—8]. Власне, історики, археографи, мовознавці неодноразово робили успішні спроби дослідити не тільки самі тексти міжнародних угод Війська Запорозького, що були підписані ним зі Стокгольмом, Стамбулом, Бахчисараєм упродовж 1710—1712 рр., але й вивчали надзвичайно інформативний щоденник та великий дипломатичний епістолярій самого гетьмана П. Орлика [9—16]. Однак, незважаючи на це, досі залишається малодослідженим дуже актуальне питання вживання назв «Україна» та «український», а також їх термінологічного прочитання в офіційних міжнародних актах початку XVIII ст.

Нещодавно відомий дослідник періоду гетьманування І. Мазепи та П. Орлика історик-правознавець О. Кресін зробив висновок, що в усіх документах і листах доби ранньомодерного українсько-шведського союзу першої половини XVIII ст., які компактно відклалися у фондах Державного архіву Швеції у Стокгольмі, послідовно використовуються поняття «Україна» («Ukraina») та «Військо Запорозьке» («*Exercitus Zaporoviensis*»), але «кореляцію між ними встановити складно» [17, С. 102]. З огляду на цю, вірно поставлену нашим колегою, історіографічну проблему, по-перше, в нашій статті спробуємо вирішити питання кореляції названих термінів; по-друге, проаналізуємо, в яких лінгвістичних конструкціях уживалося слово «Україна»; по-третє, яке смислове навантаження мала назва «Україна», з огляду на її довголітнє активне функціонування як політоніма в офіційному дискурсі попередників П. Орлика [18—21], починаючи від гетьманування Б. Хмельницького й до часу правління І. Мазепи.

* * *

Відзначимо, що впродовж чотирьох років, із 1710 й до 1714 рр., влада гетьмана П. Орлика була легітимною у Правобережній Україні як із внутрішньополітичного, так і з міжнародно-правового погляду [22, С. 41—42]. А тому за допомогою діяхронно-семантичного методу, який є провідним науковим інструментом у межах так званої понятійної історії [23—24], звернімо увагу на тогочасне дипломатичне листування та підписання політичних договорів наступником І. Мазепи з його тогочасним сюзереном — шведським королем Карлом XII, а також іншими ситуативними зовнішньополітичними союзниками — султаном Османської імперії Агмедом III і кримським ханом Девлетом Гіреєм (Гераєм). Саме з цими монархами Європи та Малої Азії Військо Запорозьке укладало військово-політичні союзи заради своїх головних політичних завдань того часу — утвердження легітимної гетьманської влади в Україні, перемоги над військами царя Петра I та промосковського уряду Корони Польської короля Августа II, а також об'єднання українських земель під єдиною булавою в одній державі.

Оцінюючи українсько-шведські стосунки початку XVIII ст., польський історик В. Конопчинський писав, що гетьман П. Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі й Москви» [25, С. 63]. Своєю чергою дослідник із Москви В. Артамонов відзначав, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії і Криму, за сприятливих обставин мали охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також усю Правобережну Україну з традиційним «козацьким» кордоном по р. Случ. Також українському гетьманові в разі перемоги над царем Петром I мали б підлягати донці-некрасівці та область Війська Донського [26, С. 51]. Як стверджували українські історики Б. Крупницький та О. Субтельний, саме у цей час гетьман П. Орлик намагався повернути собі владу в Україні за допомогою політичного захисту не тільки шведського монарха, але й османського султана [27, С. 29—38; 28, С. 96]. А польський дослідник Ю. Фельдман оцінював ситуацію, в якій опинилося Військо Запорозьке у цей період, як дуже критичну з політичного погляду, адже кримський хан намагався домінувати над гетьманом [29, С. 86]. Османіст О. Прицак уперше у світовій історіографії звернув увагу на укладення гетьманом П. Орликом двох міжнародних військово-політичних договорів з Османською імперією — у 1711 та 1712 рр. [5, С. 307—320].

Уже саме обрання П. Орлика на гетьманування відбулося за активної підтримки шведського короля Карла XII, а тому ні в кого з сучасників не викликав сумніву факт «вимагання» старшиною Війська Запорозького у цього монарха Північної Європи гарантій щодо політичної протекції з його боку, поки з них буде зняте «московське ярмо» й вони не повернуться до своїх давніх «вольностей». Ще в укладеному по смерті І. Мазепи, 26 вересня 1709 р., документі під назвою «Покірний меморіал Війська Запорозького до святого королів-

ського маєстату Швеції»¹, підписаному П. Орликом як генеральним писарем, слово «Україна» вживалася декілька разів у таких випадках: 1) «Гроші, зібрані за стільки довгих років з усієї України до військового скарбу, попали в руки ясновельможного гетьмана Мазепи»; 2) «Мазепа необмежений *правитель на Україні*»; 3) «Войнаровський, що не покинув ніякого свого спадку *на Україні*, й не поніс ніякої втрати своїм маєтностям, матиме багатство Війська Запорозького?» [30, С. 111—116; 31, С. 329—337]. Окрім того, кілька разів у цьому меморіалі в різних контекстах згадувалося слово «народ», «руський народ». Зокрема вже в першій його статті писалося: «[...] до святого королівського маєстату Швеції, свого найласкавішого пана, що раз і назавжди прийняв цей *народ*, і Військо Запорозьке в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо», а у третій відзначалося, «щоб *руський народ* скинув московське ярмо й був вільний» [30, С. 115]. Бачимо, що грошові прибутки збиралися Військом Запорозьким до свого скарбу з «усієї України», а цим процесом керував «правитель Мазепа». Отже в усвідомленні укладачів документа, козацький гетьман був правителем України. Потрібно також зауважити, що тут в одному понятійному ряду вживалися такі терміни, як «Україна», «Військо Запорозьке», «руський народ». При цьому присвійний займенник «цей» застосовувався не тільки стосовно «руськості», але й синонімічного маркування «руського народу» ще і як «народу України» та «народу Війська Запорозького».

5 квітня 1710 р. було укладено відомі історичній науці «Договори і постанови прав і вольностей військових» (далі — «Договори і постанови» 1710 р.) між новообраним гетьманом П. Орликом, генеральною старшиною та всім Військом Запорозьким з «обох сторін обрадою»². З огляду на те, що документ 10 травня того ж року затвердив шведський король Карл XII своєю підтверджувальною грамотою («*Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae*»), вважаємо «Договори і постанови» 1710 р. складовою частиною українсько-шведських мирних домовленостей 1708—1710 рр.³ У цьому випадку спираємося на висновки В. Смолія, який влучно зазначив, що укладений під молдавськими Бен-

¹ Зареєстрований 22 жовтня 1709 р. у канцелярії Карла XII. Документ віднайшов у Національній бібліотеці у Варшаві, опрацював, переклав із латини та опублікував М. Возняк у 1938 р. [30, С. 111—116].

² Російський державний архів древніх актів (далі — РГАДА). Ф. 13. Оп. 1, 1710 г. Д. 9. Л. 1—20 об. У статті посилатимемося на фототипічне відтворення оригінальних текстів «Договорів і постанов» 1710 р., які розміщені в академічному виданні: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Відп. ред. В. Смолій. Львів, 2011. С. 76—133.

³ Згідно з політико-правовими нормами, в тогочасній Європі монарх, який узяв під свою протекцію певного правителя та його країну, мав затверджувати своїм привілейним актом нормативні документи вищого порядку, котрі виходили від протегованого, в даному випадку гетьмана Війська Запорозького П. Орлика. Оригінал зберігається в: РГАДА. Ф. 124. Оп. 2, 1710 г. Д. 12. Л. 14 об. — 15. Мікрофільмована копія оригіналу: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 2236. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 14—15. Уперше документ опублікував М. Маркевич у 1842 р.

дерами договір одночасно був і «легалізацією перед міжнародною спільнотою номінального сюзеренітету над Україною правителя Швеції» [32, С. 9]. В ранньомодерну добу європейської історії міжнародний договір між «імперіями-королівствами-царствами» склався з двох або трьох частин: 1) прохання протегованої / васальної / залежної країни (у цьому випадку згаданий вище «Покірний меморіал...»); 2) «Договори і постанови...» 1710 р.; 3) підтверджувальна грамота короля Швеції від 10 травня 1710 р.

Отже проаналізуємо два основних тексти «Договорів і постанов» 1710 р. — староукраїнською та латинською мовами, на предмет уживання та понятійного наповнення іменника «Україна» та прикметника «український». У тексті вони трапляються в таких випадках: 1) «короля його милості шведського Кароля Дванадцятого, особливим Бога Всемогущого промислом і військами своїми вступившого в Україну»; 2) «короля його милості шведського свободити Отчизну нашу Малую Росію від невольничого ярма московського [...] Іновірцям співжиття на Україні [...] не позволяти»; 3) «найясніший король шведський вічними протекторами України титуловалися і самим ділом зоставали для більшої кріпості Отчизни нашої і для заховання своєї цілості в правах наданих і границях»; 4) «в нинішню війну на Україні шкоди збільшено і слушно від Москви поповнено»; 5) «не дерзали порабощення собі (Кримському ханству — Т. Ч.) України бажати і оную в чому небудь силувати»; 6) «не менша городам українським і з того діється важкість, що багато сіл до них для відбування всяких посполитих повинностей належні, під різних державців духовних і світських в посесію повідходили; 7) «город столичний Київ і інші українські города з магістратами своїми у всіх своїх правах і привілеях слушно наданих непорушно щоб заховані були»; 8) «Щоб посполитим людям насамперед цього на Україні наїзди і підводи, а козакам провідництва, найбільше приносили важкість» [15, С. 83—111]. Як можна зрозуміти з контексту, назва «Україна» вживалася в одному синонімічному ряду з такими термінами, як «Отчизна» й «Мала Росія». Підтримуємо висновок О. Трофимук, яка стверджувала, що в тексті «Договорів і постанов» 1710 р. певним чином отожднювалися поняття «Україна, наша Отчизна» та «Військо Запорозьке» [33, С.307]. Окрім того, зазначимо, що в даному випадку слово «Україна» поряд із понятійним словосполученням «українські города»⁴ були уточнювальними назвами для території, якою, згідно з «Договорами і постановами» 1710 р., мав володіти П. Орлик разом із Військом Запорозьким. Підвладна гетьманові територія мала поширюватися як на Правобережну, так і Лівобережну Україну.

В латиномовному тексті «Договорів і постанов» 1710 р. слова «Україна» та «український» ужито в таких понятійних словосполученнях: 1) «релігія в Україні» («*Religionem in Ukraina*»); 2) «викорінення якого з України» («*Quem extirpare de Ukraina*»); 3) «протектори України» («*Protectores Ukrainae*»);

⁴ Про смислове навантаження понятійного словосполучення «українські города» див.: Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649—1659 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 15. К., 2015. С. 13—41.

4) «втрата завданих *Україні*» («*Manu Ucrainae illatorum*»); 5) «вона звільнить *Україну*» («*Illisque Ucrainam al immanu*»); 6) «вторглися в *Україну*» («*Invaluit in Ucraina*»); 7) «недоторканність українських кордонів» («*Integritas limitum Ucrainensium*»). Дуже промовистою є лінгвістична конструкція, що була вжита у ст. 13 латиномовного тексту: «Столичне місто Русі, Київ, та інші українські міста» («*Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates*») [15, С. 135—151]. Тут бачимо, що «*Русь*» («*Rossiae*») є тотожною назвою щодо терміна «*Україна*» («*Ucrainae*»). Внутрішньополітична суб'єктність України як державного утворення підтверджується існуванням у неї «кордонів», що мали бути «недоторканими». А зовнішньополітичний статус держави на чолі з П. Орликом визначався тим, що вона мала свого міжнародного «протектора»-покровителя в особі шведського монарха⁵.

Незважаючи на поразку від Московського царства під Полтавою в 1709 р., шведський король Карл XII будував плани щодо відновлення втрачених позицій і відвоювання у царя Петра I та його сателіта — польського короля Августа II, спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України, включно з Лівобережжям. Разом з Османською імперією, Кримським ханством, Військом Запорозьким (П. Орлика) та Коронаю Польською (С. Лещинського⁶) він планував здійснити похід на «столичний град» Київ. 1 грудня 1710 р. в похідній резиденції короля Швеції Карла XII в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлета Гірея, київського воєводи Корони Польської Й. Потоцького (представника прошведського короля С. Лещинського), де було узгоджено майбутню операцію щодо оволодіння Україною. У зв'язку з цим гетьман П. Орлик почав активну діяльність у двох зовнішньополітичних напрямках. По-перше, він вислав на Правобережжя та Лівобережжя своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від московського протекторату й переходу під шведську протекцію. По-друге, гетьман почав проводити активні переговори з ханом щодо укладення військово-оборонного союзу. По-третє, П. Орлик вислав своїх послів до Туреччини, де українська делегація за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаера добилася у султана Агмеда III оголошення Османською імперією війни Московському царству.

⁵ Дослідник міжнародного права швейцарець Е. де Ваттель у своїй книзі «Право народів чи принципи природного права, які застосовуються до поведінки і справ націй і суверенів» (1758 р.) відзначив, що впродовж XIV—XVIII ст. існувала така багаточленна стратифікація держав: 1) «суверенні»; 2) «пов'язані нерівноправними союзами чи договорами про підлеглість»; 3) «данниці»; 4) «васальні»; 5) «які потрапили під владу інших держав».

⁶ Великопольська шляхетська конфедерація за сприяння шведського короля Карла XII обрала в 1704 р. королем Речі Посполитої шляхтича С. Лещинського. Він будував далекосяжні плани за допомогою повернення України під владу Польсько-Литовської держави об'єднати шляхетський загаль та остаточно усунути з політичної арени свого суперника — короля Августа II. Задля втілення цієї мети в 1707 р. уряд С. Лещинського налагодив таємні дипломатичні контакти з гетьманом І. Мазепою.

У грудні 1710 р. П. Орлик надав своїм дипломатам до Кримського ханства спеціальну інструкцію під назвою «Головні пункти для переговорів про договір із ханом та Кримською державою» [1, С. 47—50; 34, С. 48—70]. У цьому дипломатичному документі було 23 пункти, в 10 з них згадувалися слова «Україна» й «український». У 4-му, зокрема, відзначалося, що «хан і вся Кримська держава [...] не можуть [...] висувати якісь претензії щодо підкорення *України*, будівництва фортець чи досягнення будь-якої влади в *Україні*» [1, С. 47]. У 5-му пункті йшлося про те, що «хан і Кримська держава не можуть перебирати владу над правами й законами *України* та Війська Запорозького» [1, С. 47]. Пункт 7-й проголошував: «Після скинення московського ярма, якщо в мирний час в *Україні* виникнуть внутрішні заворушення [...]». А у 8-му пункті було таке положення: «Доки триватиме ця війна проти спільного ворога, татари не мають права захоплювати в полон невинних жителів *України*» [1, С. 48]. 9-й пункт торкався релігійної проблеми: «Святим церквам не тільки в *Україні*, а й у московських поселеннях, так званих слободах (тут ідеться про Слобідську Україну — Т. Ч.), татари не можуть завдавати шкоди» [1, С. 49]. Про жителів Слобідської України йшлося й у 10-му та 11-му пунктах майбутньої мирної угоди, де говорилося «мешканців московських слобід, які походять з *України*», та зазначалося: «Якщо виникнуть якісь труднощі під час захоплення московських слобід і приєднання їх до *України* [...], наші люди муситимуть покинути ці землі й перебратися на цьогобічну (Правобережну — Т. Ч.) *Україну*» [1, С. 49]. Дуже цікавим з історично-правового боку був 15-й пункт планованого договору: «Чи буде в *Україні* війна, а чи мир, хан і Кримська держава не можуть заявляти права на довільне покарання козаків» [1, С. 49]. У 18-му пункті обумовлювалися права «*українських купців*» [1, С. 49]. Пункт 19-й проголошував, що Кримське ханство має «відшкодувати збитки, яких воно завдало *Україні* та Війську Запорозькому у цій війні» [1, С. 50]. Згідно з 20-м пунктом передбачалося, що «донські козаки мають пристати до *українських козаків* і прийняти владу гетьмана» [1, С. 50]. У 21-му пункті писалося, що «гетьман *України* та Війська Запорозького користуватиметься і у своїй, і в інших країнах усіма прерогативами гетьманської влади» [1, С. 50].

19 січня 1711 р. дипломати Війська Запорозького оголосили свій проєкт майбутнього договору урядовцям Кримського ханства. Вже у ст. 1 цього документа говорилося про те, що «народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво його величності короля Швеції». Таким чином, уперше гетьманський уряд у переговорах з іншою державою декларував визнання протекції Карла XII згідно з «Договорами і постановами» 1710 р. Одночасно в одній із запропонованих статей П. Орлик намагався убезпечити себе від протегування кримського хана над Військом Запорозьким і трактував зв'язок із Бахчисараєм як рівноправний: «Хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо *підкорення України*» [34, С. 65].

Дипломатичні заходи гетьмана П. Орлика та посольства Війська Запорозького набули свого логічного завершення в укладеному на виконання ст. 3

«Договорів і постанов» 1710 р. українсько-татарському мирному договору. Його було підписано 23 січня у військовому таборі «на річці Дніпро», а в історіографії він дістав назву Кайрського миру 1711 р.⁷ Однак в остаточному тексті документа, який був затверджений 22 урядовцями Кримського ханства на чолі з мурзою Девлет-шахом, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що «хай вона [Україна] — буде вільним народом» [28, С. 189]. Окрім того, в тексті договору 1711 р. між Військом Запорозьким і Кримським ханством кілька разів уживалося понятійне словосполучення «українські козаки», при цьому П. Орлик титулувався як «гетьман українських та запорозьких козаків» [15, С. 355—366]. Про «українських та запорозьких козаків» також ішлося у грамоті ханського брата — солтана Мегмеда Гірея від 29 січня того ж року, який закликав військо Кримського ханства виступити в похід разом із силами П. Орлика та польського воєводи Ю. Понятовського⁸. У цих документах ішлося про те, що наступник І. Мазепи очолював не тільки козаків Правобережної та Лівобережної України, але й Запорозьку Січ.

Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антимосковський характер та узаконювала на міжнародному рівні спільний визвольний похід на чолі з гетьманом П. Орликом, ханом Девлетом Гіреем і польським воєводою Ю. Потоцьким на Правобережну Україну⁹. Цікаво, що 9 жовтня того ж року в листі московського урядовця П. Шафірова до князя Б. Шереметева вживалося таке словосполучення, як «Україна Задніпровська», що маркувало Правобережну Україну, де населення підтримало намагання П. Орлика встановити тут свою владу: «З України Задніпровської раджу козаків перегнати і на ту сторону (Лівобережжя — Т. Ч.) і залишити її полякам (прихильникам промосковського короля Августа II — Т. Ч.), щоб Орлику у ній прихистку не було» [36, С. 555].

Ще на початку 1711 р. в Москві розпочалися переговори між Московським царством і Річчю Посполитою. Представники польського короля Августа II заявляли, що договори 1686 та 1704 рр. були ратифіковані на Варшавському сеймі 1710 р. лише за умови виведення московських військ та українського козацтва зі східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшу-

⁷ Оригінал Кайрського миру 1711 р. зберігається в Державному архіві Швеції у Стокгольмі: Riksarkivet. Diplomatica. Turcica, bihang Tatarica (1592—1713). SE/RA/2119/2119.4/1. Документ уперше опублікував О. Бодянский у 1847 р. з копії XVIII ст., зробленої М. Ханенком [1, С. 47—50]. Ще одна копія його віднайдена В. Олександренком у Королівському архіві у Дрездені та опублікована 1916 р. [3, С. 87—90]. Ця копія була додатком до листа гетьмана П. Орлика кабінет-міністрові польського короля та курфюрста Саксонії Августа II — графа Я.Г. фон Флемінга від 5 листопада 1721 р. Згідно з дослідженнями О. Субтельного, копії цього документа, зроблені, відповідно, в 1711, 1731, 1740 рр., зберігаються в Архіві Міністерства закордонних справ Франції (AAE. Cor. Pol. Turquie, vol. 51, feuil 19; vol. 180, feuil 392; vol. 107, feuil 136). Опубліковано в додатках до праць О. Субтельного (1981, 1994 рр.) та О. Кресіна (2001 р.).

⁸ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. Rkp. № 1560-2, l. 1.

⁹ Цей похід українсько-татарсько-польських військ детально описаний у книжці Б. Крупницького [35, С. 36—53].

вали свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали звільнення від російських гарнізонів Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільна й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба, Великих Лук [26, С. 56]. Лише у цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити своє військо на допомогу Московській державі у війні з Османською імперією. Не погоджуючись на віддання прибалтійських, північноукраїнських і литовських міст, канцлери Г. Головкін та П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до воєнних дій проти турецького султана.

Політичні й територіальні претензії Польсько-Литовської держави та намагання П. Орлика в 1711 р. повернути під свою владу землі Правобережної України змусили царя Петра I і промосковського гетьмана Війська Запорозького І. Скоропадського впродовж другої половини 1711 — початку 1712 рр. здійснити примусовий «згін» близько 200 тис. українського населення з Правобережжя на Лівобережжя [37, С. 46—49]. На початку січня за наказом із Москви лівобережний гетьман І. Скоропадський видав універсал, де зазначалося: «Щоб з тієї сторони Дніпра *українських городів* (Правобережжя — Т. Ч.), також городків і сіл коло [...] Немирова, Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Чигирина, Канева, Умані і коло Богуслава проживаючих козаків і жителів [...] йшли в *малоросійські городи* (Лівобережжя — Т. Ч.) з жінками і з дітьми і з пожитками»¹⁰. Як засвідчував 10 березня 1712 р. сам П. Орлик у листі до великого візира Османської імперії, московські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену та знелюднену» [1, С. 59]. Такі невдачі спонукали гетьманський уряд П. Орлика до нових зовнішньополітичних комбінацій.

На початку липня 1711 р. поблизу с. Станішести на р. Прут багатотисячну армію Петра I на чолі з ним самим оточило об'єднане турецько-татарсько-шведсько-українське військо. Московський цар був змушений підписати з султаном Османської імперії не вигідний для себе Прутський мир 1711 р., в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного-політичного становища Війська Запорозького¹¹. У 2-му пункті московського варіанту від 12 липня 1711 р. говорилося: «В польские дела его царское величество мешаются, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымают» [38, С. 216]¹².

¹⁰ РГАДА. Ф. 124, 1712 г. Д. 4. Л. 54.

¹¹ У 1732 р., як засвідчував у своєму «Діарії...» гетьман П. Орлик, його син Г. Орлик від імені Війська Запорозького проводив переговори з радниками французького короля Людовіка XV у Версальському палаці під Парижем, де було домовлено звернутися до султана Османської імперії з проханням тиску на Російську імперію щодо виконання умов Прутського миру 1711 р. [10, С. 342—343].

¹² Польська копія московського варіанту тексту Прутського трактату 1711 р., який підписаний П. Шафіровим і Б. Шереметевим, знаходиться в: Archiwum Główne Akt Dawnych (далі — AGAD). Archiwum Radziwiłłów. Dz. II. № 2228. 1—3.

Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: «Poloniae atque ei adhaerentibus *Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat*» [1, С. 50]. Обидва варіанти, хоч і були суперечливими, але, на нашу думку, означали наступне: Москва повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від зверхності («віднімає руку») над козаками всієї України (Правобережжя, Лівобережжя) та Запоріжжя («належної до області [українських] козаків і запорожців»), у тому числі й козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика та базувалися на підвладній кримському ханові території [37, С. 52—53]. Хоча представники царя Петра I трактували цей пункт як такий, що поширювався тільки на Правобережну Україну та козаків-«вигнанців». Водночас 31 липня 1711 р. московський цар наказував своєму воєводі Б. Шереметеву «казаков, которые бунтовали (на Правобережжі — Т. Ч.), вывезть за ту их вину к Москве ближе, а протчи за Днепр перевезть. И которые города и места (Правобережної України — Т. Ч.) написаны в вечном мире (1686 р. — Т. Ч.) с поляки быть пустым, оныя все зжечь и разорить» [36, С. 56, 382].

На виконання своїх зобов'язань перед гетьманом П. Орликом та Військом Запорозьким шведський король Карл XII відіслав у Стамбул дипломата Томаसा Функа, котрий мав добиватися від Османської імперії виконання положень Прутського трактату 1711 р. щодо «свободи України». В розлогій інструкції від 14 вересня 1711 р. текст 5-го пункту засвідчував перед турецьким султаном Агмедом III права протегованих союзників Стокгольма: «Водночас він (Т. Функ — Т. Ч.), щоб ця стаття, яка затверджує *свободу України і всіх запорожців*, негайно ж і повністю стала чинною, щоб таким чином *вся Україна і Військо Запорозьке* в повному обсязі отримали давні свободи і вольності, а також отримали власність землею у своїх давніх кордонах під владою теперішнього гетьмана Пилипа Орлика; так, щоб *народ, який описаний вище, одразу ж отримав статус самостійної держави*, і більше ніколи і жодним чином не був під послухом царя (московського — Т. Ч.) чи його протекцією» [39, С. 162—179]. У цьому документі, який вийшов із королівської канцелярії Швеції й був підписаний самим монархом, уживалося таке словосполучення, як «уся Україна і Військо Запорозьке», що корелювалося з відповідними понятійними лексемами Кайрського договору 1711 р. між Військом Запорозьким і Кримським ханством.

У зв'язку з укладенням Прутського миру 1711 р. та «суперечливою» відмовою московського царя від протекції над Україною, восени того ж року П. Орлик вислав до Стамбула поважну делегацію з метою вплинути на процес ратифікацію султаном як положень турецько-московського миру, так й укладення договору між Військом Запорозьким та Османською імперією. Це посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко. До його складу також увійшли генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик і кошовий отаман Запорозької Січі К. Гордієнко.

3 листопада 1711 р. було затверджено дипломатичні «Інструкції посланцям до Оттоманської Порти»¹³. Документ містив десять пунктів, був підписаний гетьманом та затверджений печаткою Війська Запорозького. Насамперед П. Орлик наказував своїм делегатам вимагати від султана зміни того пункту Прутського трактату, що торкався України й був доволі незрозуміло сформульований. Слова «Україна» та «український» згадувалися в таких лексичних конструкціях: «гетьмана Малої Русі, *тобто України*», «*усієї України*», «Москва назавжди *зреклася України*», «дозволити *Україні бути вільною*» (п. 1); «*москаль звільнить Україну*», «*обтяжувати Україну*», «*аби Україна, відгепер і надалі залишалася вільною*» (п. 2); «*назавжди відмовитися від України*», «*вільно селитися разом із нами в Україні*» (п. 3); «*підкорити заляканих жителів України своїй владі*», «*забравши свої залоги з України*», «*коли Україна має бути повністю очищена від московського війська*» (п. 5); «*наші кордони, що відокремляють Україну від Московії та Польщі*» (п. 6); «*на відшкодування віддадуть Україні*», «*Україна могла задовольнитися гарматами*», «*без жодної шкоди для України*» (п. 7); «*змусила москалів відшкодувати Україні*» (п. 8); «*не лише в Україні, але й Польщі та інших землях Європи*», «*Україна має перебувати під турецькою протекцією*», «*зберегти владу в Україні*», «*Україна з обох боків Дніпра*», «*встановити свою владу, васалітет чи підпорядкування в Україні*», «*українські фортеці*», «*будуватимуть в Україні*», «*Українська церква має підлягати патріархові в Константинополі*», «*підтримувати цілісність України*», «*збереження її свобод, устрою, законів і привілеїв України*», «*гетьман повинен мати повний контроль над Україною*», «*українським купцям має бути дозволено торгувати в Османській імперії*», «*розповсюдити в Україні через маніфести преславного гетьмана*» (п. 9); «*не суперечать інтересам ані Високої Порти, ані України*», «*завдяки Україні дружба та воєнний союз між Портою і Шведською державою будуть зміцнені*» (п. 10). Узагальнюючи, можемо відзначити, що назва «Україна» вживалася у цьому дипломатичному документі як самодостатня, поряд із назвами Польщі, Високої Порти, Шведської держави. При цьому Україна, згідно з текстом, не тільки мала власні «кордони», «закони», «привілеї» та «церкву», але й визнавала, як державне утворення «під контролем гетьмана», протекторат Османської імперії.

О. Пріцак дослідив, що в результаті діяльності тогочасної українсько-турецької дипломатичної комісії між гетьманом П. Орликом і султаном Агмедом III було укладено мирний договір [5, С. 307]. 21 грудня 1711 р. його оформили як привілейну султанську грамоту (берат), що забезпечувала П. Орликові

¹³ Оригінал «Інструкції...» 1711 р. зберігається в Державному архіві Швеції у Стокгольмі: Riksarkivet. Diplomatica. Cossacica. II (1711—1741). Fol. 98—102. Цей документ уперше опублікував О. Бодяньський 1847 р. з копії XVIII ст., зробленої М. Ханенком. Скорочений варіант у перекладі на французьку мову Г. Орлика було подано королю Франції Людовіку XV. Він зберігається в Архіві МЗС Франції (AAE. Cor. Pol. Turquie. Vol. 107. Feuil 133). Інструкція публікувалася також у перекладі В. Кулика у книжці О. Субтельного 1994 р. [28, С. 188—190].

владу над «козаками обох боків Дніпра». Історик проаналізував документ спочатку з копії, що знаходиться в Архіві Міністерства закордонних справ Франції¹⁴. Та невдовзі за допомогою свого учня В. Остапчука дослідник отримав оригінальний текст цієї султанської грамоти зі стамбульського архіву, який і порівняв зі французькою копією¹⁵. Нещодавно цей султанський акт 1711 р. опублікував османіст О. Середа [40, С. 90—93]. Цікаво, що якщо в османському оригіналі П. Орлика названо гетьманом «громад Барабаш / Barabas і Поткалі / Potqali (України й Запоріжжя — Т. Ч.)», то у французькому перекладі титулування перекладається як «*гетьман України обох сторін Дніпра*» [40, С. 90]¹⁶.

Однак спротив московських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (а вони саме в той час перебували у Стамбулі) та, найголовніше, швидке виконання Петром I положень Прутського миру 1711 р. змусили Агмеда III переглянути проєкт привілейної грамоти для козацької України в новому варіанті від 5 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська ратифікаційна грамота (агдنامه) і в ньому вже не згадувалося про надання права володіння українському гетьманові Лівобережжя, а йшлося тільки про можливість урядування П. Орлика на Правобережжі. Текст цієї грамоти, який зберігся в латинському перекладі, має назву «*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*»¹⁷. Як бачимо, в назві вживалося слово «Україна», під яким потрібно розуміти правобережну частину «дніпровської» держави козаків, якою володів гетьман П. Орлик. Грамота засвідчувала: «Таким чином ми (султан Агмед III — Т. Ч.) *оцю Україну по цей бік Дніпра*, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цїсарства від московського царя, передаємо й ласкаво відступаємо в повне володіння вищейменованованому *гетьманові козаків українських і запорозьких*, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, *гетьманам українським і запорозьким* [...] під нашою непереможною протекцією» («*Igitur Nos Ucrainam illam ab hac parte Borysthenis, quae iure belli a Czaro Moscorum ad Nostri Invictissimi Imperij pervenit potestatem, obtulimus clementissimeque concessimus in plenariam possessionem supra nominato Duci Cosacorum Ukrainensium et Zaporoviensium, illustrissimo Philippo Orlik successoribusque Eius, Ducibus Ucrainensium et Zaporoviensium [...] sub protectione Nostra invictissima*») [3, С. 75]. Отже, спираючись на положення Прутського договору 1711 р. з Московською державою, султан віддавав тільки правобережну частину козацької держави («*Ucrainum illam ab hac parte Borysthenis*») під владу П. Орлика та його наступників. Загалом у латиномовному тексті грамоти від 5 березня 1712 р. іменник «Україна» і прикметник «український» ужито у 16 випадках: «Дні-

¹⁴ Ministère des Affaires étrangères. Archives Diplomatiques. Correspondance politique. Turquie. T. 107. Fol. 136—137.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Bab-ı Ali. Name-i-humayun. Defter 6. Sayfa 337.

¹⁶ Цікаві спостереження одеських дослідників О. Бачинської та О. Середи щодо вживання османською канцелярією терміна «Поткалі / буткалі» [41, С. 222—242].

¹⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 498. L. 101.

провська Україна» («*Borysthenis Ucrainae*») й «українські козаки» («*Cosacorum Ucrainensium*») — по 6 разів; «Україна» («*Ucraina*») — 2 рази; «українці» («*Ucrainensibus*») та «український народ» («*gens Ucrainensis*») — по 1 разу. Досліджуючи міжнародну ситуацію й українсько-турецькі відносини початку XVIII ст. потрібно зауважити, що, згідно з тогочасними правовими нормами, Стамбульський мирний договір 1712 р.¹⁸ між Військом Запорозьким й Османською імперією складала три дипломатичних акти: «Інструкція»-прохання Війська Запорозького до султана Агмеда III від 3 листопада 1711 р.; привілейний султанський берат-відповідь за 21 грудня 1711 р.; ратифікаційна султанська грамота-агдنامه¹⁹ за 5 березня 1712 р.

Треба віддати належне султанові Агмеду III як протекторові Правобережної Гетьманщини, адже восени 1712 р. він вислав велике посольство до Варшави з метою узгодження з королем Августом II переходу цієї частини України під владу гетьмана П. Орлика. Як засвідчував учасник турецько-польських переговорів мазовецький воевода С. Хоментовський у своїй реляції: «17 жовтня відбулася врочиста аудієнція послів Порти у Варшаві. Вимагали утвердження орликівців на Україні (Правобережжі — Т. Ч.) під протекцією Речі Посполитої. У грудні переговори продовжилися у Стамбулі. Переговори мали за головне питання *український пункт*. І тільки протести австрійського посла у Стамбулі проти *українських претензій* Порти допомогли зрушити справу з місця» [29, С. 142—143]. Отже, як бачимо, саме дипломатичний представник Австрії зміг добитися від турків уступлення Правобережної України на користь августовської Польщі. До речі, прошведський король С. Лещинський запевняв султана, що в разі повернення гетьмана П. Орлика до України він відразу «поверне» йому Правобережжя [29, С. 127].

Одночасно Османська імперія вислала ультиматум до Петра I з вимогою повернути «вольності» всім козакам та вивести свої війська з території Правобережжя [25, С. 66—67]. З огляду на це, в Москві дуже захвилювалися, адже змушені були виконувати положення турецько-російського Прутського миру 1711 р. та враховувати статті українсько-турецького Стамбульського миру 1712 р. [45, С. 152—158]. Цар побоювався, щоб султан не віддав П. Орликові право володіти всією територією України, а тому дипломати Московської держави зробили все можливе для укладення нової угоди між Москвою і Стамбулом. З огляду на це, вже 5 квітня 1712 р. у столиці Порти було підписано Константинопольський договір про мир між Османською імперією й Московським

¹⁸ Член посольства Війська Запорозького до Стамбула в 1711—1712 рр. осавул Дем'ян Щербина у своїх спогадах згадував, що їхня делегація «підписала Раста Conventa, котрі великий султан Агмед III уділив козакам Запорожжя та України». При цьому український дипломат зазначав, що «цісарський рескрипт і фірмани султана прочитав нам 14 червня [1712 р.] Ісмаїл-паша» [42, С. 67—72; 43, С. 125—126].

¹⁹ Згідно зі влучними спостереженнями Т. Григор'євої, султанська грамота типу агдنامه означала завершення укладення мирних угод Османською імперією з державами Європи [44, С. 167].

царством. Цікаво, що міжнародними посередниками виступили Англія та Нідерланди. Цей мир укладався терміном на 25 років, а також доповнював та уточнював положення Прутського трактату 1711 р. Чотири з семи пунктів нової турецько-московської домовленості присвячувалися Україні. Власне в пункті 3 вживалася й сама назва «Україна» стосовно Лівобережної Гетьманщини: «Місто Київ із належними до нього містами, містечками всіма згідно з давніми кордонами на тій стороні Дніпра (Лівобережжя — Т. Ч.), також і *вся Україна*, тобто край Малороський на тій стороні Дніпра, має бути так, як і перед тим, в посесії й[ого] царської ве[лично]сті [...] Стосовно земель, міст і містечок козацьких, що знаходяться на тій стороні Дніпра (Правобережжя — Т. Ч.), опріч вищейменованих, й[ого] царська ве[личні]сть руку свою віднімає»²⁰. Зауважимо, що вживання назви «Україна» у цьому договорі засвідчило міжнародну суб'єктність України як автономної держави на Лівобережжі, однак вона перебувала під політичною зверхністю московського царя. У пункті 4 Константинопольського договору 1712 р. козакам, які перебували під зверхністю Московської держави (тобто Лівобережної Гетьманщини на чолі зі І. Скоропадським) заборонялося «чинити шкоди» козакам П. Орлика, котрі підлягали протекторату Османської імперії. В пункті 5 йшлося про заборону українцям і донським козакам будувати фортеці в межах «від Азова до Черкас». 7-й пункт договору між Стамбулом та Москвою підтверджував відповідне положення Прутського миру 1711 р. про зруйнування московської фортеці Кам'яний Затон на р. Самара, яка була збудована тут за часів гетьманування І. Мазепи. Водночас територія Правобережної України, згідно з цим договором, виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику. Московська сторона виплатила султанові 297 тис. 470 руб., а турки відпустили з полону близько 60 знатних московитів на чолі з графом П. Толстим.

Константинопольський мир 1712 р. викликав бурхливий протест П. Орлика та його уряду [46, С. 35—37]. Він негайно звернувся до великого візира Османської імперії, намагаючись аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися *визволення від московського ярма України*, найближчої до Московщини (Лівобережжя — Т. Ч.), але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю війська й[ого] в[еличності] шведського короля та разом з й[ого] в[еличністю] [я] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, *щоб зробити всю Україну* [...] вільною Річчю Посполитою (республікою — Т. Ч.) навічно» [1, С. 55—56; 47, С. 449]. Окремо гетьман П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно з положеннями турецько-московського договору 1712 р., переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо

²⁰ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dz. II. № 2234. 1—2.

яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?» [1, С. 57], — наголошував він у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії. Натомість великий візир Балтаджи Мегмед відповідав українському гетьманові, що після повернення Правобережжя Туреччина вимагатиме в Московського царства ще й «решти» України, тобто Лівобережної Гетьманщини [29, С. 74].

Отже, відзначимо, П. Орлик розумів, що віддання йому у володіння, згідно з положеннями Стамбульської угоди 1712 р., тільки правобережної частини України не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й августовська Польща, а тому, якби навіть ориликівське Військо Запорозьке і змогло утвердитися за допомогою військової сили, то московський цар і польський король не дали б змоги йому тут довго перебувати. Тим паче, що не вирішувалася головна зовнішньополітична проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 1660-х рр. — питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Потрібно наголосити на тому, що шведський король не був задоволений прийняттям П. Орликом протекції Агмеда III, а тому гетьман намагався переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з полковником Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана [28, С. 96; 35, С. 80]. Водночас шведський монарх попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його протекції. Після розмов зі своїм шведським патроном П. Орлик вирішив звернутися до Стамбула з листом, що не вступатиме з військом на Правобережну Україну, поки султан Агмед III не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II. У даному випадку гетьман пояснював свої дії тією обставиною, що Висока Порта не захотіла скористатися зі сприятливої нагоди перемоги над Московським царством у Прутській битві 1711 р. й не змусила останніх покинути всю територію України, а отже, на думку П. Орлика, Османська імперія порушила свої міжнародні зобов'язання перед Військом Запорозьким.

* * *

Назва «Україна» неодноразово використовувалася в укладених Військом Запорозьким міжнародних угодах та актах зі Шведським королівством, Османською імперією, Кримським ханством упродовж 1710—1712 рр. для маркування території, що перед тим знаходилася під владою гетьмана І. Мазепи та його попередників. При цьому в монарших канцеляріях Стокгольма, Стамбула, Бахчисараю в дипломатичних актах уживалися такі узгоджені з гетьманським урядом офіційні понятійні словосполучення зі словами «Україна», «український», як «Україна та Військо Запорозьке», «український народ», «гетьман українських та запорозьких козаків», «Україна обох сторін Дніпра», «Дніпровська Україна», «тобочна Україна», «українські та запорозькі козаки», «українські купці» й ін.

Окрім того, особливості дипломатичного дискурсу Османської імперії передбачали такі самобутні означення для «українських та запорозьких козаків», як «Барабаш і Поткали козаки» («Barabas ve Potqali kazakları»), що в

обов'язковому латинському тексті міжнародних монарших актів, які видавалися турецьким султаном Агмедом III, звучали як «*Cosacorum Ukrainensium et Zaporoviensium*». Дуже важливою є та історико-лінгвістична обставина, що слово «Україна», саме як синонімічна назва лівобережної частини Війська Запорозького, було вжито в офіційному тексті Константинопольського договору 1712 р. між Високою Портою й Московською державою.

Таким чином, проаналізовані нами міжнародні угоди та акти Війська Запорозького — «Договори і постанови» 1710 р. зі Швецією, Кайрський мир 1711 р. з Кримом і Стамбульський мир 1712 р. із Туреччиною, а також дипломатичне листування початку XVIII ст., засвідчують тогочасну міжнародну суб'єктність Війська Запорозького як протегованої держави. Під «Україною» в межах зовнішньополітичних відносин країн Північної, Східної, Південно-Східної Європи та Малої Азії розумілася територія державно-політичних автономних утворень, що існували з 1660-х рр. — Лівобережної і Правобережної Гетьманщин. Водночас із боку Шведського королівства, Османської імперії, Кримського ханства назви «Україна», «український» не стосувалися земель Запорозької Січі та використовувалися більшою мірою для маркування Правобережжя й тільки в окремих випадках — Лівобережжя.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Perepiska i drugie bumagi shvedskogo korolia Karla XII, polskogo Stanislava Leshchinskogo, tatarskogo khana, turetskogo sultana, generalnogo pisaria F. Orlika i kievskogo voevody Iosifa Pototskogo, na latinskom i polskom yazykakh. Chteniiia v Obshchestve istorii i drevnosti rossiiiskikh.* Moscow, 1847. I(3): 1-68 [in Russian].
[Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. *Чтения в Обществе истории и древностей российских.* Москва, 1847. Кн. I. Отд. 3. С. 1—68].
2. Kolessa, F. *Materialy do istorii kozachchyny u 1709—1721 rr., zibrani v Shvedskim derzhavnim arkhivi v Stokholmi. Dilo.* Lviv, 1910: 33-40 [in Ukrainian].
[Колесса Ф. Матеріали до історії козаччини у 1709—1721 рр., зібрані в Шведському державним архіві в Стокгольмі. *Діло.* Львів, 1910. Ч. 33—40].
3. *Dokumenty o Andree Voinarovskom i Filippe Orlike, izvlechennyye iz inostrannykh arkhivov prof. V. Aleksandrenkom.* In: *Sbornik statei i materialov po istorii Yugo-Zapadnoi Rossii.* Kiev, 1916 (2): 1-118 [in Russian].
[Документы о Андрее Войнаровском и Филиппе Орлике, извлеченные из иностранных архивов проф. В. Александренком. В: *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* Вып. 2. Киев, 1916. С.1—118].
4. Kordt, V. *Materialy iz Stokholmskoho derzhavnogo arkhivu do istorii Ukrainy druhoi polovyny XVII — pochatku XVIII st. Ukrainyskyi arkheohrafichnyi zbirnyk.* Kyiv, 1930 (3): 17-55 [in Ukrainian].
[Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII ст. *Український археографічний збірник.* Київ, 1930. Т. 3. С. 17—55].
5. Pritsak, O. *Ody chy dva dohovory P. Orlyka z Turechchynoiu? Ukrainyskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk.* Kyiv, 1992. 1: 307-320 [in Ukrainian].

- [Пріцак О. Один чи два договори П. Орлика з Туреччиною? *Український археографічний щорічник*. Вип. 1. Київ, 1992. С. 307—320].
6. Haggman, B. Den svenske befriaren av Ukraina — Ivan Mazepa, Filip Orliks och Kosta Hordijenkos hopp och forvantningar 1708—1718. *Karolinska forbundets årsbok*. Stockholm, 1997 (9): 24 [in Swedish].
 7. Hallendorff, C. Karl XII i Ukraina. En karolius berättelse. Stockholm, 1915. 98 s. [in Swedish].
 8. Subtelny, O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York, 1981. 240 p.
 9. Diarii hetmana Pylypa Orlyka. Peredm. Ya. Tokazhevskoho-Karashevycha. *Pratsi Ukrain-skoho naukovoho instytutu u Varshavi*. Varshava, 1936. T. XVII: Istoriia. (3): 188 s. [in Ukrainian].
[Діарій гетьмана Пилипа Орлика. Передм. Я. Токажевського-Карашевича. *Праці Українського наукового інституту у Варшаві*. Варшава, 1936. Т. XVII: Історія. Зошит 3. 188 с.].
 10. Bovua, D. “Shchodennyk” P. Orlyka: vid mirazhu vyhnantsia do ukrainskoho mifu. *Ukrainskyi arkhеографічний shchorichnyk*. Kyiv, 2004. 8/9: 322-345 [in Ukrainian].
[Бовуа Д. «Щоденник» П. Орлика: від міражу вигнання до українського міфу. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2004. Вип. 8/9. С.322—345].
 11. Orlyk, P. Konstytutsiia, manifesty ta literaturna spadshchyna: Vybr. tvory. Upor. i prym. M. Trofymuka ta V. Shevchuka. Kyiv, 2006. 148 p. [in Ukrainian].
[Орлик, П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. Упор. і прим. М. Трофимука та В. Шевчука. Київ, 2006. 148 с.].
 12. Ukraina — Shvetsiia: na perekhrestiakh istorii (XVII—XVIII st.). Ukl. Yu. Savchuk. Kyiv, 2008. 224 s. [in Ukrainian].
[Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII—XVIII ст.). Укл. Ю. Савчук. Київ, 2008. 224 с.].
 13. Pylyp Orlyk. Diariush podorozhnii, yakii v imia Troitsi naisviatishoi, rozpochaty v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho. Upor. O. Kovalevska. Kyiv, 2013. T. 1-5 [in Ukrainian].
[Пилип Орлик. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Упор. О. Ковалевська. Київ, 2013. Т. 1—5].
 14. The Diariusz podrozne of Pylyp Orlyk. Harvard Library of Early Ukrainian Literature, texts vol. V, VI, VII. Ed. with an introd. by Omelyan Pritsak, Orest Subtelny. Harvard U. P., 1988—1990. 1048 p.
 15. “Pakty i Konstytutsii” Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukkladennia). Vidp. red. V. Smolii. Lviv, 2011. 440 s. [in Ukrainian].
[«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Відп. ред. В. Смолій. Львів, 2011. 440 с.].
 16. Sobol, V. Doba I. Mazepy v diariushi Pylypa Orlyka. *Ivan Mazepa ta yoho doba: istoriia, kultura, natsionalna pamiat: Mat. mizhn. nauk. konf.* Kyiv, 2008: 196-212 [in Ukrainian].
[Соболь В. Доба І. Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика. *Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: Мат. міжнар. наук. конф.* Київ, 2008. С. 196—212].
 17. Kresin, O. Novi arkhivni znakhidky. *Skarby shvedskykh arkhiviv: Dokumenty z istorii Ukrainy*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Кресін О. Нові архівні знахідки. *Скарби шведських архівів: Документи з історії України*. Київ, 2022].
 18. Chukhlib, T. “Opikun dlia usiiei Ukrainy...”: nazva «Ukraina» v ofitsiinomu dyskursi krain Skhidnoi Yevropy ta Maloi Azii. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho Natsionalno-*

- bo universytetu imeni Ivana Obiiienka*. Istorychni nauky. (28). Kamianets-Podilskyi, 2012: 144-161 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. «Опiкун для усiєї України...»: назва «Україна» в офіційному дискурсі країн Східної Європи та Малої Азії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. (28). Кам'янець-Подільський, 2012. С. 144—161].
19. Chukhlib, T. Poniattia "Ukraina" ta "Ukrainnyi" v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1649—1659 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 2015 (15): 13-41 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1649—1659 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2015. Вип. 15. С. 13—41].
20. Chukhlib, T. Poniattia "Ukraina", "Ukrainnyi" ta "Ukrainska derzhava" v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1659—1665 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 2016 (16): 13-46 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659—1665 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2016. Вип. 16. С. 13—46].
21. Chukhlib, T. Poniattia "Ukraina", "Ukrainskyi", "otchyzna", "narod" v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1666 — 1672 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 2017 (17): 41-79 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666—1672 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2017. Вип. 17. С. 41—79].
22. Chukhlib T. Ukrainskyi hetmanat u Velykii Pivnichnii viini 1700—1721 rr.: problemy mizhnarodnoho ta voienno-politychnoho stanovyshcha. *Hetman Ivan Mazepa: postat, otochennia, epokha*. Vidp. red. V. Smolii, vidp. sekr. O. Kovalevska. Kyiv, 2008: 7-42 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700—1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Відп. ред. В. Смолій, відп. секр. О. Ковалевська. Київ, 2008. С. 7—42].
23. Koselleck, R. Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 2000 [in German].
24. Kozellek, R. Mynule maibutnie: Pro semantiku istorychnoho chasu. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Козеллек Р. Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. Київ, 2005].
25. Konopczyński, W. Polska a Turcja: 1683—1792. Warszawa, 1936 [in Polish].
26. Artamonov V. Rossiia i Rech Pospolitaia posle Poltavskoi pobedy (1709—1714). Moscow, 1990 [in Russian].
[Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). Москва, 1990].
27. Krupnytskyi, B. Shvedsko-ukrainski dohovory 1708—1709 rr. *Kovalevska O. Zbirnyk "Mazepa": rekonstruktsiia vydavnychoho projektu 1939—1949 rokiv*. Kyiv, 2011: 29-38 [in Ukrainian].
[Крупницький Б. Шведсько-українські договори 1708—1709 рр. *Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939—1949 років*. Київ, 2011. С. 29—38].
28. Subtelnyi, O. Mazepynsi: Ukrainskyi separatyzm na pochatku XVIII st. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].

- [Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994].
29. Feldman, J. Polska a sprawa wschodnia 1709—1714. Kraków, 1920 [in Polish].
30. Vozniak, M. Benderska komisija po smerti Mazepu. *Mazepa*. Warszawa, 1938 (1): 111-116 [in Ukrainian].
[Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа*. Варшава, 1938. Ч. 1. С. 111—116].
31. Kresin, O. Polityko-pravova spadshchyna ukraïnskoï politychnoi emihratsii pershoï polovyny XVIII st. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. Київ, 2001].
32. Smoliim, V. Vstupne slovo. “*Pakty i Konstytutsii*” *Ukraïnskoï kozatskoï derzhavy (do 300-richchia ukladennia)*. Упор.: М. Трофимук, Т. Чухліб. Lviv, 2011: 7-15 [in Ukrainian].
[Смолий В. Вступне слово. «*Пакти і Конституції*» *Української козацької держави (до 300-річчя укладення)*. Упор.: М. Трофимук, Т. Чухліб. Львів, 2011. С. 7—15].
33. Trofymuk, O. Etnonimichna terminolohiia u Konstytutsii 1710 r. *Antyproloh: Zb. nauk. prats, prysviachenykh 60-richchiiu chlena-korespondenta NAN Ukrainy Mykoly Sulymy*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Трофимук О. Етнімічна термінологія у Конституції 1710 р. *Антипролог: Зб. наук. праць, присвячених 60-річчю члена-кореспондента НАН України Миколи Сулими*. Київ, 2007].
34. Kresin, O. Polityko-pravovi aspekty vidnosyn uriadiv Ivana Mazepu ta Pylypa Orlyka z Krymskym khanstvom. *Hetman Ivan Mazepa: postat, otobchennia, epokha*. Kyiv, 2008: 48-70 [in Ukrainian].
[Кресін О. Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Київ, 2008. С. 48—70].
35. Krupnytskyi, V. Hetman Pylyp Orlyk (1672—1742): Ohliad yoho politychnoi diialnosti. Warszawa, 1938 [in Ukrainian].
[Крупницький В. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): Огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938].
36. Pisma i bumagi Petra Velikogo. Moscow, 1964. XI (2) [in Russian].
[Письма и бумаги Петра Великого. Москва, 1964. Т. XI. Вып. 2].
37. Krykun, M. Zghin naselennia z Pravoberezhnoï Ukrainy v Livoberezhnu 1711—1712 rokiv. *Ukraina moderna*. 1996 (1): 46-49 [in Ukrainian].
[Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років. *Україна модерна*. 1996. № 1. С. 46—49].
38. Pisma i bumagi Petra Velikogo. Moskva, 1964. XI (1) [in Russian].
[Письма и бумаги Петра Великого. Москва, 1964. Т. XI. Вып. 1].
39. Mispelaere, Ya. Z viiskovoï kantseliarii u Benderakh do Derzhavnogo arkhivu u Stokholmi: 300-richna podorozh u chasi i prostori. *Skarby shvedskiykh arkhiviv: Dokumenty z istorii Ukrainy*. Kyiv, 2022: 162-179 [in Ukrainian].
[Міспелаєре Я. З військової канцелярії у Бендерах до Державного архіву у Стокгольмі: 300-річна подорож у часі і просторі. *Скарби шведських архівів: Документи з історії України*. Київ, 2022. С. 162—179].
40. Sereda, O. Osmansko-ukraïnska dyplomatiia v dokumentakh XVII—XVIII st. Kyiv; Istanbul, 2018 [in Ukrainian].
[Середа О. Османсько-українська дипломатія в документах XVII—XVIII ст. Київ; Стамбул, 2018].

41. Bachynska, O., Sereda, O. "Potkaly / butkaly" — "potkali / butkali kazaklari": zmist ta transformatsiia termina (XVII—XIX st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv, 2021 (19/20): 222-242 [in Ukrainian].
[Бачинська О., Середа О. «Поткали / буткали» — «potkali / butkali kazaklari»: зміст та трансформація терміна (XVII—XIX ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2021. Вип. 19/20. С. 222—242].
42. Zastyrets, I. Mazerunytsi v Turechchyni. *Ukraina*. Kyiv, 1914 (2): 67-72 [in Ukrainian].
[Застирець І. Мазепинці в Туреччині. *Україна*. Київ, 1914. Кн. 2. С. 67—72].
43. Mytsyk, Yu. Dokument z arkhivu M. Chaikovskoho. *Siverianskyi litopys*. 2010 (1): 125-126 [in Ukrainian].
[Мицик Ю. Документ з архіву М. Чайковського. *Сіверянський літопис*. 2010. № 1. С. 125—126].
44. Hryhorieva, T. Osoblyvosti dyplomatychnoho rytualu velykykh posolstv z Rechi Pospolytoi do Osmanskoï imperii u XVII st. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 2003 (3) [in Ukrainian].
[Григор'єва Т. Особливості дипломатичного ритуалу великих посольств з Речі Посполитої до Османської імперії у XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2003. Вип. 3].
45. Oreshkova, S. Russko-turetskie otnosheniia v nachale XVIII v. Moscow, 1971 [in Russian].
[Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. Москва, 1971].
46. Smolii, V., Horobets, V., Stepankov, V., Chukhlib, T. Dyplomatychnyi front protystoiannia imperskomu nastupu na Ukrainu: praktyku XVIII st. *Ukraina v mizhtsyvilizatsiinykh dyskursakh*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Смолій В., Горобець В., Степанков В., Чухліб Т. Дипломатичний фронт протистояння імперському наступу на Україну: практики XVIII ст. *Україна в міжцивілізаційних дискурсах*. Київ, 2022].
47. Ulianovskiy, V. Pylyp Orlyk. *Volodari hetmanskoï bulavy: istorychni portrety*. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Ульяновський В. Пилип Орлик. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*. Київ, 1994].

Надійшла / Received 04.08.2023

Taras CHUKHLIB

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Chief Research Fellow,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
taras_chuhlib@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

THE USE OF THE NAME "UKRAINE" IN INTERNATIONAL AGREEMENTS OF THE ZAPORIZHZHIA ARMY WITH THE KINGDOM OF SWEDEN, THE OTTOMAN EMPIRE, AND THE CRIMEAN KHANATE (1710—1712)

The purpose is to study the transformation of the politico-legal status of the Zaporizhzhia Army in international relations at the beginning of the 18th century, which was caused by the military and diplomatic confrontation of the allied coalition of Cossack Ukraine, the Swedish Kingdom, the Ottoman Empire, and the Crimean Khanate against the Tsardom of Muscovy. Emphasis was placed on highlighting the use of the name *Ukraine* by the office of the Het-

man's government P. Orlyk in in regard to peace treaty formation with Stockholm, Istanbul, and Bakhchysarai. **Methodological approaches** consist of highlighting these historical problems through the prism of conceptual history, and the author of the article reveals them using the diachronic-semantic method in the direction of historical-linguistic analysis of lexemes with the words *Ukraine* and *Ukrainian* that were used in international treaties of 1710—1712. **Scientific novelty.** It is proven that considering the war between the Zaporizhzhia Army, the Swedish Kingdom, the Ottoman Empire, the Crimean Khanate on the one hand, and the Muscovy State and the Polish-Lithuanian Commonwealth (King Augustus II), Hetman P. Orlyk recognized the simultaneous protection of the Swedish king and the Turkish sultan. The conclusions of historians regarding the study of the international treaties texts and diplomatic acts of Ukraine with Sweden, Turkey, and Crimea were updated. **Conclusions.** It was determined that in the texts of treaties and diplomacy of the Hetman government with its allies during the studied historical period, the polytonym *Ukraine* was repeatedly used as a synonym for the conceptual name of the Zaporizhzhia Army state. The hetman government of P. Orlyk used this polytonym in the international agreements and acts concluded by the Zaporizhzhia Army with the Kingdom of Sweden, the Ottoman Empire, and the Crimean Khanate during 1710—1712 to mark the territory that was under the rule of Hetman I. Mazepa and his predecessors during the second half of the 17th and early 18th centuries. At the same time, in the royal chancelleries of Stockholm, Istanbul, and Bakhchysarai, in diplomatic acts, such official conceptual combinations of the words *Ukraine* and *Ukrainian* as agreed with the Hetman government of the Zaporizhzhia Army were used, such as *Ukraine and the Zaporizhzhia Army*, *Ukrainian people*, *Hetman Ukrainian and Zaporizhzhia Cossacks*, *Ukraine on both sides of the Dnipro*, *Dnipro Ukraine*, *Ukrainian and Zaporizhzhia Cossacks*, *Ukrainian merchants*, etc.

Keywords: *Ukraine, concept, Ottoman Empire, Polish-Lithuanian Commonwealth, Crimean Khanate, Zaporizhzhia Army, Pylyp Orlyk, linguistic construction, international treaties.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.078>

УДК 929:329.14(477) «189/1905» Канівець

Олександр ФЕДЬКОВ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології,

спеціальних історичних та правознавчих дисциплін,

Кам'янець-Подільський національний університет
ім. Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

san.fedkov@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Богдана ОПРЯ

кандидатка історичних наук, доцентка,

доцентка кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,

Кам'янець-Подільський національний університет
ім. Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

bogdana.oprya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6751-1030>

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ

П. КАНІВЕЦЬ: РЕВОЛЮЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ (1890-ті — 1905 рр.)

Мета — дослідження біографії активного діяча українського соціал-демократичного руху П. Канівця, через постать якого з'ясувати важливі тенденції суспільно-політичного життя українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій на межі XIX—XX ст., зокрема питання взаємин діячів революційного руху з правоохоронними органами й судовою системою. **Методологія.** У статті використано класичні та модерні методологічні підходи. Автори керувалися принципами історизму, критичності, неупередженості. Реалізовано макро- й мікроісторичний аналіз минулого. Останнє вможливило часткове відтворення історії повсякденності вузького прошарку «професійних революціонерів» — осіб, котрі при-

Цитування: Федьков О., Опря Б. Український соціал-демократ П. Канівець: революційні та правові аспекти діяльності (1890-ті — 1905 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 78—96. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.078>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

святили своє життя революції. Оскільки предметом статті є біографія П. Канівця, ми скористалися також можливостями «нової біографічної історії». Через «прикордонну» біографію (перебування людини в екстремальних умовах) цього діяча, який балансував «на межі» з законом, часто переступаючи її, прагнули передати фрагмент історичної реальності досліджуваної епохи. **Наукова новизна.** Відтворено біографію маловідомої постаті української історії, через яку охарактеризовано важливі тенденції суспільно-політичного життя українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій на рубежі XIX—XX ст., зокрема розглянуто питання розвитку революційного руху та функціонування правоохоронної системи самодержавства. **Основні результати.** З'ясовано важливі факти біографії П. Канівця (походження, навчання в київському Університеті св. Володимира, участь в українських політичних організаціях). На основі мікроісторичного аналізу встановлено, що в 1905 р. він як член Української соціал-демократичної спілки займався нелегальним переправлянням літератури через кордон, за що й був заарештований. Слідчі дії в його справі здійснювалися з дотриманням принципів законності та презумпції невинуватості. Після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., демократизації політичного ладу в Російській імперії та видання сенатського указу про амністію політичним в'язням П. Канівець вийшов на волю, щоб продовжити свою революційну діяльність. **Висновки.** Відтворення біографії українського соціал-демократа за допомогою сучасного дослідницького інструментарію вможливило отримання нової наукової інформації про революційний рух в українських губерніях у контексті функціонування правоохоронних і судових органів Російської імперії на межі XIX—XX ст.

Ключові слова: Петро Канівець, нова біографічна історія, українська соціал-демократія, таємна поліція, судова система.

Чимало історичних діячів минулого, котрі боролися за національне та соціальне визволення українського народу, залишаються невідомими чи малознаними не лише для загалу, але й для фахівців. Тому важливим завданням для дослідників є створення національного пантеону історичних постатей, серед яких гідне місце займе й Петро Канівець (1881—1919 рр.). Маємо надію, ця публікація стане певним внеском у формування вітчизняної біографіки.

Український соціал-демократ П. Канівець належав до когорти активних діячів національно-визвольного руху 1890-х рр. і двох десятиліть XX ст., тож дослідники не могли оминати увагою його постать. У дореволюційні часи вийшли праці, присвячені українському національному рухові, зокрема політичним організаціям, в яких згаданий діяч брав участь [1, С. 32—41; 2, С. 843—851; 3, С. 50—53]. Проте його ім'я, як і багатьох інших, не згадувалося з конспіративних міркувань, адже така інформація могла стати підставою для політичних переслідувань.

У радянській історіографії діяльність учасників українського національно-визвольного руху (зокрема й П. Канівця), які були супротивниками більшовиків, описувалася переважно негативно. Винятком стали лише праці 1920-х рр., коли ще існувала відносна свобода досліджень. У дотичних студіях постать П. Канівця розглядалася в контексті Української соціал-демократії (групи УСД) Лесі Українки та І. Стешенка, Революційної української партії (РУП), Української соціал-демократичної спілки (УСДС, Спілки) та її діяльності в українських губерніях Російської імперії [4, С. 45, 67—69, 100, 186, 250, 253,

275—276 та ін.; 5, С. 14—17]. Й. Гермайзе використав неопубліковані споми-ни П. Канівця й характеризував його як діяча національної соціал-демократії «з витриманим марксівським світоглядом» [4, С. 67, 275—276].

У 1970—1980-х рр. радянські історики критичніше оцінювали українських діячів та організації, зокрема й через вигаданий чи реальний «націоналізм». Саме такий підхід спостерігаємо у праці І. Кураса [6, С. 47—48]. З'ясовуючи «ідейні та соціальні витоки» української соціал-демократії, він і словом не згадав групу УСД І. Штепенка й Лесі Українки, оскільки, очевидно, не хотів «віддавати націоналістам» українську поетесу. П. Канівець поставав як «активний рупівець» [6, С. 9, 25, 35—36], а вибірково цитовані його записи використовувалися для критики РУП. Водночас згаданий історик вірно відзначав належність П. Канівця до групи М. Меленевського, члени якої прагнули налагодити взаємини з меншовицькою фракцією РСДРП для розгортання боротьби із самодержавством [6, С. 35—36].

Закордонні центри української історичної науки значну увагу приділяли історії національно-визвольного руху та його репрезентантам. Тож ім'я П. Канівця згадувалося в контексті політичних організацій 1890 — початку 1900-х рр. [7, С. 25, 39; 8; 9; 10]. У складі групи УСД, РУП і Спілки він характеризувався як марксист-практик, що брав участь у важливих подіях суспільно-політичного життя українських губерній Російської імперії.

У сучасний період опубліковано низку праць з історії національно-визвольного руху, які мають важливе значення для дослідження постаті П. Канівця. У ґрунтовній праці В. Головченка він згадується як активіст групи УСД, діяльний член Київської вільної громади та Закордонного комітету РУП, прихильник позиції тісної співпраці з РСДРП [11, С. 13, 27, 29, 35, 46—50]. Для розуміння ідейно-теоретичних засад групи УСД, в якій брав участь П. Канівець, важливе значення має монографія В. Гошовської [12]. Під час перебування у цій організації сформувалися основи його марксистського світобачення. У праці О. Сарнацького, присвяченій боротьбі органів влади царизму з українськими політичними партіями, П. Канівець неодноразово згадується як активіст РУП. Дослідник відзначає його участь в агітаційно-пропагандистській діяльності на Полтавщині в 1902 р., обшуки в нього, його брата Олександра та Є. Голіцинського у зв'язку з необґрунтованими підозрами вказаних осіб щодо належності до Партії соціалістів-революціонерів (ПСР), а також описує переслідування П. Канівця жандармсько-поліцейськими органами в 1905 р. у зв'язку зі спробою доставки нелегальної літератури в Росію [13, С. 269, 296—297, 536—538]. Щоправда, автор не зазначив партійність П. Канівця в період першої російської революції. О. Федьков також приділив увагу соціал-демократові, якого неодноразово згадав у своїй монографії [14, С. 36, 107, 114, 162, 166, 174 та ін.]. Зі сторінок його праці революціонер постає діячем низки політичних організацій. Але оскільки предметом його дослідження був український соціал-демократичний рух кінця ХІХ — початку ХХ ст., тож окремі факти з біографії П. Канівця розглядаються побіжно.

Принагідно зазначимо, що ім'я П. Канівця знайшло відображення в довідковій літературі [15, 16]. Проте, оскільки його біографія досліджена недостатньо, то й енциклопедичні статті містять помилки та прогалини. Аналіз наукової й довідкової історичної літератури засвідчує, що постать П. Канівця, попри описані окремі епізоди його біографії, потребує ґрунтовного вивчення.

Повнота образу П. Канівця забезпечується завдяки законодавчим, діловодним та особового походження документам. Використані нормативні акти важливі для характеристики правового поля, в якому діяли українські соціал-демократи [17, 18, 19]. Першорядне значення для нашої статті мають архівні джерела, що зберігаються в документосховищах України й Росії, більшість яких використано вперше. Це слідчі справи, діловодна документація (листування, доповідні записки тощо) державних органів, насамперед таємної поліції, прокурорського нагляду та виконавчої влади, що засвідчували діяльність зазначених установ, спрямовану проти політичних організацій, в яких брав участь П. Канівець¹. Ми скористалися також документами Державного архіву Російської Федерації, де у фонді 102 («Департамент поліції, особливий відділ МВС») зберігається справа «Про дворянина Петра Павлова Канівця»². В ній містяться дані про його революційну роботу в Російській та Австро-Угорській імперіях, зокрема запит консула останньої в Києві про його особу. Використані документи РУП засвідчують активну участь П. Канівця в діяльності цієї та інших політичних організацій³.

Використані нові джерела дали можливість відтворити історію повсякденності представника вузького прошарку «професійних революціонерів» — людей, котрі присвятили своє життя революції. Ми скористалися також можливостями «нової біографічної історії», оскільки предметом нашої статті є біографія П. Канівця. Через «прикордонну» біографію цього діяча, який балансував «на межі» з законом, часто переступаючи її, ми прагнули відтворити фрагмент історичної реальності досліджуваної епохи [20, С. 101].

Розвиток капіталістичних відносин в українських губерніях Російської імперії, яким надали імпульсу реформи 1860—1870-х рр., сприяв поширенню марксизму — теорії, що була створена К. Марксом і Ф. Енгельсом на основі аналізу еволюції суспільства в передових країнах Західної Європи. У другій половині ХІХ ст. ця теорія дуже швидко набула поширення по всій Європі та в Північній Америці.

Виникнення першої української соціал-демократичної організації, засновниками якої стали студент І. Стешенко та поетеса Леся Українка, окутане пеленою таємничості. Це пов'язано з тим, що у самодержавній Росії існували законодавчі заборони на діяльність політичних організацій, тож останні функ-

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1117. 17 арк.; Ф. 317. Оп. 1. Спр. 3416. 13 арк.; Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 318. 61 арк.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 235. 77 арк.

² Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). Ф. 102. Оп. 235. Д. 810. 11 л. Зазначені матеріали виявив один зі співавторів у жовтні 2013 р.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. 245 арк.

ціонували як законспіровані нелегальні групи. У працях дослідників тривалий час панував різнобій у питанні про час створення групи УСД [1; 4, С. 43; 8; 10, С. 7; 21, С. 70]. Проте здійснений Ю. Лавріненком ретельний аналіз джерел особового походження дав можливість з'ясувати, що ця організація постала на початку 1896 р. в Києві [9, Ч. 5, С. 81—82]. Цю ж дату називає В. Гошовська [12, С. 226—228]. До складу групи входили О. Косач, М. Кривинюк, М. Коцюбинський, В. Крохмаль, П. Тучапський та ін. Її членом також став студент Університету св. Володимира П. Канівець [11, С. 13].

Про ідейні засади організації свідчать численні історичні джерела: 8 агітаційно-пропагандистських брошур, декілька відозв, публікації у пресі, листування, спогади та інші документи [9, Ч. 6, С. 69—73]. На основі їх аналізу можна стверджувати про вплив на формування світогляду українських соціал-демократів європейського марксизму й вітчизняної інтелектуальної традиції, зокрема праць М. Драгоманова. Дослідники переконливо довели належність групи УСД до національного напрямку в марксизмі [9, Ч. 5, С. 69—73; 12, С. 224—350; 14, С. 70—98, 107—108]. Основними світоглядними настановами групи були самостійна організація українських соціал-демократів у підросійській Україні; співпраця з марксистськими осередками інших підневільних народів імперії, але не великодержавницькою, централістичною російською соціал-демократією; орієнтація на європейські зразки соціал-демократизму, а не їх російські інтерпретації; українська селянська революція, під час якої політичний союз міських робітників і селянства призведе до звільнення України від національного гніту [9, Ч. 7-8, С. 141—142]. Принципово важливим, за що виступала ідейна провідниця групи Леся Українка, було обстоювання мирних форм боротьби, відкидання тероризму як засобу досягнення політичної мети [12, С. 256—257]. Така політична етика засвідчила прихильність до ідей європейської соціал-демократії. Члени групи УСД проявили себе здебільшого теоретиками, які розробляли засади національного марксизму. Їхні ідеї набули поширення серед студентства, інтелігенції та селянства завдяки розповсюдженню видань організації.

Перебування студента П. Канівця у складі групи УСД мало важливе значення для формування його марксистського світогляду. Як прийшов він до цієї організації? Відповідь на це питання потребує розгляду початкового періоду біографії діяча.

Родина Канівців належала до спадкових дворян Чернігівської губернії. Проте, як і в багатьох інших представників цього стану Лівобережжя України, землеволодіння їх було незначним. Відомо, що по смерті батька матір П. Канівця отримувала пенсію та вела невелике господарство на 5—10 дес. землі⁴. Тож Павло Канівець, батько багатодітної родини (крім Петра у сім'ї виховувалися ще десятеро дітей: троє братів і семеро сестер)⁵, служив губернським поштмейстером — начальником поштово-телеграфної контори в польському

⁴ ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 810. Л. 2.

⁵ ЦДАК України. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 2.

місті Сувалки, яке у другій половині XIX — на початку XX ст. мало статус губернського центру. На той час політика російщення набирала обертів [22, С. 162]. Було ліквідовано автономне Царство Польське, губернії якого відтепер іменувалися Привісленським краєм. Поляки зазнали нових обмежень, зокрема заборони обіймати провідні державні посади у численних відомствах. Це відкривало можливості для реалізації кар'єри російськими («руськими») чиновниками, до яких, за імперською традицією, в офіційному діловодстві зараховували й українців. Додатковим заохоченням для цих посадовців стали пільги в порівнянні з чиновниками «корінних губерній»: вищі оклади, кращі умови отримання пенсій, можливість надати освіту дітям за казенний кошт [22, С. 43, 173; 23, С. 261]. Останнє мало важливе значення для Павла Канівця — всі його діти згодом отримують добру освіту⁶.

Петро Канівець народився 10 січня 1881 р. у м. Сувалки. У 1890—1898 рр. навчався в Конотопській гімназії, в рік закінчення якої вступив на математичний факультет київського Університету св. Володимира, але згодом перевівся на юридичний⁷. Зазначений заклад готував кваліфікованих фахівців різних галузей наук і тим самим відкривав можливості для успішної кар'єри. Проте виші ставали також місцем поширення серед слухачів вільнодумства, зокрема передових теорій [24, С. 245—252, 310—314; 25; 26]. Активне студентство вдавалося також до акцій непокори, проявляючи опозиційність щодо уряду. До цієї частини молоді належав і П. Канівець. Він увійшов до складу групи УСД, де осягав основи соціал-демократичного вчення.

На рубежі XIX—XX ст. в українському громадсько-політичному житті Наддніпрянщини сталися якісні зміни. В 1899 р. утворилася Революційна українська партія, яка своєю назвою задекларувала шляхи змін у суспільстві. Провідною течією у складі партії стала соціал-демократична, що об'єднувала українських прихильників марксизму [8, С. 19]. Діяльній натурі П. Канівця, очевидно, було затісно в рамках теоретичної групи УСД, тож він долучився до нової організації.

Політичний лад у Російській імперії тримався на авторитеті самодержавної влади, яка не допускала створення будь-яких політичних організацій. Їх діяльність переслідувалася згідно з кримінальним законодавством, а членів політпартій і спілок заарештовували, ув'язнювали та відправляли у заслання. Не оминула ця доля й П. Канівця. Як засвідчують документи Київського губернського жандармського управління, 30 квітня 1900 р. стався перший арешт — його «утримували під вартою в місті Києві в порядку охорони у справі Андронникова». Оскільки студента-революціонера затримали за «політичною справою», його було звільнено з університету. П. Канівця допитали «про протизаконну сходку зі влаштування Травневого (з великої літери — *Авт.*) робітничого свята й читання реферату 26 травня 1900 року»⁸. Але слідству забракло доказів, винним

⁶ Там само. Арк. 72 зв.; ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 810. Л. 2.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 13, 18.

⁸ Там само. Арк. 18.

його не визнали, тож звільнили з-під арешту та поновили на навчанні⁹. Юнак продовжив свою революційну діяльність.

РУП не лише розробляла теоретичні засади партійної організації, але й поширювала революційні ідеї серед українського народу. Головним об'єктом агітаційно-пропагандистської діяльності рупівців стала найчисельніша суспільна верства — селянство. З цією метою були підготовлені та видрукувані багатотисячними накладами брошури «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?», в яких критикувалася грабіжницька щодо селянства податкова система, а самих хліборобів закликали до рішучих виступів на захист своїх інтересів [11, С. 20—21]. Ці видання стали досить знаними серед українського селянства. За даними М. Лещенка, агітаційна діяльність РУП, а також інших соціалістичних партій — ПСР і РСДРП, стала одним із чинників масових селянських заворушень у Полтавській і Харківській губерніях навесні 1902 р. [27, С. 75—88]. Енергійну участь у поширенні рупівських видань на Полтавщині разом зі своїм братом Олександром брав і Петро Канівець¹⁰. Ця діяльність не залишилася непоміченою з боку таємної поліції. Жандармський ротмістр В. Беклімешев доповідав начальникові Київського губернського жандармського управління генералові В. Новицькому про початок слідства щодо братів Канівців у зв'язку з Бориспільським гуртком київських студентів і його діяльністю з поширення рупівської літератури серед селян Полтавської губернії [13, С. 268]. Полтавсько-харківські заворушення, на думку дослідників, поклали початок аграрній революції в українських губерніях і всій Російській імперії [28, С. 109—116; 29, С. 38—54]. Свою лепту у цю справу вніс і П. Канівець.

У 1902—1904 рр. П. Канівець продовжував відігравати важливу роль у житті РУП: був завзятим членом київської організації (зокрема керував партійним гуртком у Києві, на Пріорці), входив до складу секретаріату партійних видавництв і ЗК РУП [11, С. 24, 27, 30, 35; 30, С. 100—101]. Його активність зафіксувала таємна поліція, що стежила за діяльністю політпартій. Полтавські жандарми порушили в 1902 р. дізнання щодо нього, звинувачуючи у «злочинній агітації серед селян Полтавської та Харківської губерній, яка спричинила навесні того ж року масові безлади». Проте це розслідування щодо П. Канівця закінчилося для нього вдало — його припинили 30 квітня 1903 р. у зв'язку «височайшим повелінням»¹¹. Отже й цього разу доля всміхнулася українському революціонерові.

По-іншому розгортався перебіг другого попереднього дізнання, яке розпочало того ж року Київське губернське жандармське управління. Згідно з його результатами П. Канівця визнано «обвинуваченим у справі про Київський комітет партії соціалістів-революціонерів»¹². І хоча таке звинувачення було безпідставним [13, С. 296—297], адже насправді підслідний належав до київської організації іншої політичної партії — РУП, проте згідно з «висо-

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Арк. 9.

¹¹ Там само.

¹² Там само. Арк. 9—9 зв.

чайшим повелінням» від 18 лютого 1904 р. його наказувалося вислати «під гласний нагляд поліції в Архангельську губернію терміном на чотири роки»¹³. До завершення юридичних процедур П. Канівець перебував під «особливим наглядом поліції» спочатку в Києві, а потім, «із належного дозволу», у с. Алтинівка на Чернігівщині¹⁴. Втім, як покажуть подальші події, він не мав наміру «миритися з долею» та вирушати в північні райони Росії.

19 вересня 1903 р. П. Канівець несподівано зник з Алтинівки в невідомому напрямку. Його оголосили в розшук і внесли в розшукові списки департаменту поліції МВС¹⁵. Очевидно, використовуючи лише рупівцям відомі таємні маршрути через російсько-австро-угорський кордон, він перебрався в Лемберг (Львів) — адміністративний центр Галичини у складі держави Габсбургів.

Перебування П. Канівця у Львові знайшло відображення у джерелах партійного характеру та офіційному діловодстві Російської й Австро-Угорської імперій. Згідно з партійними джерелами, український соціал-демократ входив до складу Закордонного комітету (ЗК) РУП і редакційної колегії рупівських видань, які друкувалися переважно у Львові. Революціонери з Наддніпрянщини, користуючись конституційними свободами Австро-Угорщини, видавали газети «Гасло», «Селянин», «Праця» та численні брошури й листівки. Вся ця друкована продукція переправлялася через кордон контрабандними шляхами [11, С. 38—48; 31, С. 133—134].

Активність П. Канівця, очевидно, помітила австро-угорська жандармерія. Так, чернігівський віце-губернатор 27 травня 1904 р. звернувся в департамент поліції МВС Російської імперії з листом, в якому повідомляв, що «імператорське й королівське австро-угорське консульство в Києві листом від 6/19 минулого квітня за № 2208 просить мене повідомити консульству дані, якої поведінки був під час проживання в м. Ніжині та Алтинівці Петро Канівець, російський підданий, що проживає тепер у м. Львові, в Австрії»¹⁶. Маючи інформацію про перебування зазначеної особи під особливим наглядом поліції й таємниче зникнення, віце-губернатор повідомляв поліцейське відомство, що консульству він нічого не відповів і віддавав цю справу на розсуд департаменту¹⁷. Зазначене листування свідчило про неабияку активність П. Канівця у Львові, яка зацікавила таємну поліцію Габсбурзької монархії. Окрім того, представники російської влади проявляли недовіру до посадовців Австро-Угорщини та мимоволі «патрунували» свого підданого-революціонера.

Переломною подією у житті РУП став так званий «невідбутий з'їзд» партії, засідання якого проходили наприкінці грудня 1904 р. (за ст. ст.). Напередодні з'їзду в партії утворилося декілька фракцій. Меншість партійців обстоювали думку про доцільність об'єднання з РСДРП на «автономістських»

¹³ Там само. Арк. 9.

¹⁴ ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 810. Л. 2.

¹⁵ ЦДАІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 9 зв.

¹⁶ ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 810. Л. 6.

¹⁷ Там же. Л. 6—6 об.

або «федералістських» засадах для боротьби з самодержавством і досягнення соціального та національного визволення України. Прихильники цієї точки зору зосереджувалися у ЗК РУП і редколегії партійних видань, а їхнім лідером був М. Меленевський. Вони тісно співпрацювали з діячем російських соціал-демократів (меншовиків) І. Біском. До меншості належав і П. Канівець, котрий представляв на з'їзді Київську громаду РУП під псевдонімами «Танський», «П. Петрик», «Кавун» і «П. Кавуненко»¹⁸. Більшість партійців, очолювана М. Поршем, уважала за необхідне зберегти незалежність РУП, хоча й не заперечувала доцільності співпраці з російськими марксистами, проте виступала за збереження незалежного статусу партії [32, С. 96—98]. Протиборство значених фракцій на «невідбутому з'їзді» призвело до розколу РУП. Представники меншості вийшли з партії та невдовзі оголосили про створення нової політичної організації — Української соціал-демократичної спілки. 2 (15) лютого 1905 р. Спілка ввійшла до складу РСДРП на автономних засадах [14, С. 229—230]. У цій революційній організації продовжив роботу П. Канівець.

Початок діяльності УСДС збігся у часі з вибухом революції 1905—1907 рр., розстріл мирної демонстрації робітників 9 січня призвів до масових виступів представників робітничого класу, селянства, студентства, інтелігенції. Передумови виступу визрівали давно, оскільки вкрай важким було становище робітників, залишалось нерозв'язаним аграрне питання й селяни постійно це демонстрували, передові представники інтелігенції обстоювали запровадження конституції та демократичних прав і свобод, а інтелектуали поневолених націй — надання їм автономії у складі російської держави або ж незалежності. Діячі соціалістичних партій вирішили, що настав час боротьби за революційне повалення самодержавства.

На початку 1905 р. спілківці розгорнули у Львові жваву видавничу діяльність: вийшли багатотисячними накладами газета «Правда», численні брошури та листівки (в тому числі «Страйк і бойкот», І. Гилька «Про державний лад», «Революція», «Селяне-хлібороби», «Мужицький приговор», «Як відібрати землю в панів і уділів» та ін.)¹⁹. У них УСДС зверталася до робітників і селян українських губерній Російської імперії із закликом до розгортання організованого страйкового руху, до захоплення поміщицьких земель, до революційної боротьби з царським самовладдям [4, С. 272—273; 10, С. 32—34]. Зазначені публікації таємно доправлялися в Росію та поширювалися серед населення. П. Канівець діяльно долучився до цієї справи.

8 лютого 1905 р. близько 19-ї год. на станцію Кременець Волинської губернії прибули пасажирів з Галичини, що входила до складу Габсбурзької імперії. Увагу жандармського унтерофіцера Бараболі привернув вишукано вдягнений молодий чоловік, який під'їхав на бричці візника М. Герасименка. Пасажир 2-го класу мав при собі чотири місця багажу: чорний саквояж, жовті шкіряну

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 38, 41, 52.

¹⁹ Там само. Арк. 102 зв.

та парусинову валізи, плетений кошик. Перших дві поклажі ніс він сам, а дві інших — носильник І. Заведюк. Пильний спостерігач зауважив надмірну щодо розмірів вагу речей. На тимчасово затвердженому летючому (пересувному) посту Руднівського загону станції Кременець чергував рядовий прикордонної варти А. Шишкін. Він запитав приїжджого, що в того в багажі. Відповідь була ухильною. Прикордонник негайно заявив про свої підозри станційному жандармському унтерофіцеру Бараболі. Приїжджого запросили у спеціальне приміщення²⁰. Відкривши саквояж і валізи, посадовці констатували, що вони заповнені забороненою друкованою продукцією соціал-демократичного спрямування. Щодо кошика приїжджий уважав обшук зайвим, оскільки, за його словами, він також містив аналогічні видання. І справді, «опис речових доказів» складався з чималого переліку випусків газет «Искра», «Правда», брошур «Страйк і бойкот», прокламацій «Революція», «Розкіл Революційної української партії» та інших, загалом 22 назви закордонних друків на «російській і малоросійській мовах» у кількості 10 755 екз. Це був, як ішлося в документі, цілий «транспорт нелегальної літератури»²¹. Такий «улов» здивував навіть досвідчених прикордонних і жандармських службовців.

Представники влади вирішили встановити особу контрабандиста. Останній пред'явив безстроковий паспорт, виданий 9 листопада 1901 р. на ім'я сина колезького радника Михайла Гнатовича Любарського, а також пасажирський квиток 2-го класу до Києва. Молодика затримали та повідомили про це жандармському ротмістрові — помічникові начальника Волинського губернського жандармського управління у Кременецькому, Острозькому та Заславському повітах. При обшуку А. Шишкін помітив, що у згортку з білизною було кілька екземплярів з ініціалами «П. К.»²².

Жандармський ротмістр, який негайно прибув на ст. Кременець, склав протокол, в якому детально описав процедуру затримання та обшуку приїжджого. Вишиті на білизні літери «П. К.», а також те, що підпис у паспорті та у складеному протоколі допиту суттєво різнилися, насторожили службовця. Після цього «Любарського» взяли під варту на основі ст. 1035 Статуту кримінального судочинства та порушили дізнання з обвинувачуванням за ч. 2 ст. 132 Кримінального уложення. Остання стосувалася звинувачення в тиражуванні, збереженні та перевезенні через кордон видань антидержавного характеру. Такий злочин карався трирічним тюремним ув'язненням [19, С. 46]. Негайно було надіслано телеграму прокуророві Луцького окружного суду про термінове відкомандирування представника прокурорського нагляду²³. Його присутність була необхідною для здійснення подальших процесуальних дій.

Слідство щодо «Любарського» жандармський ротмістр закінчив до 13-ї год. 9 лютого. За дві години перед цим у Кременець прибув товариш прокурора Луць-

²⁰ ЦДАІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 3.

²¹ Там само. Арк. 5—6 зв., 14 зв. — 15.

²² Там само. Арк. 3—3 зв.

²³ Там само. Арк. 3 зв.

кого окружного суду М. Кутневич. Він зробив зауваження, що жандармський ротмістр міг лише «порушити дізнання» й тільки за присутності представника прокурорського нагляду провадити його та вжити запобіжного заходу. Представник таємної поліції, використовуючи чинне законодавство, у рапорті до свого безпосереднього керівника — начальника Волинського губернського жандармського управління, прагнув довести своє право діяти саме так, як він чинив²⁴.

Починаючи з 10 лютого здійснювався допит свідків. Ув'язнений «Любарський», як водилося серед революціонерів, від надання будь-яких свідчень відмовився²⁵. Проте вже 12 лютого, коли рядовий А. Шишкін фотографував обвинувачуваного, останній повідомив, що його справжнє ім'я Петро Павлович Канівець і що «в Київському губернському жандармському управлінні можна отримати про нього всі необхідні дані»²⁶. Таким чином стало відомим справжнє ім'я контрабандиста.

Далі звернемо увагу на особливості функціонування правової системи Російської імперії, що важливо в контексті нашого дослідження. Реформована у другій половині XIX ст. судова гілка влади, користуючись своєю автономією, впливала на інші державні інститути. Розгляд цього питання дасть можливість суттєво скорегувати уявлення про самодержавний режим як про монолітний і добре відлагоджений політичний механізм авторитарної влади²⁷.

Трансформації 1860—1870-х рр. мали на меті осучаснити російську армію, модернізувати соціально-економічний лад, системи самоврядування й судочинства, інші сфери життя країни [33, С. 217—266]. В контексті цієї статті відзначимо, що найбільш успішною виявилася судова реформа 1864 р. Відтепер запроваджувався всестановий, відкритий суд і змагальний судовий процес, в якому перед суддями виступали представники звинувачення (прокурор або товариш прокурора) та захисник (присяжний повірений) [34, С. 454, 482; 35, С. 257—264]. І хоча новостворений незалежний суд діяв у рамках старої політичної системи, він відстоював стандарти законності, його функціонування позитивно позначилося на житті країни, мало важливе значення як загалом для суспільства, так і для всіх підданих імперії. Вигоди нового судочинства, його лояльність до особи відчули й супротивники царату, зокрема український соціал-демократ П. Канівець.

Розслідування щодо нього тривало до початку квітня 1905 р. Тут варто зазначити, що хоча діяння заарештованого спрямовувалися проти самодержавства та кваліфікувалися як державний злочин, слідство велося неупереджено, з дотриманням усіх юридичних процедур. Правова система Російської імперії після «великих реформ» отримала позитивний імпульс і запроваджені судові установи чітко дотримувалися законодавства. Це спонукало представників

²⁴ Там само. Арк. 15—16 зв.

²⁵ Там само. Арк. 3 зв.

²⁶ Там само. Арк. 4.

²⁷ Це питання вже неодноразово порушувалося зарубіжними дослідниками (див.: [34, 36]), але все ще потребує подальшого студювання.

таємної поліції здійснювати слідство у суворій відповідності з нормами права. Перевагами правової системи користувалися також революціонери. У справі «Любарського»-Канівця ми також спостерігаємо подібну тенденцію. Простежимо її за листуванням службовців різних державних установ.

Підслідний звернувся до начальника Волинського губернського жандармського управління з проханням про звільнення «з-під варті під грошову заставу до завершення справи». Посадовець у листі до свого помічника у Кременецькому повіті не заперечував. Він також не бачив перешкод для зустрічі П. Канівця з його родичкою — дружиною кременецького повітового лікаря В. Весніцькою²⁸.

Суд визначив незначну заставу, 14 руб., тож після її внесення прокурор Луцького окружного суду на основі циркулярного розпорядження міністра юстиції від 9 квітня 1905 р. № 265 і рішення прокурора Київської судової палати від 11 травня того ж року № 1296, 25 травня повідомив начальника Волинського губернського жандармського управління, що він розпорядився про «звільнення з-під варті Канівця замість прийнятого щодо нього запобіжного заходу, не пов'язаного з особистим затриманням»²⁹. Проте при виконанні цього рішення виявилася «маленька» перешкода: залишалося нереалізованим «височайше повеління» від 18 лютого 1904 р. про заслання П. Канівця на чотири роки до Архангельської губернії. Про це начальник волинських жандармів повідомляв у департамент поліції МВС³⁰. Тим часом підслідний користувався правом подавати «прошення»³¹.

Департамент поліції в листі начальникові Волинського губернського жандармського управління від 20 червня № 2897 повідомляв про призупинення висилки П. Канівця до завершення розслідування, яке ведеться у ввіреному йому управлінні³². Водночас, почасти всупереч попередньому розпорядженню, помічник очільника волинських жандармів у Кременецькому повіті 29 червня 1905 р. повідомляв свого безпосереднього керівника, що 2 червня політичного арештанта передано у відання кременецького справника та відправлено в Архангельську губернію³³. Втім ця інформація не знайшла подальшого підтвердження: начальник Київського губернського жандармського управління 13 серпня 1905 р. повідомляв свого колегу з Волині, що залучений при ввіреному йому управлінні «до дізнання як обвинувачений у державному злочині» дворянин П. Канівець, котрий перебуває під особливим наглядом поліції, вибув із міста Києва в місто Чернігів³⁴. Надалі підслідного відправили за місцем постійного мешкання у с. Алтинівку Кролевецького повіту.

²⁸ Там само. Арк. 22.

²⁹ Там само. Арк. 27, 29.

³⁰ Там само. Арк. 33.

³¹ Там само. Арк. 37.

³² Там само. Арк. 39.

³³ Там само. Арк. 42.

³⁴ Там само. Арк. 49.

Після згаданих пригод, на початку серпня 1905 р. революціонер опинився на малій батьківщині, в «родинному гнізді», де мешкала його мати Людмила Канівець. Проте, схоже, він не витрачав час на відпочинок після кількомісячного перебування під слідством у в'язниці. Це засвідчив візит 16 серпня пристава 1-го стану Кролевецького повіту Чудновського до садиби Канівців. Згідно з розпорядженням повітового справника, він мав обшукати й заарештувати П. Канівця. Було виявлено 154 «злочинних видання», переважно Української соціал-демократичної спілки (зокрема 4 екз. газети «Правда», 30 — часопису «Листок правди», 58 відозв «Що робити заробітчана», 17 прим. «Листа до семінаристів-українців» та ін.). Зазначені друки той зберігав із метою поширення³⁵. Отже навіть за таких складних обставин, перебуваючи під слідством, П. Канівець продовжував революційну діяльність.

Серед вилучених поліцією паперів був і написаний рукою П. Канівця «Статут селянської організації»³⁶ — документ, який мав на меті створення спілківських осередків у селах українських губерній. Він передбачав, що сільський комітет із 5—9 осіб здійснюватиме керівництво діяльністю в межах села. Зі зростанням селянського руху число членів могло збільшитися шляхом самопоповнення. У випадку незадоволення діяльністю комітету організоване селянство могло обрати новий склад, затверджений партійним комітетом повітового міста. Між членами комітету розподілялись обов'язки: касир (збирав гроші та щонеділі звітував), секретарі внутрішніх і зовнішніх справ, член з організації збройного повстання. Комітет відповідав за постачання партійних видань та їх поширення, призначав сходки, керував страйками, збирав дані про становище селян і сільських працівників, підтримував взаємини з аналогічними структурами інших сіл та повітовим осередком. Секретар зі внутрішніх справ мав робити дописи у спілківський орган — газету «Правда». Про революційний характер організації свідчили обов'язки члена комітету з організації збройного повстання, адже він відповідав за створення «бойової дружини для збройного спротиву поліції та військам»³⁷. Вилучений статут доводив, що П. Канівець усвідомлював необхідність організації селянства та створення селянських комітетів для успішної революційної боротьби з царатом. Копії рукопису «Статуту селянської організації» було надіслано всім «губернаторам, градоначальникам та оберполіцеймейстерам» імперії, причому пропонувалося звернути «особливу увагу» на «надзвичайну небезпеку» влаштування серед селян таємних організацій, а також на вжиття «найенергійніших заходів» для перешкоджання «злочинній пропаганді» серед сільського населення³⁸. Звісно, автор зазначеного документа був небезпечною для «державного спокою» особою. Тож у день обшуку, 16 серпня 1905 р., за розпорядженням начальника Чернігівського губернського жандарм-

³⁵ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 49—50.

³⁶ Там само. Арк. 64—65 зв.

³⁷ Там само. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1117. Арк. 1—1 зв.

³⁸ Там само. Арк. 1.

ського управління, П. Канівця ув'язнили з тим, щоб нарешті виконати «височайше повеління» від 18 лютого 1904 р. про висилку на північ³⁹.

Здавалося, покарання революціонера за кримінальні діяння, спрямовані проти державного устрою Російської імперії, близьке до реалізації. Проте у країні наростали революційний і демократичний рухи, що у жовтні — грудні 1905 р. призвело до відкритого протистояння з царатом [37, С. 271—273; 38, С. 307—318]. 17 жовтня 1905 р. імператор підписав маніфест, яким «дарував» політичні права та свободи російським підданам [17, С. 754—755]. 21 жовтня, як продовження політики демократизації, було видано указ про оголошення політичної амністії, що повелівав «звільнити від переслідування, суду, покарання та інших наслідків і дарувати повне помилування всім, хто здійснив до 17 жовтня 1905 року злочинні діяння, передбачені статтями 103, 104, 106, 107, 121, 125, 126 (ч. 1), 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134 (ч. 1 п. 3), 163, 164, 166 (ч. 2), 168 (ч. 3), 173 (ч. 4 щодо злочинного діяння, вчиненого без насилля) височайше затвердженого 22 березня 1903 р. Кримінального уложення» [18, С. 766—767; 19, С. 35—59]. Під категорію осіб, які звільнялися від покарання, потрапив і П. Канівець. Відтак дізнання, що велися проти нього, припинялися, а заслання в Архангельську губернію скасовувалося. Прокурор Ніжинського окружного суду 9 листопада 1905 р. інформував прокурора Київської судової палати, що дворянин П. Канівець «у силу височайшого указу від 21 жовтня цього року з-під варті звільнений»⁴⁰. Після цього український соціал-демократ продовжуватиме свою революційну політичну діяльність, проте ці сторінки його біографії стануть предметом дальших досліджень.

* * *

Постать П. Канівця, котрий стояв біля витоків української соціал-демократії, неодноразово згадується у працях вітчизняних істориків, проте досі немає жодної спеціальної студії, присвяченої його життєдіяльності. Водночас наявні джерела, попри їх розпорошеність, разом із науковими дослідженнями вможливають відтворення біографії цього діяча. П. Канівець, належачи до кола осіб «другого плану», був, як і сотні інших, «чорноробом» українського національного руху, але завдяки боротьбі цих людей у 1917—1920 рр. удалося відновити державність.

Встановлені на основі архівних джерел дані про соціальне походження П. Канівця з дрібнопомісного українського дворянства Лівобережної України, родинні зв'язки, освіту, марксистський світогляд, революційну політичну діяльність у складі групи УСД, РУП і УСДС у Російській та Австро-Угорській імперіях й інші, які розглядаються у статті, мають важливе значення для подальших досліджень із біографіки, зокрема для створення «колективних портретів» діячів української соціал-демократії та загалом національного руху досліджуваної епохи на основі просопографічного підходу.

³⁹ ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1906 г. / I отд. Оп. 235. Д. 810. Л. 11.

⁴⁰ ЦДАІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 55.

Револьюційна діяльність соціал-демократа П. Канівця, сповнена різноманітних небезпек, зумовила увагу до особливостей функціонування правоохоронної системи російського самодержавства. Участь в організації, що поставила за мету повалення суспільного ладу, виступи з публічними промовами задля цього, створення та поширення творів революційного змісту, агітаційно-пропагандистська активність, контрабанда політичної літератури — далеко не повний перелік діянь українського марксиста, які передбачали кримінальне переслідування. Аналіз процесуальних слідчих дій таємної поліції, судів у справі революціонера засвідчили, що завдяки реалізації реформи 1864 р. в Російській імперії постала модернізована система правосуддя, яка загалом забезпечувала права особи, зокрема й супротивників політичного режиму. Крізь призму революційної діяльності П. Канівця, яка розглянута в контексті функціонування правоохоронних органів авторитарної влади та реформованої судової системи Росії, охарактеризовано суспільно-політичне життя в українських землях Російської й Австро-Угорської імперій наприкінці XIX — на початку XX ст.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Doroshenko, V. *Ukrainstvo v Rosii: Noviishi chasy: Z portretamy*. Wien: Nakladom «Soiuzu vyzvolennia Ukrainy», 1916. 115 s. [in Ukrainian].
[Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи: З портретами. Відень: Накладом «Союзу визволення України», 1916. 115 с.]
2. Doroshenko, D. *Ukrainskaja sotsial-demokratija*. *Ukrainskij vestnik*. 13 avgusta. 1906. № 12. 843—851 [in Russian].
[Дорошенко Д. Украинская социал-демократия. *Украинский вестник*. 13 августа. 1906. № 12. С. 843—851].
3. Yefremov, S. *Z hromadskoho zhyttia na Ukraini*. Kyiv: Vik, 1909. 77 s. [in Ukrainian].
[Єфремов С. З громадського життя на Україні. Київ: Вік, 1909. 77 с.]
4. Hermaize, O. *Narysy z istorii revoliutsiinoho rukhu na Ukraini*. T. 1. *Revoliutsiina Ukrainska Partiiia (RUP)*. Kyiv: Knyhospilka, 1926. 390 s. [in Ukrainian].
[Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Револьюційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.]
5. Rish, A. *Ocherki po istorii ukrainskoj sotsial-demokraticheskoy "Spilki"*. Kharkov: Proletarij, 1926. 141 s. [in Russian].
[Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спилки». Харьков: Пролетарий, 1926. 141 с.]
6. Kuras, I.F. *Povchalnyi urok istorii (Ideino-politychne bankrutstvo Ukrainkoj sotsial-demokratychnoi robotnychoj partii)*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1986. 185 s. [in Ukrainian].
[Курас І.Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). Київ: Політвидав України, 1986. 185 с.]
7. Hunchak, T. *Ukraina: persha polovyna XX st.: Narysy politychnoi istorii*. Kyiv: Lybid, 1993. 288 s. [in Ukrainian].
[Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.]
8. Doroshenko, V. *Revoliutsiina ukrainska partiiia (RUP) (1900—1905 rr.): Narys z istorii Ukrainkoj sotsial-demokratychnoi partii*. Lviv; Kyiv: Vydannia TsK USDRP, 1921. 40 s. [in Ukrainian].

- [Дорошенко В. Революційна українська партія (РУП) (1900—1905 рр.): Нарис з історії Української соціал-демократичної партії. Львів; Київ: Видання ЦК УСДРП, 1921. 40 с.].
9. Lavrinenko, Yu. Ukrainka sotsial-demokratiia (hrupa USD) i yii lider Lesia Ukrainka. *Suchasnist*. Traven 1971. Ch. 5. 68-86; Cherven 1971. Ch. 6. 56-71; Lypen — serpen 1971. Ch. 7-8. 132-150 [in Ukrainian].
[Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСА) і її лідер Леся Українка. *Сучасність*. Травень 1971. Ч. 5. С. 68—86; Червень 1971. Ч. 6. С. 56—71; Липень — серпень 1971. Ч. 7-8. С. 132—150].
10. Fedenko, P. Ukrainskiy hromadskiy rukh u XX st.: Kurs lektzii. Podiebrady, 1934. 172 s. [in Ukrainian].
[Феденко П. Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій. Подєбради, 1934. 172 с.].
11. Holovchenko, V.I. Vid “Samostiinoi Ukrainy” do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy: Narysy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st. Kharkiv: Maidan, 1996. 190 s. [in Ukrainian].
[Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.].
12. Hoshovska, V.A. Stanovlennia ukrainskoi sotsial-demokratychnoi dumky kintsia XIX — pochatku XX st.: Problema svitohliadu, natsionalnykh osoblyvostei, teoretynohoho osmyslennia na storinkakh presy. Kharkiv: Osnova, 1997. 422 s. [in Ukrainian].
[Гошовська В.А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX — початку XX ст.: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. Харків: Основа, 1997. 422 с.].
13. Sarnatskiy, O.P. Tsaryzm ta ukrainski politychni partii (1900—1917 rr.). Zaporizhzhia: ZNTU, 2006. 709 s. [in Ukrainian].
[Сарнацький О.П. Царизм та українські політичні партії (1900—1917 рр.). Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. 709 с.].
14. Fedkov, O. Ukrainka sotsial-demokratychna spilka: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, 2017. 600 s. [in Ukrainian].
[Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.].
15. Kanivets. *Entsyklopediia ukrainoznavstva: slovnykova chastyna*. Hol. red. prof. d-r V. Kubiiovych; Nauk. tov-vo im. Shevchenka. Lviv, 2000. T. 3. S. 949 [in Ukrainian].
[Канівець. *Енциклопедія українознавства: словникова частина*. Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович; Наук. тов-во ім. Шевченка. Львів, 2000. Т. 3. С. 949].
16. Reva, L.H. Kanivets Petro Pavlovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: https://esu.tsom.ua/search_articles.php?id=9312 (дата звернення: 01.12.2022) [in Ukrainian].
[Рева Л.Г. Канівець Петро Павлович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=9312 (дата звернення: 01.12.2022)].
17. Manifest “Ob usovershenstvovanii gosudarstvennogo porjadka” (17 oktjabrja 1905 g.). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*: v 33 t. [3-e sobr.]. Saint-Petersburg, 1881—1913. T. XXV: 1905, otdelenie 1: Ot № 25605—27172. 1908. S. 754-755 [in Russian].
[Манифест «Об усовершенствовании государственного порядка» (17 октября 1905 г.). *Полное собрание законов Российской империи*: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург, 1881—1913. Т. XXV: 1905, отделение 1: От № 25605—27172. 1908. С. 754—755].
18. Imennoj Vysochajshij ukaz, dannyj Senatu (Sobr. Uzakon. 1905 g. oktjabrja 21, otd I, st. 1664). “Ob oblegchenii uchasti vpravshikh do vosposledovaniya Visochajshego Mani-

- fešta 17 oktjabrja 1905 goda v prestupnyje dejanija gosudarstvennyje”. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*: v 33 t. [3-e sobr.]. Saint-Petersburg, 1881—1913. T. XXV: 1905, otdelenie 1: Ot № 26835. 1908. S. 766-767 [in Russian].
[Именной высочайший указ, данный Сенату (Собр. узакон. 1905 г. октября 21, отд I, ст. 1664). «Об облегчении участи впавших до воспоследования высочайшего манифеста 17 октября 1905 года в преступные деяния государственные». *Полное собрание законов Российской империи*: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург, 1881—1913. Т. XXV: 1905, отделение 1: От № 26835. 1908. С. 766—767].
19. Ugolovnoe ulozhenie. Saint-Petersburg: Senatskaja tipografija, 1903. 204 (I—III) s. [in Russian].
[Уголовное уложение. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. 204 (I—III) с.].
20. Orlov, I.B. “Chelovek istoricheskij” v sisteme gumanitarnogo znanija. Moscow: Izdatelskij dom Vysshej shkoly ekonomiki, 2012. 191 s. [in Russian].
[Орлов И.Б. «Человек исторический» в системе гуманитарного знания. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. 191 с.].
21. Kasianov, N.V. Ukrainka intelihtentsiia na rubezhi XIX—XX st.: sotsialno-politychnyi portret. Kyiv: Lybid, 1993. 176 s. [in Ukrainian].
[Касьянов Н.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.].
22. Gorizontov, L.E. Paradoksy imperskoj politiki: poljaki v Rossii i russkie v Polshe. Moscow: Indrik, 1999. 272 s. [in Russian].
[Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва: Индрик, 1999. 272 с.].
23. Beldova, M.V. Gubernskij pochtmejster: 1772—1917. *Gosudarstvennost Rossii: Slovar-spravochnik*. Moscow: Nauka, 2005. Kn. 5: Dolzhnosti, chiny, zvanija, tituly i tserkovnyje sany v Rossii: konets XV v. — fevral 1917 g.: v 2 ch. Ch. 1. 501 s. [in Russian].
[Бельдова М.В. Губернский почтмейстер: 1772—1917. *Государственность России: Словарь-справочник*. Москва: Наука, 2005. Кн. 5: Должности, чины, звания, титулы и церковные саны в России: конец XV в. — февраль 1917 г.: в 2 ч. Ч. 1. 501 с.].
24. Ivanov, A.E. Vysshaja shkola Rossii v kontse XIX — nachale XX v. Akademija nauk SSSR; Institut istorii SSSR. Moskva, 1991. 392 s. [in Russian].
[Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX в. Академия наук СССР; Институт истории СССР. Москва, 1991. 392 с.].
25. Honcharova, N.O. Natsionalno-politychnyi rukh studentskoj ta uchnivskoj molodi v Ukraini (90-ti roky XIX st. — liutyi 1917 r.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Odesa, 2006. 24 s. [in Ukrainian].
[Гончарова Н.О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX ст. — лютий 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2006. 24 с.].
26. Levytska, N.M. Studentstvo v natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy naprykintsi XIX — na pochatku XX st.: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 1998. 25 s. [in Ukrainian].
[Левицька Н.М. Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX — на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1998. 25 с.].
27. Leshchenko, M.N. Klasova borotba v ukrainskomu seli na pochatku XX st. Kyiv: Vyd-vo polit. lit-ry Ukrainy, 1968. 204 s. [in Ukrainian].
[Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1968. 204 с.].
28. Kovalova, N. Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. “Ahrarna revoliutsiia” v Ukraini 1902—1922 rr. Dnipropetrovsk: Lira, 2016. 368 s. [in Ukrainian].

- [Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902—1922 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 368 с.].
29. Kornovenko, S.V., Herasymenko, O.V. Selianyn-buntar: Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902—1917 rr. Cherkasy, 2017. 204 s. [in Ukrainian].
[Корновенко С.В., Герасименко О.В. Селянин-бунтар: Селянська революція в Україні 1902—1917 рр. Черкаси, 2017. 204 с.].
30. Halahan, M. Z moikh spomyniv (1880-ti — 1920 r.): Dokumentalno-khudozhnie vydannia. Peredmova: T. Ostashko, V. Solovova. Kyiv: Tempora, 2005. 656 s. [in Ukrainian].
[Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання. Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ: Темпора, 2005. 656 с.].
31. Melenevskiy, M. Do istorii Ukrainiskoi s.-d. spilky (Z pryvodu broshurky V. Doroshenka: “Revoliutsiina ukrainska partiia, narys z istorii ukr. s.-d. partii”. *Nova hromada*. 1923. Ch. 3-4. S. 130-134 [in Ukrainian].
[Меленевський М. До історії Української с.-д. спілки (з приводу брошурки В. Дорошенка: «Революційна українська партія, нарис з історії укр. с.-д. партії». *Нова громада*. 1923. Ч. 3-4. С. 130—134].
32. Fedkov, O. “Tovarysh Pavlov” i rozkol RUP. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2015. № 3. S. 88-107 [in Ukrainian].
[Федьков О. «Товариш Павлов» і розкол РУП. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 88—107].
33. Pushkarev, S.G. Rossija: 1801—1917 gg.: vlast i obshchestvo. Moscow: Posev, 2001. 672 s. [in Russian].
[Пушкарев С.Г. Россия: 1801—1917 гг.: власть и общество. Москва: Посев, 2001. 672 с.].
34. Uortman, R.S. Vlastiteli i sudii: Razvitie pravovogo soznaniia v imperatorskoj Rossii. Avtoriz. perevod s angl. M.D. Dolbilova pri uchastii F.L. Sevostjanova. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. 520 s. [in Russian].
[Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. Авториз. перевод с англ. М.Д. Долбилова при участии Ф.Л. Севостьянова. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 520 с.].
35. Chubinskij, M.P. Glava IV. Sudebnaja reforma. *Istorija Rossii v XIX v.: Epokha reform*. Moscow: Tsenrtpoligraf, 2001. 257-264 [in Russian].
[Чубинский М.П. Глава IV. Судебная реформа. *История России в XIX в.: Эпоха реформ*. Москва: Центрполиграф, 2001. 257—264].
36. Bolshakova, O.V. Vlast i politika v Rossii XIX — nachala XX v.: amerikanskaja istoriografija. Moscow: Nauka, 2008. 263 s. [in Russian].
[Большакова О.В. Власть и политика в России XIX — начала XX в.: американская историография. Москва: Наука, 2008. 263 с.].
37. Sarbei, V.H. Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy. Kyiv: Alternatyvy, 1999. 336 s. (Ukraina kriz viku. T. 9) [in Ukrainian].
[Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Україна крізь віки. Т. 9)].
38. Pervaja revoljutsija v Rossii: vzgljad cherez stoletie. Otv. red. A.P. Korelin, S.V. Tjutjukin. Moscow, 2005. 602 s. [in Russian].
[Первая революция в России: взгляд через столетие. Оtv. ред. А.П. Корелин, С.В. Тютюкин. Москва, 2005. 602 с.].

Надійшла / Received 15.12.2023

Oleksandr FEDKOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head at the Department of the Archival, Special Historical and Law Disciplines,
Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)
san.fedkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Bohdana OPRIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at the Department of Tourism and Hotel and Restaurant Business,
Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)
bogdana.oprya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6751-1030>

UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRAT P. KANIVETS: REVOLUTIONARY AND LEGAL ASPECTS OF HIS ACTIVITY IN 1890—1905

The purpose is to study the biography of P. Kanivets — one of the active participants in the Ukrainian social democratic movement at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. His activities are noted in numerous scientific works, there is no comprehensive study that reproduces his biography yet. In writing this publication, both traditional and modern **methodological approaches** were used, incorporating principles of historicism, critical analysis, impartiality, and macro- and micro-approaches to the study of the past. One of the primary methods used is the biographical approach. **Scientific novelty.** The biography of a little-known figure of Ukrainian history is reproduced, through which the important trends of the social and political life of the Ukrainian lands as part of the Russian and Austro-Hungarian empires at the turn of the 19th and 20th centuries are characterized, in particular, the issue of the development of the revolutionary movement and the functioning of the law enforcement system of the autocracy is considered. **Main results.** It has been established that P. Kanivets was born into a modest Ukrainian noble family in the Chernihiv region. During his studies at St. Volodymyr University of Kyiv, he actively participated in Ukrainian political organizations, including the Ukrainian Social Democracy Group and the Ukrainian Revolutionary Party. P. Kanivets' involvement with the Ukrainian Social Democratic Union is evident in his efforts to smuggle social democratic newspapers, brochures, and leaflets across the border. This article provides a detailed report of the circumstances surrounding the unsuccessful smuggling of illegal literature on February 8, 1905, and the subsequent arrest of the activist in the village of Altynivka in the Chernihiv region using a micro-historical approach. It is revealed that P. Kanivets was arrested and imprisoned multiple times by the tsarist law enforcement agencies due to his revolutionary actions. However, it is worth noting that the reformed judicial system and the secret police adhered to the principle of the presumption of innocence, as evidenced by their investigations and court decisions. Finally, P. Kanivets' imprisonment ended favorably for him. This was a result of the democratization of the political system following Tsar Nicholas II's publishing of the Manifesto on October 17, 1905, which "granted" political rights and freedoms to the subjects of the Russian Empire. Subsequently, the Decree of the Senate granted amnesty to political prisoners, allowing the hero of our article to regain his freedom and continue his revolutionary activities. **Conclusions.** Presenting the biography of the Ukrainian social democrat with the help of modern research tools made it possible to obtain new scientific information about the revolutionary movement in the Ukrainian provinces in the context of the functioning of law enforcement and judicial bodies of the Russian Empire at the turn of the 19th and 20th centuries.

Keywords: *Petro Kanivets, biography, Ukrainian social democracy, secret police, judicial system.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.097>
UKD 93/94:264.13,378.4(438)«1918/1939»

Grzegorz MISIURA

Doctor, Adiunkt, Instytut Historii,
Ośrodek Badań nad Dziejami KUL,
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Lublin, Polska)
grzegorz.misiura@kul.pl
<https://orcid.org/0000-0002-1161-0184>

HISTORICY KATOLICKIEGO UNIWERSYTETU LUBELSKIEGO W LATACH 1918—1939

Artykuł prezentuje wyniki badań dotyczące historyków pracujących w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w okresie międzywojennym, tj. w latach 1918—1939. Był to pierwszy okres działalności lubelskiej Wszechnicy, który został przerwany przez wybuch II wojny światowej. Historia była jedną z najważniejszych nauk, uprawianych na Wydziale Nauk Humanistycznych. Kilkunastoosobowa grupa historyków, pracujących w badanym okresie, często ulegała zmianom personalnym. Byli wśród nich badacze o międzynarodowej renomie, np. prof. Stanisław Ptaszycki, przybyły z Uniwersytetu w Petersburgu, czy prof. Stanisław Smolka, były rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie i członek międzynarodowych towarzystw naukowych. Ten pierwszy został później Naczelnym Dyrektorem Archiwów Państwowych, ale dojeżdżał na wykłady z Warszawy do Lublina. Przyczynił się wówczas do rozwoju krajowej archiwistyki. Ministerialną karierę zrobił natomiast prof. Konstanty Chyliński, pracując w stolicy jako wiceminister wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Z historyków Kościoła, którzy pracowali wtedy na KUL-u, wymienić należy ks. Jana Czuja, który po wojnie został pierwszym rektorem Akademii Teologii Katolickiej, czy ks. Czesława Falkowskiego, późniejszego biskupa ordynariusza diecezji łomżyńskiej. Dotychczasowe badania nad historykami lubelskimi, prowadzone trzydzieści lat

Цитування: Misiura G. Historycy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1918—1939. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 97—112. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.097>

© Видавець ВД «Академпериодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

temu, nie dały jednoznacznych wyników, dlatego należy jeszcze raz gruntownie je przeprowadzić. Należy od nowa ustalić liczbę historyków i zastanowić się nad jej charakterystyką. Do tego wybrano metodę prozopograficzną.

Słowa kluczowe: *historia, historycy, dwudziestolecie międzywojenne, Instytut Historii, Katolicki Uniwersytet Lubelski, prozopografia.*

Historia jest jednym z niewielu kierunków, która od samego początku aż do chwili obecnej była wykładana na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II. Nie zmieniło się jej miejsce w strukturze uniwersyteckiej, tzn. na Wydziale Nauk Humanistycznych [1, S. 353]. Pierwszym okresem, w którym ją wykładano w ramach tzw. Grupy Historycznej, stanowią lata 1918—1939 — od początku jej istnienia jako dyscypliny uniwersyteckiej aż do momentu wybuchu II wojny światowej.

Zagadnienie historyków lubelskich było przedmiotem analiz, jako część projektu badawczego pt. «Polskie Środowiska Historyczne II Rzeczypospolitej», prowadzonego pod kierunkiem prof. Jerzego Maternickiego [2, S. 48—94]. Założeniem metody było zebranie informacji na temat życia i działalności ludzi, którzy zajmowali się historią zarówno «zawodowo» (pracując jako historycy), jak również jako «profesjonaliści» (prowadząc badania historyczne, niekoniecznie w ramach obowiązków zawodowych). Tym samym wyodrębniono historyków sensu largo, sensu stricto oraz należących do elity polskiego świata historycznego [2, S. 52—53, 55, 61]. Przeprowadzono kilka konferencji poświęconych tej tematyce, a w 1985 r. zorganizowano taką na temat środowiska lubelskiego, z której referaty opublikowano rok później [3, S. 201—216; 4, S. 217—267; 5, S. 268—274; 6, S. 275—294; 7, S. 295—303; 8, S. 304—315].

Podsumowania wyników badań dokonali Grażyna Karolewicz oraz Andrzej Stępnik [9, S. 91—120; 10, S. 67—92]. Badaniem objęto «badaczy sensu stricto [...], traktujących historię jako główny bądź znaczący przedmiot swych zainteresowań badawczych, jak i historyków sensu largo, parających się historią niejako na marginesie innych dyscyplin nauki». W rezultacie ustalono nazwiska 73 osób [9, S. 95]. Wśród nich byli zarówno absolwenci studiów historycznych, jaki i nauczyciele tego przedmiotu w szkołach Lublina i Lubelszczyzny, zbieracze-regionaliści oraz inni naukowcy zajmujący się historią poszczególnych dziedzin wiedzy¹.

To powoduje jednak, że do grona historyków zaliczono pracowników uniwersyteckich, np. filozofa ks. Idziego Radziszewskiego, socjologa ks. Aleksandra Wójcickiego, teologa o. Jacka Woronieckiego, czy prawnika Ignacego Czumę. Trudno się jednak zgodzić, żeby zaliczyć ich do grona «typowych» historyków, ponieważ nie studiowali tej dyscypliny. Badania te zawierały też braki w ustaleniach. Jeżeli z grona historyków wyłączy się też nauczycieli szkolnych i regionalistów, wówczas pozostaną w tym

¹ W publikacji [4] podano 80 nazwisk historyków. Wykaz ten obejmował wyłącznie pracowników naukowych KUL, z podziałem na wyodrębnione obszary naukowe. Można więc zauważyć, że wraz z postępem badań liczba osób uległa redukcji, skoro w następnych latach w artykule [9], w gronie historyków znalazło się 46 pracowników naukowych Uczelni, a w ich innym artykule [10] — 55.

gronie wyłącznie nauczyciele akademicki. Analizowanie ich działalności może ukazać np. ich pracę w Uniwersytecie w pierwszym okresie jego działalności, zainteresowania badawcze, czy też wskazać ośrodki kształcenia i uzyskiwania stopni naukowych.

Podstawowym materiałem źródłowym były informatory uniwersyteckie. Spisy te przeważnie były drukowane na początku roku akademickiego i nie uwzględniały dalszych zmian, np. w roku akademickim 1923/1924 wykłady miał prowadzić bp Michał Godlewski, ale ich nie objął [11, S. 8—9]. Listę nazwisk należało zweryfikować z innymi opracowaniami, jak słowniki i encyklopedie [12; 13, S. 141—159; 11, S. 5—52; 14, S. 11—36; 15, S. 73—87].

Główną metodą badawczą była prozopografia. Czasami stosowano metodę komparatystyczną, porównując otrzymane wyniki z wynikami badań prowadzonymi wcześniej na szerszej grupie historyków lubelskich.

Liczba, pochodzenie i wiek

Jeżeli za historyków Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego z lat 1918—1939 uznać się wykładowców pracujących wtedy na Uniwersytecie i prowadzących zajęcia o tematyce dziejów ludzkości, uzyska się wówczas liczbę 14 profesorów. Wśród nich — rzecz oczywista — większość pracowała ze studentami historii na WNH. Niektórzy z nich byli przypisani do Wydziału Teologicznego, prowadząc zajęcia z historii Kościoła dla studentów teologii, ale zajęcia te były również dla studentów historii. Ten obszar wiedzy należy również zaliczyć do historii, ponieważ przedmiotem jej badań są dzieje — tyle, że Kościoła.

W 1986 r. G. Karolewicz ustaliła liczbę 80 historyków uniwersyteckich przedwojennego Lublina [4, S. 250—260], z czego 12 wykładało przedmioty z historii. Brak tam było ks. Leona Wasilkowskiego oraz ks. Aleksandra Murata. Cztery lata później ta sama autorka, razem z A. Stępnikiem, zaproponowała nową listę historyków lubelskich II Rzeczypospolitej. W ich gronie znaleźli się nie tylko przedstawiciele nauki, ale również nauczyciele oraz regionaliści [9, S. 119—120]. Wśród nich było 11 nauczycieli akademickich. Oprócz dwóch wcześniejszych, nie było tam ks. Henryka Cichowskiego.

Obecne badania wykazały, że w latach 1918—1939 na KUL-u pracowało 14 historyków, także Kościoła [16, S. 54]. Byli to sami mężczyźni, ponieważ proces feminizacji zaczął się w uniwersyteckim środowisku lubelskich historyków po II wojnie światowej [10, S. 70]². Szczegóły przedstawia tabela 1.

Wśród historyków było tyle samo świeckich, jak i duchownych — po 7. Ci świeccy pracowali na WNH, a księża na Wydziale Teologicznym (historia Kościoła). Wyjątkiem jest ks. Aleksander Murat, który pracował na WNH. Wśród duchownych było 2 zakonników — franciszkanin i filipin — oraz 5 księży diecezjalnych — z lubelskiej, mohylewskiej, płockiej, tarnowskiej i włocławskiej.

² Pierwszą kobietą historyk była Halina Hamerska, zatrudniona jako asystent w roku akademickim 1945/1946 [13, S. 150].

Tabela 1. Liczba historyków pracujących na KUL-u w latach 1918—1939

Kryterium		Liczba		Razem
Świeccy			7	14
Księża	Diecezjalni	5	7	
	Zakonni	2		

Źródło: Informatory (Katolickiego) Uniwersytetu Lubelskiego 1918—1939; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Tabela 2. Pochodzenie społeczne

Pochodzenie społeczne	Liczba	Procent
Ziemiańskie	5	35,7
Urzędnicze	4	28,6
Inteligenckie	2	14,3
Robotnicze	2	14,3
Chłopskie	1	7,1
R a z e m	14	100,0

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Tabela 3. Lata narodzin

Lata	Liczba
1853—1870	2
1871—1890	10
1891—1910	1
1911 i później	1

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Urodzili się w czasach, gdy ziemie polskie były pod zaborami. Większość z nich — w granicach byłego Królestwa Polskiego. Było ich 6 (42,9 %). Na drugim miejscu znaleźli się badacze, którzy urodzili się na terenie zaboru rosyjskiego — 5 (35,7 %). Terytorium to obejmowało zarówno gubernie rosyjskie (2), jak również tzw. gubernie zachodnie, czyli obszar dawnych ziem wschodnich I Rzeczypospolitej (3; wszyscy oni pochodzili z terenów dzisiejszej Ukrainy). Najmniej pochodziło z terenów zaboru austriackiego (Galicji) — 3 (21,4 %).

Jeśli chodzi o pochodzenie środowiskowe — 7 historyków było z miast, jak i ze wsi. Interesująco przedstawia się natomiast ich pochodzenie społeczne.

Wśród warstw społecznych nie było żadnej szczególnie dominującej. Najwięcej ich wywodziło się z ziemian i urzędników (64,3 %). Wszyscy synowie ziemian pochodzili ze wsi, gdzie były zlokalizowane majątki rodziców, natomiast większość synów urzędników (3 z 4) pochodziła z miast. O ile synowie ziemian, a w mniejszym stopniu także urzędników oraz inteligencji, uzyskiwali wykształcenie wyższe, stając się szeroko pojętą inteligencją społeczną, o tyle nie było to takie proste w środowiskach robotniczych i chłopskich. Dotyczyło to 3 historyków, którzy poprzez ukończenie studiów wyższych należeli do inteligencji³.

Należy się również zastanowić, w jakim wieku byli historycy. Ich lata urodzenia przedstawia tabela 3.

³ Inaczej przedstawia się pochodzenie społeczne u historyków lubelskich sensu largo: inteligenckie (45,2 %), chłopskie (21,9 %), ziemiańskie (16,4 %), robotnicze (5,5 %), rzemieślnicze (2,7 %) [10, S. 76].

Najwięcej urodziło się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w., a więc w chwili powstania Uniwersytetu mieli ok. 38—48 lat. Byli naukowcami, którzy posiadali sprecyzowane zainteresowania badawcze, a także publikacje. Mogli więc angażować się w tworzenie nowej instytucji, jaką był Uniwersytet Lubelski. Najwcześniej przyszedł na świat S. Ptaszycy, a najpóźniej — ks. A. Murat [19, S. 235—236; 20, S. 79—80]. Odnośnie do lat zgonów, zjawisko to przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Lata zgonów

Lata	Liczba
1924—1940	5
1941—1960	5
1961—1980	3
1981 i później	1

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Największa liczba historyków zmarła do lat sześćdziesiątych XX w. Najwcześniej — prof. S. Smolka, a najpóźniej — ks. A. Murat [21, S. 351—352; 20, S. 79—80]. Roman Konecki zginął w 1942 r. w obozie koncentracyjnym w Dachau [33, S. 533—534].

Można się też zastanowić nad długością życia historyków. Żaden z nich nie zmarł przed 40 rokiem życia. Najkrócej z nich żył o. Henryk (Andrzej) Cichowski — 44 lata, a najdłużej Marcin Dragan — 84 lata, który zmarł po zakończeniu wojny [22, S. 114; 23, S. 170—171]. Najwięcej badaczy żyło powyżej 65 lat (64,3 % ogółu).

Wykształcenie i działalność naukowa

Wszyscy historycy uniwersyteccy okresu międzywojennego posiadali wyższe wykształcenie, dzięki któremu mogli prowadzić działalność naukowo-dydaktyczną. Należy się zastanowić, gdzie uzyskiwali oni swoje stopnie naukowe. Część z nich kształciła się w krajach, gdzie nazwy poszczególnych tytułów naukowych są inne niż te w polskim systemie edukacyjnym. Dlatego należało zastosować pewne uogólnienia. Przyjęto, że pierwszy uzyskany tytuł odpowiadał polskiemu magisterium, kolejny — doktoratowi, a następny — habilitacji. Przy takich założeniach miejsca uzyskiwania stopnia doktora wyglądały następująco:

Było 13 historyków, którzy posiadali przynajmniej stopień doktora ⁴ — ks. A. Murat uzyskał wyłącznie magisterium [20, S. 79—80]. Historycy lubelscy uzyskiwali stopnie doktora w siedmiu uniwersytetach: 3 polskich (6 badaczy — 46,2 %) i 4 zagranicznych (Rosja, Szwajcaria, Niemcy — 7, tzn. 53,8 %). Największą popularnością cieszył się Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, którego absolwentami było 4 historyków, a także Uniwersytet w Petersburgu — 3.

Placówki naukowe, w których uzyskiwano stopnie doktora habilitowanego, przedstawia tabela 6.

⁴ U historyków sensu largo stopień doktora z historii uzyskało 14 badaczy, 29 z historii uprawianej przez siebie dyscypliny i również 29 w ramach innej specjalności [10, S. 78].

Stopień naukowy wyższy niż doktor (w Polsce nazywany doktorem habilitowanym) uzyskało 6 historyków — 42,9 %⁵. Tylko na Uniwersytecie w Petersburgu uzyskała ją 2 historyków, a pozostałe jednostki reprezentowało po jednym z nich. W tym

Tabela 5. Miejsca uzyskiwania doktoratów

Nazwa uniwersytetu	Liczba historyków
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie	4
Uniwersytet w Petersburgu	3
Uniwersytet we Fryburgu Szwajcarskim	2
Uniwersytet w Innsbrucku	1
Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie	1
Uniwersytet Poznański	1
Uniwersytet w Getyndze	1
R a z e m	13

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigitlewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Tabela 6. Miejsca uzyskiwania stopnia doktora habilitowanego

Nazwa uniwersytetu	Liczba historyków
Uniwersytet w Petersburgu	2
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie	1
Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie	1
Uniwersytet Poznański	1
Uniwersytet Warszawski	1
R a z e m	6

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigitlewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

ostatnim przypadku były to uniwersytety polskie. Wspomnieć też jeszcze należy, że w 1954 r. M. Dragan uzyskał tytuł docenta na podstawie dorobku naukowego [23, S. 170—171]. Nie uzyskał stopnia doktora habilitowanego, dlatego też nie uwzględniono go w przedstawionych statystykach.

Następnie należy się zastanowić, jakie stopnie naukowe — w sensie ogólnym, przez całe swoje życie — uzyskali historycy lubelscy. Zjawisko to przedstawia tabela 7.

Uwzględniono najwyższy stopień naukowy uzyskany przez całe życie, a nie tylko w chwili pracy na Uniwersytecie w Lublinie. Najwięcej było naukowców z tytułem profesora i doktora, z przewagą tych pierwszych. Łącznie stanowili oni liczbę 11 — 78,6 %. Przewaga profesorów oznacza, że historycy lubelscy dużo czasu poświęcali na pracę naukową, uzyskując tym samym wymierne efekty w postaci kolejnych awansów naukowych, aż do uzyskania najwyższego tytułu⁶.

Historycy lubelscy, jako naukowcy, podejmowali badania w różnych obszarach badawczych. Ilustruje to tabela 8.

Najwięcej badało dzieje powszechne, Polski oraz Kościoła. Ks. J. Czuj zajmował się patrologią, czyli dziedziną z pogranicza historii Kościoła, historii starożytnej i literatury, natomiast prof.

⁵ Ze starszych badań wynika, że habilitację uzyskało 5 historyków sensu stricto. Do grona tego zaliczono jednak również Czesława Strzeszewskiego, który nie zajmował się badaniem dziejów [10, S. 78].

⁶ U historyków sensu largo tytuł profesora zwyczajnego uzyskało 24 badaczy [10, S. 78].

S. Ptaszycki, oprócz badania dziejów, zajmował się również badaniem dzieł literackich, a na Uniwersytecie wykładał nauki pomocnicze historii i literatury — przede wszystkim paleografię łacińską i języka ruskiego [24, S. 137—138; 19, S. 235—236].

Jeśli chodzi o szczegółowe zagadnienia historyczne, zjawisko to ilustruje tabela 9.

Podana liczba badaczy nie uwzględnia ks. A. Murata, ponieważ przez rok pracy na Uniwersytecie nie opublikował żadnej pracy naukowej [20, S. 79—80]. Magisterium pisał na temat przeszłości diecezji lubelskiej (XIX — XX w.), ale to jest jedyny jego ślad naukowy [25]. Z tabeli 9 wynika, że największym zainteresowaniem badawczym cieszyły się średniowiecze i nowożytność. Zajmowało się nimi 9 historyków — 69,2%⁷.

Przeszkodą w zagadnieniu, jakie szczegółowe tematy badawcze podejmowali historycy lubelscy, jest brak sporządzonych bibliografii publikacji poszczególnych badaczy. Istniejące takie w przypadku 4 badaczy [26, S. 271—282; 27, S. 236—243; 28, S. 59—76; 29, S. 313—327] są niewystarczające, żeby ukazać wszystkie kierunki badawcze.

Trzeba zwrócić uwagę na jeden z nich — dzieje chrześcijaństwa. Były one czymś wyjątkowym w czasach międzywojnia, ponieważ KUL jest zlokalizowany na pograniczu kultury polskiej i ukraińskiej. Niektórzy z nich zajmowali się dziejami poszczególnych wyznań, tj. katolickiego (rzymskiego i greckiego), protestanckiego oraz prawosławnego. Posiadali oni własne doświadczenie przebywania w różnych kulturach, bo zanim osiedli w Lublinie, zamieszkiwali przeważnie wschód Europy.

Największy dorobek w tym zakresie miał profesor Aleksander Kossowski. Urodził się w Sabłukowie koło Niżnego Nowogrodu i był absolwentem Uniwersytetu Petersburskiego. Potem był pracownikiem Uniwersytetu Permskiego. Na Uniwersytecie w Lublinie pracował w latach 1926—1965. Głównie

Tabela 7. Uzyskane stopnie naukowe

Tytuł naukowy	Liczba
Profesor tytularny	6
Doktor	5
Docent	1
Doktor habilitowany	1
Magister	1

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Tabela 8. Obszary zainteresowań badawczych

Obszar nauki	Liczba badaczy
Historia powszechna i Polski	7
Historia Kościoła	5
Patrologia	1
Historia, filologia	1

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

⁷ Badanie historyków sensu largo stworzyło dodatkowe kryteria odnośnie do ich zainteresowań badawczych. Otrzymano m.in. informacje, że nowożytnością interesowało się 34 z nich, starożytnością — 9, a średniowieczem — 5. [10, S. 70—72].

Tabela 9. Badane obszary historii

Obszar badawczy	Liczba badaczy
Średniowiecze	5
Nowożytność	4
Starożytność	2
Nauki pomocnicze historii	1
Patrologia	1
R a z e m	13

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gągilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

ostatnim roku soboru trydenckiego» (1928), «Z życia arian polskich w Lublinie» (1928); «Arianie polscy a sprawa Jana Kokota, mieszczanina lubelskiego» (1930), «W sprawie korespondencji Hozjusza z lat 1558—1579» (1931), «Protestantyzm w Lublinie i w Lubelskiem w XVI — XVII w.» (1933; monografia), «Protestantyzm jako przejaw cywilizacyjny» (1937)), katolicyzmem na Lubelszczyźnie («Bractwo św. Krzyża w Lublinie» (1933)), protestantyzmem na ziemiach litewskich i ukraińskich («Zarys dziejów protestantyzmu na Wołyniu w XVI — XVII w.» (1934), «Stan dotychczasowych badań nad dziejami protestantyzmu za ziemiach W. Ks. Litewskiego» (1935)), unią brzeską (pt. «Ks. Filip Felicjan Szumborski (1771—1851) chełmski biskup unicki. Zarys życia i działalności publicznej» (1938), «Z dziejów unii kościelnej na terenie byłej diecezji chełmskiej w latach 1851—1866» (1938); «Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII — XVIII wieku w świetle źródeł archiwalnych» (1939), «Klasztor bazylianów w Zamościu i jego kronika» (1957), «Ze studiów nad polemiką religijną XVII w. Polemiki Adama Gosławskiego» (1959), «Archiwalia lubelskie do dziejów unii kościelnej w Polsce» (1962)). Ciekawostką jest również to, że po zakończeniu II wojny światowej opisał sytuację na nowych terytoriach w Polsce: «Zarys rozwoju stosunków wyznaniowych na Ziemiach Odzyskanych» (1947).

Profesor Leon Białkowski urodził się w Pasynkach na Podolu. Pracował na KUL-u w latach 1926—1952. W tym czasie nie zajmował się historią chrześcijaństwa, ale warto wspomnieć, że w 1920 r. wydał pracę pt. Podole w XVI wieku. Rozdział VII zatytułował «Ze stosunków kościelnych» i poświęcony był zagadnieniom sytuacji Kościoła greckiego i łacińskiego na tamtym terytorium. Za podstawę źródłową posłużyły mu księgi ziemskie kamienieckie. Rozprawa stała się podstawą uzyskania przez niego habilitacji na Uniwersytecie Poznańskim. Są to przykłady, ponieważ pisał o Ukrainie w latach 1917—1931, 1938 i 1952 [26, S. 274—278, 280, 282].

nym przedmiotem jego zainteresowania naukowego były stosunki wyznaniowe w okresie nowożytnym. Badał zarówno same wyznania chrześcijańskie (katolickie łacińskie i greckie, prawosławne oraz protestanckie), jak i relacje, jakie panowały między nimi w wielokulturowej Rzeczypospolitej. Pracując naukowo w Lublinie, a także jako archiwista miejscowego archiwum państwowego, miał bezpośredni dostęp do źródeł o tej tematyce. Warto więc przytoczyć tytuły jego najważniejszych prac dotyczących wyznań chrześcijańskich i relacji między nimi. Zajmował się m.in. tematyką: protestantyzmu oraz reform Kościoła po soborze trydenckim («Hozjusz i Orzechowski w

Profesor S. Ptaszycki urodził się w Kuzowie koło Moskwy. Był polskim naukowcem, pracującym najpierw w Petersburgu, a gdy powstał Uniwersytet w Lublinie, przeniósł się na stałe do Polski. Był uznanym i cenionym znawcą polskich źródeł, zdeponowanych w archiwach rosyjskich. Prowadził w Lublinie zajęcia dla studentów z paleografii ruskiej. W 1930 r., w księdze pamiątkowej prof. Władysława Abrahama, opublikował artykuł pt. «Stosunek dawnych władz polskich do cerkwi ruskiej». Było to echo sprawy z początku 1927 r., kiedy występował w sądzie jako rzeczoznawca w sprawie stosunku władz II Rzeczypospolitej do wyznawców prawosławia.

Historycy lubelscy brali udział w pracach towarzystw naukowych, organizowanych w Lublinie. W 1927 r. powołano do życia Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Badania historyczne prowadzono tam w Komisji Regionalistycznej oraz w Komisji Historycznej, którą założył L. Białkowski. TPN do wybuchu wojny wydało dwa zeszyty «Regionu Lubelskiego», trzy tomy «Pamiętnika Lubelskiego» oraz sześć książek w serii «Prace Komisji Historycznej». Również w 1927 r. powstał Oddział Lubelski Polskiego Towarzystwa Historycznego, któremu do wybuchu wojny przewodniczył L. Białkowski. W 1934 r. powstało Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wśród członków założycieli znaleźli się L. Białkowski i K. Chyliński, a jego członkiem korespondentem został A. Kossowski [10, S. 79—81; 30, S. 269—286; 31, S. 145—165].

Oprócz lokalnych towarzystw, historycy lubelscy należeli także do wielu innych na terenie Polski, a także poza jej granicami. Warto przytoczyć kilka z nich: Polskie Towarzystwo Filologiczne, Polskie Towarzystwo Orientalistyczne (K. Chyliński), Akademia Umiejętności w Krakowie, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Towarzystwo Naukowe Lwowskie, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu (S. Ptaszycki), Societe d'Histoire Diplomatique w Paryżu, Czeska Akademia Nauk, Węgierska Akademia Nauk i Akademia Południowosłowiańska w Zagrzebiu (S. Smolka), Towarzystwo Naukowe Płockie, Oddział Polskiego Towarzystwa Teologicznego w Płocku, Oddział Lwowski Polskiego Towarzystwa Historycznego, Towarzystwo Naukowe we Wrocławiu (ks. J. Umiński) [18, S. 29—31, 182—185, 198—200, 227—230].

Odnotowano także, że dwóch historyków angażowało się politycznie, popierając określone partie. Profesor K. Chyliński współpracował z Bezpartyjnym Blokiem Współpracy z Rządem, który istniał w latach 1927—1935, a także był podsekretarzem stanu oraz wiceministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego w latach 1935—1936. Książd J. Czuj należał do Stronnictwa Katolicko-Ludowego, a w latach 1922—1935 był jego posłem na Sejm [18, S. 29—31, 37—39; 32, S. 109—138].

Docenieniem każdej pracy są również przyznane odznaczenia. Odnotowano, że niektórzy historycy zostali uhonorowani odznaczeniami państwowymi. Byli to: L. Białkowski (Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski oraz Złoty Krzyż Zasługi), K. Chyliński (Krzyż Komandorski z gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski, Węgierski Order Zasługi I stopnia, Krzyż Komandorski Orderu św. Sylwestra z gwiazdą, Krzyż Komandorski Legii Honorowej oraz Krzyż Korony Rumuńskiej), M. Dragan (dwukrotnie Złoty Krzyż Zasługi oraz Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski), S. Ptaszycki (Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski, Złoty Krzyż Zasługi, Krzyż Kawaler-

ski Watykańskiego Orderu św. Grzegorza klasy cywilnej oraz Krzyż «Pro Fide et Ecclesia in Russia Merito»), A. Strzelecki (Medal Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości) [18, S. 17—19, 29—31, 53—54, 182—185, 214—215]. Nagrody naukowe otrzymali: L. Białkowski (nagroda Polskiej Akademii Umiejętności im. J.U. Niemcewicza w 1922 r. za pracę «Podole w XVI wieku»), ks. J. Czuj (nagroda naukowa im. W. Pietrzaka w 1955 r.); S. Smolka (nagroda im. P. Barczewskiego Akademii Umiejętności w 1907 r. za pracę «Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym») i nagroda Polskiej Akademii Umiejętności, A. Strzelecki (nagroda Polskiej Akademii Umiejętności w konkursie im. ks. A. Jakubowskiego w 1922 r. za pracę «Sejm w roku 1605») [18, S. 17—19, 29—31, 37—39, 182—185, 198—200, 214—215].

Praca w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim

Historia na Uniwersytecie była wykładana przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego, tj. przez 21 lat. Jednak żaden z historyków nie pracował tam przez cały ten okres. W miejsce odchodzącego badacza powoływano innego. Powodowało to dużą fluktuację kadr, która była jedną z głównych cech charakterystycznych na młodym Uniwersytecie.

Zarysowały się dwa zasadnicze kierunki przyjazdu do Lublina: z poszczególnych ośrodków naukowych oraz po ukończeniu studiów — wtedy Uniwersytet Lubelski był ich pierwszym miejscem pracy. W tym drugim wypadku było trzech takich historyków: ks. J. Czuj, R. Konecki oraz ks. A. Murat (który podjął pracę, będąc na ostatnim roku studiów) [24, S. 37—39; 33, S. 533—534; 20, S. 79—80]. Najwięcej historyków przybyło z Uniwersytetu w Krakowie i Petersburgu — po trzech z każdego ośrodka. Wszyscy oni podjęli pracę w Lublinie do 1926 r. Szczegóły tego zagadnienia przedstawia tabela 10.

W pierwszym dziesięcioleciu istnienia Uniwersytetu prawie co roku podejmował tam pracę jakiś historyk (z wyjątkiem 1920, 1924—1925, 1927). Był to więc okres kształtowania się kadry naukowej. Kolejnym zatrudnionym został dopiero w 1938 r. ks. A. Murat [20, S. 79—80]. Był on jednocześnie pierwszym zatrudnionym asystentem na historii. Do tej pory pracowali tam wyłącznie doktorzy oraz samodzielni pracownicy nauki.

Podobnie można rozważać zjawisko zakończenia pracy. Po opuszczeniu Lublina większość z nich podejmowała pracę w innych miejscach nie tylko w kraju, ale także zagranicą. Przedstawia to tabela 11.

Zjawisko emigracji poza Lublin dotyczy 10 historyków. Czterech z nich (L. Białkowski, A. Kossowski, S. Ptaszycki oraz S. Smolka) zmarło jako pracownicy Uniwersytetu. Po zakończeniu II wojny światowej do Polski nie powrócił ks. A. Murat, który został duszpasterzem Polonii we Francji, a następnie w Wielkiej Brytanii [20, S. 79—80]. W pozostałych przypadkach był to odpływ uczonych w inne miejsca Polski. Dwóch historyków znalazło zatrudnienie w Warszawie. Byli to: prof. K. Chyliński, który pracę w Uniwersytecie zakończył w 1935 r., kiedy został powołany do pracy w Minister-

stwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (już od 1921 r. dojeżdżał do Lublina ze Lwowa, gdzie prowadził zajęcia w Uniwersytecie Jana Kazimierza); ks. J. Czuj, który w 1933 r. przeniósł się na Uniwersytet Warszawski, a po wojnie był pierwszym rektorem powstałej Akademii Teologii Katolickiej [34, S. 112; 24, S. 137—138]. Warto też wspomnieć, że prof. S. Ptaszycy w 1926 r. został mianowany Naczelnym Dyrektorem Archiwów Państwowych i na stałe zamieszkał w Warszawie, ale dojeżdżał do Lublina, prowadząc aż do swojej śmierci wykłady zleczone jako profesor honorowy [19, S. 235—236]. Poza tym do pracy w innych uniwersytetach wyjechali ks. H. Cichowski — na Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie [22, S. 114] oraz ks. Czesław Falkowski — na Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. W latach 1949—1969 był biskupem ordynariuszem diecezji łomżyńskiej [35, S. 216—217].

W tym czasie z Lublina wyjechało 12 historyków, w tym jeden zakończył pracę uniwersytecką z powodu aresztowania przez Niemców i już nie powrócił na Uniwersytet. Ich odpływ z Lublina rozpoczął się w 1921 r. i do wybuchu wojny co roku wyjeżdżał jeden historyk (z wyjątkiem lat 1922, 1926, 1930—1932, 1934, 1936—1938, gdy nie odszedł żaden z nich, a w 1924 i 1929 r. Uniwersytet opuściło dwóch badaczy). Najczęstszym powodem był brak stabilnych podstaw materialnych Uniwersytetu, bowiem był on uczelnią prywatną, pozbawioną dotacji państwowych. To powodowało problemy z regularnym wypłacaniem pensji pracownikom. Po zakończeniu okupacji niemieckiej w 1944 r. pracę w Uniwersytecie wznowiło dwóch historyków (L. Białkowski, A. Kossowski [36, S. 45; 37, S. 549]). W obu tych przypadkach zakończenie ich pracy nastąpiło z powodu śmierci.

Kolejnym analizowanym zagadnieniem jest liczba lat przepracowanych na Uniwersytecie. Przedstawia to tabela 12.

Tabela 10. Lata rozpoczęcia pracy w Lublinie

Lata	Liczba badaczy
1918	3
1919	1
1921	1
1922	2
1923	2
1926	3
1928	1
1938	1

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Tabela 11. Kierunki wyjazdu z Lublina

Gdzie się udali	Liczba badaczy
Warszawa	2
Kraków	1
Francja, Wielka Brytania	1
Gdańsk	1
Lwów	1
Pabianice	1
Płock	1
Wilno	1
Włocławek	1
Razem	10

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Tabela 12. Liczba lat przepracowanych na Uniwersytecie

Liczba lat pracy	Liczba badaczy
do 10	10
11—20	3
Powyżej 20	1

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

Tabela 13. Pełnione funkcje uniwersyteckie

Funkcja	Liczba badaczy
Wicerektor / prorektor	3
Dziekan	3
Prodziekan	1
Sędzia uniwersytecki	2
Dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej	2
Razem	11

Źródło: Encyklopedia 100-lecia KUL. E. Gigilewicz i in. (Ed.). T. 1—2. Lublin, 2018; Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994.

kiej, co świadczy o dużym zaufaniu do historyków. Wystarczy wspomnieć, że 3 z nich było zastępcami rektora i tylu też zajmowało stanowisko dziekana (WNH i WT).

* * *

Historycy lubelscy w latach 1918—1939 tworzyli niewielkie grono naukowców. W początkach istnienia KUL-u ich liczba była jednak wystarczająca, by prowadzić działalność dydaktyczną wśród studentów. Podstawową cechą tego środowiska była duża wymiennosc naukowców (średnio każdy z nich pracował tam 8 lat). Poza tym w większości byli to ludzie młodzi (prawie 3/4 podejmujących pracę i 1/2 odchodzących

Większość historyków lubelskich pracowała na Uniwersytecie maksymalnie 10 lat. Potwierdza to, że przeważnie nie wiązali z Lublinem swoich planów zawodowych. Najdłużej pracował tam prof. A. Kossowski — 34 lata. Podjął on pracę w Uniwersytecie w 1926 r. i pozostał do swojej śmierci w 1965 r. (przez ostatnie lata prowadził zajęcia zlecone), ale miał sześćioletnią przerwę w pracy podczas wojny, kiedy Uniwersytet był zamknięty [37, S. 549]. Średnia pracy historyków lubelskich na Uniwersytecie wynosiła 8 lat⁸.

Historycy lubelscy, obok pracy naukowo-dydaktycznej, pełnili również funkcje administracyjne. Przedstawia to tabela 13.

Wszystkich takich osób było 6, natomiast wszystkich funkcji — 11. Wynika z tego, że niektórzy pełnili więcej niż jedną z nich. Najwięcej dodatkowych zajęć odnotowano u S. Ptaszyckiego (dziekan WNH, wicerektor, sędzia uniwersytecki, dyrektor BU) [19, S. 235—236]. Kilka funkcji pełnili również K. Chyliński (wicerektor, dyrektor BU) oraz L. Białkowski (dziekan WNH, prorektor) [34, S. 112; 36, S. 45]. Pełnione funkcje były bardzo ważne w hierarchii uniwersyteckiej,

⁸ W przypadku historyków sensu largo liczba lat pracy przedstawiała się następująco: do 4 — 18, 5—9 — 25, 10—14 — 9, 15—20 — 15, powyżej 21 — 6 [10, S. 75]. Otrzymane wyniki są zbliżone również z obecnymi, ponieważ według nich najwięcej badaczy pracowało tam do 9 lat.

Aneks. Historycy (Katolickiego) Uniwersytetu Lubelskiego 1918—1939

Nazwisko i imię oraz lata życia	Lata pracy	Nazwisko i imię oraz lata życia	Lata pracy
<i>Historia (WNH)</i>		<i>Historia Kościoła (WT)</i>	
Białkowski Leon (1885—1952)	1926—1949	Cichowski Henryk (o. Andrzej OFM) (1892—1936)	1926—1928
Chyliński Konstanty (1881—1939)	1918—1935	Czuj Jan, ks. (1886—1957)	1922—1929
Dragan Marcin Teofil (1882—1966)	1923—1925	Falkowski Czesław, ks. (1887—1969)	1918—1921
Kossowski Aleksander (1886—1965)	1926—1965	Konecki Roman, ks. (1884—1942)	1923—1924
Murat Aleksander, ks. (1911—1984)	1938—1939	Umiński Józef, ks. (1888—1954)	1922—1927
Praszycki Stanisław (1853—1933)	1918—1933	Wasilkowski Ludwik (o. Aleksander COr) (1890—1942)	1928—1929
Smolka Stanisław (1854—1924)	1919—1924		
Strzelecki Adam (1890—1935)	1921—1923		

z Uniwersytetu byli w grupie wiekowej do 40 lat), traktujący tam pracę jako miejsce na zdobycie doświadczenia zawodowego i naukowego niż jako stałe miejsce pracy. Wpływ na to miał też fakt, że pensje pracownicze były niższe niż te na uniwersytetach państwowych. Wpływało to na przenoszenie się na lepiej opłacane posady. Nie doszło w międzywojennym Lublinie do powstania szkoły historycznej [10, S. 86].

Postulatem badawczym jest też zestawienie bibliografii wszystkich historyków. Da to następnie możliwość pełnej oceny ich dorobku naukowego oraz wkładu w rozwój nauki i kultury. Należy zauważyć, że tematem wiodącym w pracach naukowych, jest historia chrześcijaństwa. O ile wszyscy historycy posiadają swoje biografie naukowe («Encyklopedia 100-lecia KUL»), to aż 8 z nich jest autorstwa prof. G. Karolewicz. Jawi się więc kolejny postulat, jakim jest potrzeba opracowania biografii kolejnych historyków⁹. Sporządzenie biografii i bibliografii umożliwi dokonanie pełnej syntezy tego środowiska. Niniejszy tekst jest bowiem tylko szkicem badanej grupy naukowców.

⁹ Dodatkowe artykuły biograficzne, powstałe już po wydrukowaniu wspomnianych haseł słownikowych, dotyczą prof. A. Kossowskiego [38, S. 417—438; 39, S. 170—183].

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Nowicki, T. Instytut Historii. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. Lublin, 2018. T. 1. 353 [in Polish].
2. Maternicki, J. Polskie środowisko historyczne lat 1918—1939. Założenia metodologiczne badań, ich organizacja i dotychczasowe wyniki. *Maternicki, J. (Ed.). Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Warszawa, 1986. 48-94 [in Polish].
3. Śladkowski, W. Tradycje lubelskiego środowiska historycznego. *Maternicki, J. (Ed.). Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Warszawa, 1986. 201-216 [in Polish].
4. Karolewicz, G. Nauki historyczne na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w okresie międzywojennym. *Maternicki, J. (Ed.). Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Warszawa, 1986. 217-267 [in Polish].
5. Strzeszewski, C. Lubelskie środowisko historyczne w latach 1918—1939. Wspomnienia. *Maternicki, J. (Ed.). Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Warszawa, 1986. 268-274 [in Polish].
6. Stępnik, A., Wachowicz, B. Historycy lubelscy okresu II Rzeczypospolitej w świetle kart dokumentacyjnych. *Maternicki, J. (Ed.). Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Warszawa, 1986. 275-294 [in Polish].
7. Karolewicz, G. Profesor Leon Białkowski (1885—1952) — sylwetka ideowa i działalność popularyzatorska. *Maternicki, J. (Ed.). Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Warszawa, 1986. 295-303 [in Polish].
8. Mańkowski, Z. Kazimierz Janczykowski, Zygmunt Klukowski, Janusz Peter — nieprofesjonalni historycy Lubelszczyzny 1918—1939. *Maternicki, J. (Ed.). Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji naukowych w Krakowie i Lublinie 1984 i 1985*. Warszawa, 1986. 304-315 [in Polish].
9. Karolewicz, G., Stępnik, A. Lubelskie środowisko historyczne w II Rzeczypospolitej. *Maternicki, J. (Ed.). Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Część V*. Warszawa, 1990. 91-120 [in Polish].
10. Karolewicz, G., Stępnik, A. Lubelskie środowisko historyczne w latach 1918—1939. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*. 1990. 37 (4): 67-92 [in Polish].
11. Zieliński, Z. Historia Kościoła na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1918—1968. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*. 1968. 15 (4): 5-52 [in Polish].
12. Gigilewicz, E. (Ed.). *Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1—2. Lublin, 2018 [in Polish].
13. Bender, R. Historia na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL (1918—1968). *Roczniki Humanistyczne*. 1970. 18 (2): 141-159 [in Polish].
14. Cybulak, J.K. Grupa historyczna i Koło Historyków Studentów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym (1919—1939). Ziółek, E. (Ed.). *Koło Naukowe Historyków Studentów KUL 1919—2004*. Księga jubileuszowa. Lublin, 2004. 11-36 [in Polish].
15. Walkusz, J. Ośrodek kościelnych badań historycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego do 1939 roku. *Kościół w Polsce: Dzieje i kultura*. 2006. 5: 73-87 [in Polish].
16. Wodzianowska, I. Deo et Patrae. Rektor ks. Idzi Radziszewski (1918—1922) — uczone i dzieło. *Bujak, G. (Ed.). Katolicki Uniwersytet Lubelski 1918—2018*. T. 1: 1918—1944. Lublin — Warszawa, 2019. 21-71 [in Polish].
17. Informatory (Katolickiego) Uniwersytetu Lubelskiego 1918—1939 [in Polish].
18. Karolewicz, G. Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym. T. 2: Biogramy. Lublin, 1994 [in Polish].

19. Wąsowicz, H. Ptaszycki Stanisław Ludwik. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 2. Lublin, 2018. 235-236 [in Polish].
20. Karolewicz, G. Murat Aleksander, ks. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 2. Lublin, 2018. 79-80 [in Polish].
21. Filipowicz, M. Smolka Stanisław. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 2. Lublin, 2018. 351-352 [in Polish].
22. Brzuszek, B. Cichowski Henryk OFM. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1. Lublin, 2018. 114 [in Polish].
23. Karolewicz, G. Dragan Marcin Teofil. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1. Lublin, 2018. 170-171 [in Polish].
24. Karolewicz, G. Czuj Jan, ks. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1. Lublin, 2018. 137-138 [in Polish].
25. Misiura, G. Książd Aleksander Murat — student historii i duszpasterz polonijny. *Studia Polonijne*. 2023. 44: 273-292 [in Polish].
26. Nowodworski, W. Bibliografia prac prof. Leona Białkowskiego. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. 1967. 16: 271-282 [in Polish].
27. Mazur, C. Materiały do bibliografii prac ks. J. Czuja (1886—1957). *Miscelanea patristica in memoriam Joannis Czuj. Ediderunt V. Myszor et Ae. Stanula. Studia antiquitatis christiana*. T. 2. Warszawa, 1980. 236-243 [in Polish].
28. Bachulska, H. Bibliografia prac Stanisława Ptaszyckiego 1877—1934. *Archeion*. 1934. 12: 59-76 [in Polish].
29. Schletz, A. Bibliografia prac Ks. Józefa Umińskiego. *Nasza Przyszłość*. 1958. 18: 313-327 [in Polish].
30. Karolewicz, G., Wiśniowski, E. Zarys dziejów Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. *Kunowski, S., Müller, W., Rechowicz, M., Sułowski, Z., Wojtkowski, A. (Eds.). Księga jubileuszowa 50-lecia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*. Lublin, 1969. 269-286 [in Polish].
31. Pawłowska, A.M. Działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Lublinie w latach 1927—1939. *Teka Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego Polskiej Akademii Nauk*. 2015. 12: 145-165 [in Polish].
32. Magiera, P. Działalność ks. Jana Czuja w parlamencie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1922—1935. *Studia Sandomierskie*. 2020. 27: 109-138 [in Polish].
33. Karolewicz, G. Konecki Roman. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1. Lublin, 2018. 533-534 [in Polish].
34. Karolewicz, G. Chyliński Konstanty. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1. Lublin, 2018. 112 [in Polish].
35. Jemielity, W. Falkowski Czesław bp. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1. Lublin, 2018. 216-217 [in Polish].
36. Karolewicz, G. Białkowski Leon Ignacy. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1. Lublin, 2018. 45 [in Polish].
37. Karolewicz, G. Kossowski Aleksander. *Gigilewicz, E. (Ed.). Encyklopedia 100-lecia KUL*. T. 1. Lublin, 2018. 549 [in Polish].
38. Misiura, G. Działalność naukowo-dydaktyczna i archiwalna profesora Aleksandra Kossowskiego (1886—1965). *Res Historica*. 2021. 52: 417-438 [in Polish].
39. Misiura, G. Rossijskij period zhyni professora Aleksandra Kossowskovo. *Petersburgskij istoricheskij zhurnal*. 2021. 31 (3): 170-183 [in Russian].
[Мисюра Г. Российский период жизни профессора Александра Коссовского. *Петербургский исторический журнал*. 2021. № 31 (3). С. 170—183].

Надійшла / Received 22.11.2023

Grzegorz MISIURA

Doctor, Adjunct, Institute of History,

Center for Research on the History of the Catholic University of Lublin,

John Paul II Catholic University of Lublin (Lublin, Poland)

grzegorz.misiura@kul.pl

<https://orcid.org/0000-0002-1161-0184>

HISTORIANS OF THE CATHOLIC UNIVERSITY OF LUBLIN IN THE YEARS 1918—1939

The article presents the results of research on historians working at the Catholic University of Lublin in the interwar period, i.e., 1918—1939. It was the first period of the Lublin University activity, which was interrupted by the outbreak of World War II. History was one of the most important sciences practiced at the Faculty of Humanities. A group of several historians working in the studied period often experienced personnel changes. Among them were researchers of international renown, such as Prof. Stanisław Ptaszycki, who came from the University of St. Petersburg, or Prof. Stanisław Smolka, former rector of the Jagiellonian University in Krakow and a member of international scientific societies. The first one later became the Chief Director of the State Archives but commuted to lectures from Warsaw to Lublin. At that time, he contributed to the development of national archival science. Prof. Konstanty Chyliński made a ministerial career, working in the capital as Deputy Minister of Religious Denominations and Public Education. Among the Church historians who worked at the Catholic University of Lublin at that time, one should mention priest Jan Czuj, who after the war became the first rector of the Academy of Catholic Theology, or priest Czesław Falkowski, later bishop ordinary of the diocese of Łomża. Previous research on historians of Lublin, conducted thirty years ago, did not give definite results, so they should be re-run thoroughly. It is necessary to determine the number of historians again and reflect on its characteristics. For this, the prosopographic method was chosen.

Keywords: *history, historians, interwar period, Institute of History, Catholic University of Lublin, prosopography.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.113>
УДК 930:355.422(045)«1812»

Олег ЗАХАРЧУК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та документознавства,
Національний авіаційний університет (Київ, Україна)
korsika1769@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1318-6196>

ВИТОКИ І ТРАНСФОРМАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО МІФУ ПРО ПОЛІТИЧНІ ПЛАНІ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА ЩОДО РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВІЙНИ 1812 р.

Мета полягає у критичному переосмисленні російського історіографічного доробку історії війни 1812 р. **Методологія** передбачає системне дотримання принципів історизму та неупередженості. Використано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний методи із залученням історіографічного аналізу та критично-аналітичного підходу. **Наукова новизна.** Вперше у сучасній вітчизняній історіографії на основі різноманітних джерел здійснено спробу комплексного вивчення специфіки утворення та поширення міфів у російській офіційній історіографії щодо політичних планів Наполеона Бонапарта відносно Росії напередодні та під час війни 1812 р. Спростовується поширене в історіографії твердження окремих російських істориків, що нібито під час перебування в Москві французький імператор планував розчленувати та знищити Росію. **Висновки.** Відстежено витoki виникнення й поширення російських міфів і фальсифікацій щодо російсько-французьких відносин напередодні 1812 р., політичних планів Наполеона під час воєнної кампанії. На основі критичного аналізу наукового доробку праць представ-

Цитування: Захарчук О. Витoki і трансформації російського історіографічного міфу про політичні плани Наполеона Бонапарта щодо Росії напередодні та під час війни 1812 р. *Український історичний журнал.* 2024. № 1 (574). С. 113—129. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.113>

© Видавць ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

ників російської офіційної історіографії робиться висновок, що викривлення історичних реалій у цілому було зумовлене політичним замовленням влади.

Ключові слова: російська історіографія, міфи, Наполеон Бонапарт, війна 1812 р., «польське питання», українські землі.

Доба наполеонівських війн досить широко представлена у сучасній вітчизняній історіографії. Втім односторонні інтерпретації низки фактів сприяли формуванню та розповсюдженню псевдоісторичних поглядів із приводу воєнно-політичних планів Наполеона напередодні та під час кампанії 1812 р. щодо Росії не тільки у середовищі російських істориків, а й серед представників інших історіографій [1, С. 332]. Дослідники проаналізували роль польського питання у французько-австрійських відносинах за часів Наполеона Бонапарта, його дипломатичне маневрування на європейському континенті, силові методи та засоби наполеонівської дипломатії у боротьбі з антифранцузькими коаліціями, а також головні принципи та напрями їх здійснення, зосередили увагу на висвітленні двосторонніх відносин Франції з Росією за доби наполеонівських війн [2, С. 23], реконструювали біографію Наполеона, приділивши значну увагу російсько-французьким відносинам [3], зупинилися на висвітленні соціокультурної історії походу Наполеона в Росію [4], бойових дій та військового мистецтва (1792—1815 рр.) [2, С. 23, 27; 5, С. 691—773], висвітлили вплив зовнішньополітичного чинника на внутрішню ситуацію українських земель Російської та Австрійської імперій у зазначений період [6—8; 9, С. 145—152, 198—210, 349—350, 361—369; 10, С. 361—370], проаналізували цілу низку проектів французьких аналітиків Наполеона, польських військових і політичних діячів, які були подані імператору французів напередодні та під час військової кампанії 1812 р. щодо проведення воєнних операцій на південно-західних територіях Росії та подальшої політичної реорганізації цих земель [2, С. 24, 27; 9, С. 85—90, 113—118, 271—304, 307—321, 333, 335—345].

Однак дана проблема не знайшла належного аналізу в сучасній вітчизняній історіографії. Лише окремі дослідники приділили їй увагу. Так, В. Ададуrow, проаналізувавши вперше в історіографії ставлення французького уряду доби Наполеона до південно-західних територій Російської імперії [9], зупинився й на поглядах українських істориків щодо постаті імператора французів [9, С. 146, 349; 11, С. 56—57]. У 2012 р. автор даної статті розпочав студії нової проблеми — «Зовнішня політика та дипломатія Наполеона Бонапарта в російській, радянській та українській історіографії». Результатом цього стала низка розвідок, в яких вперше у вітчизняній історіографії проаналізовані історіографічні оцінки щодо дій наполеонівської дипломатії напередодні формування третьої та у період шостої антифранцузьких коаліцій [2, С. 23, 27]. Надалі ми зупинилися на аналізі поглядів сучасних російських істориків щодо польського питання [12] та з'ясували витoki міфів про плани Наполеона щодо південно-західних «окраїн» Росії, підхоплені та розвинуті відомим пропагандистом історії французько-українських відносин кінця XVII — початку XIX ст. істориком-аматором І. Борщаком [2, С. 24; 13; 14]. Невдовзі вперше у вітчизняній історіографії нами були виявлені витoki виникнення

та досліджено процес поширення радянських історіографічних міфів та фальсифікацій щодо політичних планів Наполеона відносно Росії напередодні та під час війни 1812 р. [1, 14]. Звертаємо увагу, що в останній час в Україні, у тому числі й під егідою Інституту історії України НАН України, з'явилися ґрунтовні праці [15, 16] та видання [17], що розвінчують російські історіографічні міфи з різних проблем вітчизняної історії.

Російська історіографія історії війни 1812 р., на наш погляд, представлена чотирма основними періодами. Перший — зародження наукових знань та формування офіційних поглядів на дану проблему (1813 — середина 1830-х рр.), репрезентований П. Чуйкевичем, Ф. Глінкою, Д. Ахшарумовим та Д. Бутурліним. Другий — утвердження офіційної історіографії та зародження критичного напрямку (середина 1830-х рр. — 1917 р.), представлений О. Михайловським-Данилевським, М. Богдановичем, О. Поповим (попри критику останнім деяких поглядів зазначених істориків щодо даної проблеми, у питанні відносно причин війни 1812 р. автор дотримувався патріотичних поглядів), В. Надлером, М. Шильдером, С. Соловйовим, В. Ключевським, О. Геруа, М. Міхневичем, А. Байовим, П. Ніве, П. Андріановим — це представники офіційно-патріотичної концепції; М. Польовим, І. Ліпранді, А. Скугаревським, М. Полікарповим, Г. Леєром, В. Харкевичем, К. Воєнським, вел. кн. Миколаю Миколайовичем та В. Алексєєвим — вони належали до критичного напрямку історіографії історії війни 1812 р., зокрема останній піддавав критиці представників офіційного напрямку (О. Михайловського-Данилевського та М. Богдановича); О. Трачевським, Е. Тарле, Г. Афанасьєвим, С. Мельгуновим, М. Дубровіним, В. Пічетою, М. Довнар-Запольським, О. Дживелеговим та М. Покровським — вони дотримувалися ліберальних поглядів в оцінці політичної та військової діяльності Наполеона Бонапарта, а М. Покровський із марксистських позицій піддавав нищівній критиці російську офіційну історіографію історії війни 1812 р. Третій період — історія війни 1812 р. в марксистській історичній літературі (1920-ті — кінець 1990-х рр.), пов'язаний з іменами М. Покровського, Й. Сталіна (фактично сформував нову концепцію війни 1812 р., згідно з якою агресором був тільки Наполеон, а Росія у 1812 р. лише оборонялася, тим самим відновив тези російської офіційної історіографії), К. Селізнєва, І. Барера, П. Жиліна, М. Гарнича, які були активними пропагандистами сталінської концепції війни 1812 р., В. Пічетою (перекрутивши аргументи І. Борщака, який, своєю чергою, запозичив їх в українського суспільно-політичного діяча В. Степанківського, В. Пічета одним із перших у радянській історіографії поширював міф, що Наполеон нібито планував на території Лівобережної, Степової України та Криму створити державу під назвою «Наполеоніда»), І. Звавича (одним із перших серед радянських істориків дійшов хибного висновку, що за участь Австрії у війні проти Росії Наполеон напередодні кампанії 1812 р. нібито обіцяв їй віддати Волинь), Г. Гербільського, Ф. Ястребова, В. Котова, П. Сміяна, П. Некрасова, А. Буцика, В. Стрельського (стверджували, що Наполеон мав намір «розчленувати» Росію, «відірвати» від неї Україну, «поневолити» її та «перетворити на колонію» Франції), Л. Безкровного (підда-

вав критиці окремих представників офіційної російської історіографії, при цьому з багатьох питань історії війни 1812 р. дотримувався сталінських поглядів щодо даної проблеми), Б. Абаліхіна, О. Касименка, О. Михайлова, К. Джеджули, І. Рибалки та А. Кудрицького (створили цілу низку міфів щодо ставлення Наполеона до південно-західного порубіжжя Росії), Б. Лівчака, І. Корнейчика, А. Фадеєва, І. Ростунова, О. Орлика — вони сповідували ультрапатріотичні погляди на дану проблему, зокрема створили цілу низку міфів та фальсифікацій з різних питань історії війни 1812 р.; Є. Тарле (на початку 1920-х рр. піддав критиці представників російської офіційної історіографії першої половини XIX ст., однак, зазнавши репресій на початку 1930-х рр., змушений був висвітлювати цілу низку питань у дусі сталінських поглядів на історію війни 1812 р.), Ф. Гаріна, А. Манфреда, М. Казакова, С. Окуня — вони дотримувалися ліберальних поглядів при висвітленні даної проблеми; В. Сироткіна (його книжка, присвячена історії війни 1812 р., на відміну від перших публікацій на зазначену тематику, рясніє численними помилками та міфами), А. Тартаковського (останній критично проаналізував роль російського самодержавства у створенні О. Михайловським-Данилевським усіх його праць), М. Троїцького, який одним із перших піддав критиці погляди російської офіційної та радянської історіографії щодо даної проблеми, хоча з деяких питань продовжував дотримуватися старої історіографічної традиції. Четвертий — погляди на історію війни 1812 р. пострадянських російських істориків (1990-ті рр. — до сьогодні), котрий подібно до попередніх періодів досить неоднозначний, пов'язаний з іменами М. Троїцького, А. Попова, В. Земцова, В. Безотосного, О. Смирнова, С. Шведова, О. Соколова, І. Шеїна, М. Промислова, які намагалися очистити історіографію від поглядів російської офіційної історіографії XIX — початку XX ст. та радянських стереотипів, однак з деякими їх висновками погодитися не можна. Так, І. Шеїн нібито зробив критичний аналіз російського та радянського історіографічного доробку, однак його праця подекуди страждає тенденційністю в оцінках. Тенденційний підхід характерний і для останніх книжок на дану проблему В. Сироткіна. Водночас Б. Абаліхін, Ю. Гуляєв, В. Дунаєвський, О. Шишов, Б. Фролов, Л. Івченко, Л. Мельникова продовжують дотримуватися ультрапатріотичних поглядів із різних питань історії війни 1812 р. Є. Панасенков піддавав критиці радянських і патріотично налаштованих російських істориків, однак не з усіма його висновками можна погодитися.

Витоки міфологізації даної проблеми своїм корінням сягають часів зародження російської історіографії історії війни 1812 р., тому ми маємо всебічно проаналізувати погляди головних представників офіційно-патріотичної концепції, які набули поширення не тільки в російському та радянському середовищі, але й серед представників інших історіографій, хоча з висновками переважної більшості авторів наступних періодів ми не згодні в цілому.

Зародження й становлення російського міфологізованого наративу з історії війни 1812 р. почалося відразу після її закінчення, коли в Росії з'явилися перші популярні узагальнюючі твори, в яких поруч з іншими питаннями війни 1812 р. приділено увагу й політичним планам Наполеона Бонапарта щодо Росії напередодні

війни. Автори, що походили переважно з цивільного середовища, використовували матеріали преси та різну урядову інформацію [18, 19]. Водночас серед російських військових кіл виникла ідея про ґрунтовне вивчення даної проблематики. Співробітник військового міністерства полковник П. Чуйкевич одним із перших в російській історіографії історії війни 1812 р. стверджував, що в Росії під час цієї кампанії усі верстви суспільства в патріотичному пориві об'єдналися навколо самодержавства проти іноземних загарбників [20, С. 1, 21—22]. Упереджено оцінюючи Наполеона як полководця, П. Чуйкевич натомість прославляв діяння Олександра I, а всю відповідальність за розв'язання війни повністю перекинув лише на імператора французів [20, С. 6, 22]. Однак твердження автора зазнали нищівної критики інших учасників кампанії 1812 р. Наполеонівський генерал, мемуарист та військовий історик Ф.Г. Водонкур одним із перших звернув увагу на спотворення П. Чуйкевичем факту невдалих переговорів з державними діячами Австрії та Пруссії, що не дозволило російському імператору першому розпочати воєнні дії проти Наполеона у 1811 р. [21, С. 458]. Мемуарист вказав на одностороннє висвітлення подій 1812 р. Радянський історик Л. Безкровний, позитивно оцінюючи працю П. Чуйкевича, вважав, що вона зазнала несправедливої критики Ф.Г. Водонкура, який значно принижував роль російської армії у перемозі над французькою [22, С. 12]. Сучасні російські історики, наголошуючи на критиці французьким генералом праці П. Чуйкевича, звернули увагу лише на її патріотичну спрямованість [23, С. 87] і замовчували той факт, що агресором був не лише Наполеон.

У той самий час з'явилася публікація активного учасника наполеонівських війн штабскапітана Ф. Глінки: стаття базувалася на принципах великодержавного російського патріотизму та звеличування перемог російської зброї — автор уперше сформулював тезу про «Вітчизняну війну», яку надалі взяла на озброєння влада та російські офіційні історики [24]. Радянські історики наголошували на просвітницькому характері роботи та демократизмі поглядів автора, вважали, що праця Ф. Глінки зіграла важливу роль в становленні історичних та літературно-естетичних поглядів декабристів [25, С. 151].

Першою працею в російській історіографії війни 1812 р., що давала загальні уявлення про дану кампанію, став військово-політичний нарис активного її учасника, військового історика капітана Д. Ахшарумова. Написана за завданням М. Кутузова [26, С. 74] книга в цілому об'єктивно висвітлювала найважливіші воєнні події початкового етапу війни 1812 р. Однак, виконуючи політичне замовлення, автор, традиційно для російських істориків всю провину за розв'язання війни перекинув лише на Наполеона [27, С. 2—3, 9]. Тому його праця успішно пройшла цензуру і була анонімно видана з грифом «За монаршим велінням» [25, С. 155]. Згодом за завданням військового міністра генерала П. Коновніцина Д. Ахшарумов розпочав підготовку до написання нової книги. За рішенням начальника Головного штабу генерала П. Волконського підготовлений рукопис обговорювався на засіданнях Військово-вченого комітету та з урахуванням зауважень був опублікований [23, С. 72]. Автор одним із перших в російській історіографії створив патріотичний міф про те, що ні-

бито Наполеон раптово напав на Росію з метою завоювання її території [28, С. 4—6]. Насправді вже тоді було відомо, що це не відповідає дійсності.

Тут Д. Ахшарумов репрезентував своє бачення політичних планів імператора французів щодо Росії напередодні війни з нею. Він бездоказово стверджував, що на думку найближчого оточення Наполеона імператор бажав послабити Росію як Німеччину, захопити її узбережжя для протидії англійській торгівлі, за можливості перенести кордони Росії за Дніпро, а може ще й далі, створити між нею та Німеччиною підвладні йому нові королівства. Таким чином, Росія не могла б завадити втіленню планів щодо Індії, що завдало б відчутного удару по Англії [28, С. 6]. Жодний документ не підтверджує існування напередодні війни 1812 р. у Наполеона таких намірів щодо Росії. Д. Ахшарумову було відомо, що саме Великобританія була найголовнішим ворогом Франції [28, С. 5]. Однак він, керуючись державною парадигмою, навмисно спотворив саму ціль французького полководця в російській кампанії 1812 р. На думку одного із сучасників тих подій, головним завданням Наполеона було не розчленування Росії та її територій, а завоювання миру, тобто примусити Олександра I до великої економічної боротьби об'єднаної Європи проти Англії [29, С. 364]. Саме так розуміли мету російської кампанії імператора не тільки генерали та офіцери, а й навіть солдати Великої армії [30, С. 42]. На нашу думку, після укладання з Російською імперією «почесного» миру Наполеон для повного розгрому Великобританії напевно збирався використати всю військову силу Росії. Тому йому було невігідним надмірне послаблення російської держави. Так, наприклад, серед солдатів та офіцерів Великої армії ходили чутки, що після миру з Росією, імператор, перезимувавши на території України, навесні у союзі з росіянами піде на Константинополь [31, С. 5].

Не зважаючи на наявність цілої низки цікавих фактів нова книга Д. Ахшарумова в цілому мала насамперед пропагандистське спрямування [26, С. 71]. Саме тому більшість радянських істориків уважали його «носієм передових суспільних поглядів» [23, С. 89] і лише деякі сучасні автори звернули увагу на спотворення ним низки фактів [23, С. 86, 88—89]. Таким чином, з самого початку російська історіографія війни 1812 р. фактично сфальсифікувала концепцію «вітчизняної війни» проти Наполеона.

Особливістю наступного етапу міфологізації даної проблеми, який припадає на добу імператора Миколи I, є остаточне оформлення офіційної версії історії війни 1812 р. Після придушення польського повстання 1830 р. влада надавала значну увагу ідеологічному чиннику, зокрема теорії «офіційної народності» — «православ'я, самодержавство, народність». В її рамках звернулися й до війни 1812 р., щоб нагадати російському суспільству, що саме успішні дії російського самодержавства «врятували Європу» від Наполеона в 1813—1814 рр. У країні почав формуватися культ «перемог» над Наполеоном. Зокрема на російських та європейських теренах відбулася ціла низка різних патріотичних заходів, що уславлювали внесок «російської зброї» у війнах 1812—1814 рр. [25, С. 199—201]. Микола I та урядовий табір намагалися надати цим урочистостям особливого характеру, перетворивши події 1812—1814 рр. на

символ перемоги самодержавно-патріархальних сил над ідеєю західного лібералізму та космополітизму [32, С. 190]. Водночас подібні акції повинні були зайвий раз нагадати західному суспільству, що лише завдяки Росії у зазначений період Європа була «врятована та визволена» від наполеонівської «деспотії».

В рамках даної програми значна увага приділялась створенню нових фундаментальних праць, присвячених добі 1812 р., які в цілому уславлювали лише Олександра І, який за часів царювання Миколи І офіційно проголошувався не тільки «визволителем Європи», але й «рятівником Росії» у 1812 р. [25, С. 193—194]. У попередніх працях, на думку російського імператора, цьому не було приділено достатньої уваги. Підготовка нових праць була доручена військовому історичу, голові військово-цензурного комітету генералу О. Михайловському-Данилевському. З дозволу Миколи І його допустили до таємних документів аракеєвського архіву [32, С. 190] та дозволили використовувати заборонені в Росії мемуарно-історичні праці зарубіжних авторів, присвячені війні 1812 р. [33, С. 282]¹. Історик, що до цього часу вже відійшов від ліберальних поглядів [25, С. 194], створив до кінця 1830-х рр. на догоду владі цілу низку псевдоісторичних творів з науковим забарвленням, у тому числі й книжку «Опис Вітчизняної війни 1812 року» [34], що була, як й інші праці автора, написана за замовленням Миколи І. Не дивлячись на дотримання О. Михайловським-Данилевським офіційної концепції, рукопис книги зазнав цензури російського імператора та його трьох найвідданіших сановників. З рукопису була вилучена інформація внутрішнього та зовнішнього характеру, що не могла бути оприлюдненою для широкого загалу [25, С. 207].

О. Михайловський-Данилевський розвинув офіційне бачення війни 1812 р., погоджуючись з Д. Ахшарумовим щодо її причин [35, С. 18]. Документи свідчать, що Наполеон розпочав у 1812 р. війну з Російською імперією не для загарбання або розчленування її територій, а щоб примусити Росію беззастережно виконувати умови континентальної блокади Великобританії та послабити її вплив в Європі. Деякі російські попередники О. Михайловського-Данилевського не підтверджують існування у Наполеона намірів розчленування Росії напередодні війни 1812 р. [36]. Не згадують про такий план імператора й активні учасники війни 1812 р., відомі французькі історики Ж. де Шамбре, Ф. Сегюр, А. Фен та А. Жоміні, праці яких вже були на той час опубліковані і в цілому об'єктивно висвітлювали різні події цієї кампанії. Зокрема згадані автори досить критично проаналізували дії Наполеона в зазначений період [37—40].

Водночас у Росії з'явилися узагальнюючі роботи, автори яких, використавши нові підходи, більш об'єктивно висвітлювали Наполеона як полководця та державного діяча. Так, письменник, літературний та театральний критик, історик М. Полевой використав не тільки російські джерела, а й цілу низку зарубіжних.

¹ При написанні нової книги О. Михайловський-Данилевський використав твори Ж. Шамбре, Ф. Сегюра, Ф.Г. Водонкура, Р. Солтика; мемуари Ж. Ларєя, А. Савари, Ш. Монтолона, А. Фена, Л.-Г. Сен-Сіра та Г. Гурго [33, С. 280]. Однак історик узяв із цих видань лише той матеріал, що був йому вигідним.

Уперше в російській історіографії створив ґрунтовну наукову біографію Наполеона Бонапарта, яку, на жаль, тривалий час ігнорували російські історики [41]. Зазначимо, що М. Полевой мав на історичний процес досить неоднозначні погляди [42, С. 321—322]. Так, перебуваючи під значним впливом ідей французьких істориків Ф. Гізо, О. Тьєрі та Ф. Мінье [43, С. 61], автор уперше в російській історіографії, на наш погляд, у цілому об'єктивно висвітлив зовнішню політику Наполеона, у тому числі, й російсько-французькі відносини [44]. Зокрема він одним із перших серед російських істориків зазначив, що Наполеон напередодні кампанії 1812 р. наголошував, що не планує завойовувати Росію і війна буде лише політичною. На його думку, чого не вдасться досягнути під час переговорів — вирішити зброя [44, С. 324]. Обґрунтовуючи таку стратегічну доктрину імператора щодо Росії, М. Полевой дійшов висновку, що головним ворогом Франції була не Росія, а Великобританія. На його думку, для того, щоб остаточно перемогти Англію імператор у 1812 р. розпочав війну з Росією [44, С. 324].

Лише окремі російські автори дотримувалися подібних поглядів. Представник критичного напрямку історіографії війни 1812 р. К. Воєнський зазначав, що «боротьба з Наполеоном велась не Росією, а Англією [...]». Пішовши на Росію, французький полководець чудово розумів всі труднощі цієї кампанії [...]. Однак він не міг відмовитися від головної ідеї економічної боротьби з Англією і тому повинен був все поставити на карту» [45, С. VI—VI].

На наш погляд, О. Михайловському-Данилевському, у розпорядженні якого були матеріали та документи всіх центральних російських архівосховищ та дозвіл Миколи I на використання праць зарубіжних авторів, безумовно, було відомо про вищезгадані факти. Однак історик, виконуючи політичне замовлення влади, чудово зрозумів, що від нього вимагають. Тому він створив «безсмертний пам'ятник Благословенному, гімн на його честь» [35, С. XIII]. Зазначимо, що майже на десятиліття, а в ряді випадків й на ціле століття таким чином була закладена основа російської національної традиції сприйняття війн 1812—1814 рр. Попри спотворення О. Михайловським-Данилевським цілої низки фактів з історії війни 1812 р. через тогочасний патріотичний запал російського суспільства його книга «Опис вітчизняної війни...» здобула популярність [25, С. 210—211], а всі його праці за часів царювання Миколи I залишалися поза критикою і неодноразово перевидавалися [25, С. 211]. За спостереженнями французького мандрівника та письменника маркіза де Кюстіна, який у 1839 р. відвідав Росію, «брехати в цій країні означало охороняти суспільство, а сказати правду — здійснити державний переворот» [46, С. 19].

У другій половині XIX ст. у російському історичному середовищі чимало тверджень О. Михайловського-Данилевського було піддано сумніву [25, С. 97] і невдовзі його книга через надмірну політизацію зазнала критики навіть в російському науковому середовищі [25, С. 159—161]. Своєю чергою радянські автори, критикуючи з марксистських позицій О. Михайловського-Данилевського [22, С. 24—25], погоджувалися з ним у найголовнішому, що агресор лише Наполеон. Однак, як і раніше, в путінській Росії правда в цілому не потрібна. Тому О. Ми-

хайловській-Данилевський разом із М. Богдановичем і досі в Росії вважаються провідними «дослідниками» історії війни 1812 р., а їхні книжки без належного критичного аналізу продовжують надалі тиражуватися для широкого загалу, адже, як ми вже зазначали, це вигідно не тільки владі, але й суспільству в цілому [47, 48].

У другій половині XIX ст. російські історики продовжували поглиблювати вивчення різних питань історії війни 1812 р. Однак майже всі їх праці, як і раніше, мали довести широким колам громадськості агресивність наполеонівської Франції щодо Росії. Російські автори приділяли значну увагу залученню нових джерел, перш за все, зарубіжних, але з огляду на державну політику використовували їх вибірково. Так, історик та державний діяч О. Попов, незважаючи на деяку критику панівної в російській історіографії концепції історії війни 1812 р. (нібито у 1812 р. для протидії наполеонівській агресії навколо самодержавства об'єдналися усі верстви російського суспільства), у питанні щодо причин російсько-французького конфлікту дотримувався патріотичних поглядів. Зокрема представляв Францію напередодні війни 1812 р. «осередком міжнародного розбою», а Росію — «оплотом миру, що свято дотримувалася всіх умов Тильзитського миру» [49, С. 22].

В іншій праці, присвяченій перебуванню частин Великої армії в Москві, автор, продовжуючи дотримуватися попередньої концепції, згідно з якою Росія завжди оборонялася, дійшов хибного висновку, що Наполеон під час перебування в Москві нібито плакав щодо Росії ворожі наміри [50, С. 296]. Фактично, історик створив новий патріотичний міф. Використавши інформацію з неопублікованих записок колишнього французького емігранта, безпосереднього свідка тогочасних подій в Москві шевальє Ф. д'Оррера (місце знаходження оригіналу його спогадів дослідникам досі встановити не вдалося [51, С. 229]) О. Попов стверджував, що «один француз в Москві неодноразово зустрічався з графом П. Дарю і що останній розповів йому про таємні плани Наполеона. Зокрема імператор сподівався утворити велике Польське королівство, покласти на себе польську корону, створити особливе Смоленське герцогство на чолі з князем Понятовським і навколо Польщі утворити союз держав, подібний до Рейнського (Вісленську конфедерацію), до якого планував приєднати ті губернії, що мав намір відторгнути від Росії» [50, С. 296].

О. Попов визнавав суперечливість інформації щодо подальших подій. Вище французьке командування для залякування російського уряду поширювало в цей час в Москві різні чутки, у тому числі, що Наполеон створить особливі герцогства Смоленське, Курляндське, Петербурзьке та відновить Польщу, якщо росіяни не укладуть до зими миру [50, С. 187]. Чутки, поширювані наполеонівськими агентами щодо надходження до міста нових військових резервів і новий наступ французьких військ навесні 1813 р. у випадку відмови росіян від укладання миру (Наполеон «призначить герцогів Смоленського та Петербурзького»), знаходять підтвердження і в інших джерелах, на які посилається й автор [52, Ст. 1428; 53, С. 45]. Однак, радикальне вирішення Наполеоном «польського питання» в даній ситуації не підтверджується жодними джерелами [54],

окрім вже згаданих спогадів Ф. д'Оррера. Так, наприклад, інший «московський француз» Ізарн, що в цей час разом з Ф. д'Оррером також перебував в Москві, не підтверджує існування у Наполеона подібних планів щодо Польщі [52].

Припускаємо, що державний секретар П. Дарю, який належав до найближчого оточення Наполеона, щоб змусити росіян піти на переговори про мир, за завданням імператора розповів «московському французу» Ф. д'Орреру, якого перед тим застрахав [50, С. 296], що у Наполеона нібито існує такий план. Маловірним є те, щоб один із близьких соратників імператора, який зробив значний внесок у підготовку до кампанії 1812 р., видав роялісту таємні плани свого сюзерена. З іншого боку, дезінформація супротивника була традиційною складовою зовнішньополітичної стратегії Наполеона.

За свідченням одного з найближчих соратників М. Кутузова під час війни 1812 р. генерал-квартирмейстера російської армії К. Толя, під час зустрічі в Головній квартирі російської армії генерала Ж.-А. Лорістона з М. Кутузовим французький полководець повідомив через свого парламентаря про готовність до значних компенсацій заради збереження Великої армії, у тому числі погодився на приєднання до Росії герцогства Варшавського, аби російським урядом були застосовані заходи для забезпечення продовольством його армії на зворотному шляху до Німану [55, С. 133]. Насправді важливість відновлення Польщі Наполеоном, про яку весь час згадував О. Попов [50, С. 296], обстоював напередодні війни 1812 р. у своїх чисельних проектах-меморандумах польський генерал М. Сокольніцький [9, С. 297—304; 56]. Автор, дотримуючись російської парадигми щодо небезпеки розчленування Росії, скористався спогадами польського капітана з розвідувального бюро М. Сокольніцького часів війни 1812 р. Р. Солтика, в яких йдеться про ці факти [57, С. 27—28]. Замість усебічного аналізу інформації французького емігранта Ф. д'Оррера, котрий, як і переважна більшість емігрантів, люто ненавидів Наполеона, О. Попов удався до подальшої фальсифікації даної проблеми. Як свідчать документальні джерела, лише на Правобережжі й тільки після перемоги над Росією, Наполеон планував створити окреме Волинське польське королівство на чолі з князем Ю. Понятовським у складі колишніх південних провінцій Речі Посполитої — «Волині», «Поділля», «України» (Київщини) [9, С. 336—341]. Наміри розчленування Російської імперії та відновлення польської державності в кордонах 1772 р. не знаходять фактологічного підтвердження. Виконуючи політичне замовлення О. Попов використав тогочасні чутки наполеонівських агентів як беззаперечний факт, видаючи їх за справжні плани Наполеона. Не дивлячись на те, що в його дослідженні представлена ціла низка маловідомих фактів, рецензентом його праці «Французи в Москві у 1812 році» був Олександр II [23, С. 124].

Історик В. Надлер сприяв поширенню домислів О. Попова щодо «польських проектів» Наполеона [58, С. 83]. Дослідження монархіста В. Надлера написано після вбивства народовольцями Олександра II та виходу самодержавства з політичної кризи. Лояльний до російського уряду В. Надлер московські чутки наполеонівських агентів видав за справжні плани Наполеона, здійснення яких, на

його думку, загрожувало існуванню Росії. Дотримуючись традиційної російської концепції щодо головної мети вторгнення Наполеона у 1812 р. до Росії В. Надлер створив черговий міф. Зокрема він стверджував, що французький полководець під час перебування в Москві планував звільнити російських селян від кріпацтва, розшукати нащадків удільних руських князів і поставити їх на чолі васальних держав. На думку автора, Наполеон покладався на князів Долгоруких, що багато постраждали в минулі царювання [58, С. 83]. Його твердження не мають жодного документального підтвердження. На переконливу думку одного дослідника, задуми Наполеона в Москві щодо Росії мали суто демонстративне значення. Залишаючись з армією в спаленій та пограбованій Москві, імператор марно вичікував зі сторони Росії пропозиції про мир. Щоб швидше добитися від російського уряду поставленої мети, Наполеон почав вигадувати різні заходи для здійснення цього плану. Тому він поперемінно вдавався то до ідеї визволення селян, то до пошуку самозванця та до збудження іногородців, обіцяючи їм незалежність [59, С. 193].

Твердження російських офіційних істориків щодо політичних планів Наполеона відносно Росії напередодні війни 1812 р. набули значного поширення в радянській історіографії [1]. Зазначимо, що в цілому їх погляди в цьому питанні були суголосними з представниками офіційно-патріотичної концепції. Радянськими істориками напередодні та під час Другої світової війни було використано російську інтерпретацію образу «Наполеона-загарбника» для піднесення патріотичних настроїв серед населення. Зазначимо, що тенденційний підбір, неналежне вивчення документів та ігнорування здобутків зарубіжної історіографії з даної проблеми представниками радянської історіографії в цілому призвело до спотвореного висвітлення історичних фактів. Лише поодинокі з радянських авторів у цілому дійшли до об'єктивних висновків з даної проблеми [1, С. 334].

Міфи, створені О. Поповим та В. Надлером про так звані «московські плани» Наполеона, виявилися напрочуд живучими й обросли подробицями у висновках деяких сучасних вітчизняних авторів. Ігноруючи історіографічні здобутки, В. Соколов продовжував стверджувати, що Наполеон після заняття Москви («серце Росії») планував захопити Петербург («її голову»). Зокрема після його взяття передбачався остаточний розгром Росії та знищення її як великої держави [60, С. 106]. Спотворюючи джерела, автор запевняв, що важливу роль у здійсненні цього плану повинна була відіграти відновлена Польща, яку передбачалося посилити за рахунок східнослов'янських (білоруських та малоросійських) земель. З цією метою Наполеон створив для князя Понятовського особливе Смоленське герцогство, зокрема планував стратегічно зміцнити Польщу, створивши із колишніх російських губерній навколо неї цілу низку залежних дрібних держав [60, С. 106–107]. Услід В. Надлеру В. Смирнов також стверджував, що для здійснення цих стратегічних планів передбачалося розшукати удільних князів, створити маріонеткові держави, залучити князів Долгоруких [60, С. 107]. Перебуваючи під значним впливом російської офіційної та радянської історіографій В. Смирнов вдався до фантазування та створив черговий міф. Так, не посилаючись на жодні джерела, він стверджував, що у Наполеона в цей час існували далекоглядні пла-

ни — підбурити до заколоту народи Кавказу, які сповідували іслам, щоб у такий спосіб спровокувати великий міжетнічний конфлікт... [60, С. 107].

Отже, більшість російських історіографічних міфів щодо планів Наполеона Бонапарта напередодні війни 1812 р. відносно Росії були створені, в основному, за політичним замовленням. Однак через патріотизм тогочасного російського суспільства ці спотворення в цілому сприймалися позитивно. Лише поодинокі автори намагалися встановити істину. Сьогоднішня картина загалом не змінилася, адже, як і раніше, більшістю російського суспільства керує урядова пропаганда, що використовує його патріотичні настрої. Тому в умовах сучасної війни пропонуємо акцентувати більше уваги на джерельній базі та історіографічних здобутках, критично ставлячись до російського історіографічного доробку, що в переважній більшості є заідеологізованим.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Zakharchuk, O.M. Rol stalinskoї ideologii u formuvanni novoi kontseptsii viiny 1812 r. *Smolii, V. (Ed.). Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykami*. Kyiv, 2023. Kn. 3. 331-338 [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Роль сталінської ідеології у формуванні нової концепції війни 1812 р. *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками*. Відпов. ред. В. Смолій. Київ, 2023. Кн. 3. С. 331—338].
2. Zakharchuk, O.M. Zovnishnia polityka ta dyplomatiiia Napoleona Bonaparta v robotakh suchasnykh vitchyznianykh istorykiv. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*. 2015. 1 (128): 23-29 [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Зовнішня політика та дипломатія Наполеона Бонапарта в роботах сучасних вітчизняних істориків. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2015. № 1 (128). С. 23—29].
3. Zakharchuk, O.M. Napoleon I Bonapart. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Napoleon_I [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Наполеон I Бонапарт. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Napoleon_I (дата звернення: 11.11.2021)].
4. Adadurov, V.V. Voina tsivilizatsii. Sotsiokulturnaya istoriya russkogo pokhoda Napoleona. Kyiv, 2017 [in Russian].
[Ададуров В.В. Война цивилизаций. Социокультурная история русского похода Наполеона. Киев, 2017. 400 с.].
5. Voitovych, L. Frantsiia i Napoleon Bonapart: viiny proty semy koalitsii. Ispanska ta rosiiska kampanii (1792—1815 rr.). *Istoriiia viin i viiskovoho mystetstva v 3-kh t*. Kharkiv, 2018. T. 2. 704-814 [in Ukrainian].
[Войтович Л. Франція і Наполеон Бонапарт: війни проти семи коаліцій. Іспанська та російська кампанії (1792—1815 рр.). *Історія війн і військового мистецтва в 3-х т*. Харків, 2018. Т. 2. С. 704—814.].
6. Kravchenko, V.V. Ukraina naperedodni rosiisko-frantsuzkoї viiny 1812 r. ochyma suchasnyka. *Skhid-Zakhid*. Kharkiv, 1999. 2: 198-203 [in Ukrainian].
[Кравченко В.В. Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника. *Схід-Захід*. Харків, 1999. Вип. 2. С. 198—203].
7. Potrashkov, S.V. Ukraina v Otechestvennoi voine 1812 hoda: vnutrennii aspekt. *Otechestvennaia vojna 1812 g. Istochniki. Pamiatniki. Problemy*. Mozhaisk, 2000. 208-217 [in Russian].

- [Потрашков С.В. Украина в Отечественной войне 1812 года: внутренний аспект. *Отечественная война 1812 г. Источники. Памятники. Проблемы*. Можайск, 2000. С. 208—217].
8. Potrashkov, S.V. Trevozhnoe vremya: yugo-zapadnie i yuzhnie okraini Rossiiskoi imperii nakanune i v nachalnoi period napoleonovskogo nashestviya. *Otechestvennaya voyna 1812 goda. Istochniki. Pamyatniki. Problemi*. Mozhaisk, 2009. 41-53 [in Russian].
[Потрашков С.В. Тревожное время: юго-западные и южные окраины Российской империи накануне и в начальный период наполеоновского нашествия. *Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы*. Можайск, 2009. С. 41—53].
 9. Adadurov, V.V. «Napoleonida» na Skhodi Yevropy: Uyavlennya, proekty ta diyalnist uryadu Frantsiyi shchodo pivdenno-zakhidnykh okrayin Rosiyskoyi imperiyi. Lviv, 2018 [in Ukrainian].
[Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії. Видання 2-ге, доп. і переробл. Львів, 2018. 624 с.].
 10. Shandra, V.S., Arkusha, O.H. Ukraina v XIX stolitti: liudnist ta imperii. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Шандра В.С., Аркуша О.Г. Україна в XIX столітті: людність та імперії. Київ, 2022. 436 с.].
 11. Adadurov, V.V. V odnii osobi vin i druh, i voroh: yak ukraintsi vyhaduvaly sobi obraz Napoleona. *Ukrainskyi istorychnyi obliad*. 2022. 1: 50-62 [in Ukrainian].
[Ададуров В.В. В одній особі він і друг, і ворог: як українці вигадували собі образ Наполеона. *Український історичний огляд*. 2022. Вип. 1. С. 50—62].
 12. Zakharchuk, O.M. Polske pytannia v dyplomatii Napoleona Bonaparta: novi pidkhody do vysvitlennia problemy u suchasni rosiiskii istoriohrafii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2013. 3: 172-183 [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Польське питання в дипломатії Наполеона Бонапарта: нові підходи до висвітлення проблеми у сучасній російській історіографії. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 172—183].
 13. Zakharchuk, O.M. Napoleon Bonapart ta ukrayinske suspilstvo: istorychni dokumenty v interprytatsiyakh doslidnykiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2015. 2: 163-183 [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Наполеон Бонапарт та українське суспільство: історичні документи в інтерпретаціях дослідників. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 163—183].
 14. Zakharchuk, O.M. Vplyv amatorskykh doslidzhen Ilka Borshchaka na pratsi napoleonoznavtsiv. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. 2014. XVII-XVIII: 384-408 [in Ukrainian].
[Захарчук О.М. Вплив аматорських досліджень Ілька Борщака на праці наполеонознавців. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2014. Вип. XVII-XVIII. С. 384—408].
 15. Kalakura, Ya.S. Ideolohichna lehitimizatsiia zaharbnytskykh viin i konstruiuvannia obrazu voroha v rosiiskii istoriohrafii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 93-108 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Ідеологічна легітимізація загарбницьких війн і конструювання образу ворога в російській історіографії. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 93—108].
 16. Holovko, V.V., Yakubova, L.D. Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990—2019). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].

- [Головко В.В., Якубова Л.Д. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990—2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2021. 544 с.].
17. Smolii, V. (Ed.), Boriak, H., Yas, O. (Comps.). *Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy*. Kn. 1—3. Kyiv, 2022—2023 [in Ukrainian].
[Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 1—3. Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ, 2022—2023].
 18. Bulgakov, A.Ya. *Russkie i Napoleon. Saint-Petersburg, 1813* [in Russian].
[Булгаков А.Я. Русские и Наполеон. Санкт-Петербург, 1813. 128 с.].
 19. Deminskii, Ya. *Pokhod Napoleona na Rossiyu... Saint-Petersburg, 1813. Ch. 1—2* [in Russian].
[Деминский Я. Поход Наполеона на Россию... Санкт-Петербург, 1813. Ч. 1—2].
 20. Chuikевич, P. *Rassuzhdenie o voine 1812 goda. Saint-Petersburg, 1813* [in Russian].
[Чуйкевич П. Рассуждение о войне 1812 года. Санкт-Петербург, 1813. 53 с.].
 21. Primechanie G. de Vodonkura k sochineniyu polkovnika P.A. Chuikевичa. *Frederik Giiom de Vodonkur. Zapiski, kasayushcheysya istorii voini 1812 goda mezhdu Frantsiei i Rossiei i prinaadlezhavshie peru shtabnogo ofitsera frantsuzskoi armii*. Saint-Petersburg, 2019. 458-461 [in Russian].
[Примечание Г. де Водонкура к сочинению полковника П.А. Чуйкевича. *Фредерик Гийом де Водонкур. Записки, касающиеся истории войны 1812 года между Францией и Россией и принадлежавшие перу штабного офицера французской армии*. Санкт-Петербург, 2019. С. 458—461].
 22. Beskrovnyi, L.G. *Otechestvennaya voina 1812 goda. Moscow, 1962* [in Russian].
[Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 года. Москва, 1962. 611 с.].
 23. Shein, I.A. *Voyna 1813 goda v otechestvennoy istoriografii. Moscow, 2013* [in Russian].
[Шейн И.А. Война 1812 года в отечественной историографии. Москва, 2013. 462 с.].
 24. Glinka, F. *Rassuzhdenie o neobkhodimosti imet istoriyu Otechestvennoi voini 1812 goda. Syn Otechestva*. 1816. 4, 27: 138-162 [in Russian].
[Глинка Ф. Рассуждение о необходимости иметь историю Отечественной войны 1812 года. *Сын Отечества*. 1816. № 4. Ч. 27. С. 138—162].
 25. Tartakovskiy, A.G. *1812 god i russkaya temuaristika. Moscow, 1980* [in Russian].
[Тартаковский А.Г. 1812 год и русская темуаристика. Москва, 1980. 312 с.].
 26. Tartakovskiy, A.G. *U istokov russkoy istoriografii 1812 goda. Istoriograficheskiy yezhegodnik*. 1981. 67-95 [in Russian].
[Тартаковский А.Г. У истоков русской историографии 1812 года. *Историографический ежегодник*. Москва, 1981. С. 67—95].
 27. *Opisanie voini 1812 goda. Saint-Petersburg, 1813* [in Russian].
[Описание войны 1812 года. Санкт-Петербург, 1813. 133 с.].
 28. Akhsharumov, D.I. *Opisaniye voyny 1812 goda. Saint-Petersburg, 1819* [in Russian].
[Ахшарумов Д.И. Описание войны 1812 года. Санкт-Петербург, 1819. 252 с.].
 29. *Napoleon. Gody velichiya. 1800—1814. V vospominaniyakh sekretarya Menevalya ta kamerdinera Konstana. Moscow, 2002* [in Russian].
[Наполеон. Годы величия. 1800—1814. В воспоминаниях секретаря Меневаля та камердинера Констана. Москва, 2002. 478 с.].
 30. Popov, A.I. *Velikaya armiya v Rossii. Pogonya za mirazhem. Samara, 2002* [in Russian].
[Попов А.И. Великая армия в России. Погоня за миражом. Самара, 2002. 430 с.].
 31. *La guerre de Russie. Notes et documents / publication par A. Chuquet. Paris, 1912. T. 3* [in France].

32. Zemtsov, V.N. Yubilei napoleonovskikh vojn: pamyat i politika. *Voyna, politika, pamyat*. Moscow, 2020. 112-280 [in Russian].
[Земцов В.Н. Юбилей наполеоновских войн: память и политика. *Война, политика, память*. Москва, 2020. С. 112—280].
33. Sapozhnikov, A.I. Razvitiye otechestvennoi istoriografii v nikolaevskuyu epokhu (D.P. Butulin, A.I. Mikhailovskii-Danilevskii, D.M. Milyutin). *Filosofskii vek. Almanakh*. Выр. 6. Rossiya v nikolaevskoe vremya: nauka, politika, prosveshchenie. Sankt-Peterburg, 1998. 272-283 [in Russian].
[Сапожников А.И. Развитие отечественной историографии в николаевскую эпоху (Д.П. Бутулин, А.И. Михайловский-Данилевский, Д.М. Милютин). *Философский век. Альманах*. Вып. 6. Россия в николаевское время: наука, политика, просвещение / Отв. редакторы М.Ф. Хартанович, М.И. Микешин. Санкт-Петербург, 1998. С. 272—283].
34. Mikhaylovskiy-Danilevskiy, A.I. Istoricheskoye opisaniye Otechestvennoy voyny 1812 goda. Saint-Petersburg, 1839, Ch. I — IV [in Russian].
[Михайловский-Данилевский А.И. Историческое описание Отечественной войны 1812 года. Санкт-Петербург, 1839. Ч. I — IV].
35. Mikhaylovskiy-Danilevskiy, A.I. Istoricheskoye opisaniye Otechestvennoy voyny 1812 goda. Saint-Petersburg, 1839, Ch. 1 [in Russian].
[Михайловский-Данилевский А.И. Историческое описание Отечественной войны 1812 года. Санкт-Петербург, 1839. Ч. 1. 470 с.].
36. Buturlin, D.P. Istoriya nashestviya imperatora Napoleona na Rossiyu v 1812 godu. Saint-Petersburg, 1823—1824, Ch. I — II [in Russian].
[Бутурлин Д.П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 году. Санкт-Петербург, 1823—1824. Ч. I — II].
37. Chambray, G. Histoire de L'expedition de Russie. Paris, 1823. T. 1—3 [in France].
38. Segur, F.-R. Histoire de Napoléon et de la Grand Armee pendant l'annee 1812. Paris, 1824. T. 1—2 [in France].
39. Faine, A.-J. Manucrit de 1812. Paris, 1827. T. 2 [in France].
40. Jomini, A. Vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédéric. Paris, 1827. T. 4 [in France].
41. Polevoy, N.A. Istoriya Napoleona. Saint-Petersburg, 1848. T. 1—5 [in Russian].
[Полевой Н.А. История Наполеона. Санкт-Петербург, 1848. Т. 1—5].
42. Yas, O.V. Polevoi Mykola Oleksiievych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2011. T. 8. 321-322 [in Ukrainian].
[Ясь О.В. Полевой Микола Олексієвич. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2011. Т. 8. С. 321—322].
43. Shiklo, A.E. Istoricheskie vzglyady N.A. Polevogo. Moscow, 1981 [in Russian].
[Шикло А.Е. Исторические взгляды Н.А. Полевого. Москва, 1981. 224 с.].
44. Polevoy, N.A. Istoriya Napoleona. Saint-Petersburg, 1848. T. 4 [in Russian].
[Полевой Н.А. История Наполеона. Санкт-Петербург. 1848. Т. 4. 472 с.].
45. Voenskii, K. (Ed.) Akti, dokumenti i materiali dlya politicheskoi i bitovoi istorii 1812 goda. *Sbornik Russkogo imperatorskogo istoricheskogo obshchestva*. Saint-Petersburg, 1909. T. 128 [in Russian].
[Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года... Под редакцией К. Военского. *Сборник Русского императорского исторического общества*. Санкт-Петербург, 1909. Т. 128. 582 с.].
46. Panasenkov, Ye.N. Pervaya nauchnaya istoriya voini 1812 goda. Moscow, 2018. [in Russian].

- [Панасенков Е.Н. Первая научная история войны 1812 года. Москва, 2018. 864 с.].
47. Mikhaylovskiy-Danilevskiy, A.I. Istoricheskoye opisaniye Otechestvennoy voyny 1812 goda. Moscow, 2007 [in Russian].
[Михайловский-Данилевский А.И. Описание Отечественной войны в 1812 году. Москва, 2007. 576 с.].
48. Bogdanovich, M.I. Istoriya Otechestvennoy voyny 1812 goda. Moscow, 2012 [in Russian].
[Богданович М.И. История Отечественной войны 1812 года. Москва, 2012. 672 с.].
49. Troitskii, N.A. Otechestvennaya voina 1812 goda. Istoriya temi. Saratov, 1991 [in Russian].
[Троицкий Н.А. Отечественная война 1812 года. История темы. Саратов, 1991. 112 с.].
50. Porov, A.N. Frantsuzy v Moskve. *Russkiy arkhiv*. 1876. 7: 285-301 [in Russian].
[Попов А.Н. Французы в Москве. *Русский архив*. 1876. № 7. С. 285—301].
51. Zemtsov, V.N. Napoleon in Moskva. Moscow, 2014 [in Russian].
[Земцов В.Н. Наполеон в Москве. Москва, 2014. 348 с.].
52. Izarn, Zh.-F. Vospominaniya moskovskogo zhitelya o prebivanie frantsuzov v Moskve v 1812 gode. *Russkii arkhiv*. 1869. 9: 1399-1462 [in Russian].
[Изарн Ж.-Ф. Воспоминания московского жителя о пребывании французов в Москве в 1812 году. *Русский архив*. 1869. № 9. С. 1399—1462].
53. Korbeletskiu, F. Kratkoje povestvovaniye o vtorzhenii frantsuzov v Moskvu i o prebuvanii v onoy. Moscow, 1813 [in Russian].
[Корбелецкий Ф. Краткое повествование о вторжении французов в Москву и о пребывании в оной. Москва, 1813. 85 с.].
54. Correspondance générale de Napoléon Bonaparte. T. 12. La campagne de Russie (1812). Paris, 2007 [in France].
55. Tartakovskiy, A.G. Voyennaya publitsistika 1812 goda. Moscow, 1967 [in Russian].
[Тартаковский А.Г. Военная публицистика 1812 года. Москва, 1967. 220 с.].
56. Sokolnytskyu, M. "Ispolneno po vysochayshemu povelenuyu...". Mynsk, 2003 [in Russian].
[Сокольніцкий М. «Исполнено по высочайшему повелению...». Минск, 2003. 151 с.].
57. Solytk, R. Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie Paris, 1836 [in France].
58. Nadler, V.K., Imperator Aleksandr I i ideya Svyashchennogo Soyuza. Riga; Kharkov 1886. T. 2 [in Russian].
[Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного Союза. Рига; Харьков, 1886. Т. 2. 404 с.].
59. 1812 god. Frantsuzy v Moskve po rasskazu abbata Syuryuga. *Russkiy arkhiv*. 1884. 4: 191-204 [in Russian].
[1812 год. Французы в Москве по рассказу аббата Сюрюга. *Русский архив*. 1884. № 4. С. 191—204].
60. Smirnov, V.N. Russkaya armiya v borbe s inozemnimi zakhvatchikami. Kharkov, 2009 [in Russian].
[Смирнов В.Н. Русская армия в борьбе с иноземными захватчиками. Харьков, 2009. 404 с.]

Надійшла / Received 29.11.2023

Oleh ZAKHARCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,

Docent at the Department of History and Documentation,

National Aviation University (Kyiv, Ukraine)

korsika1769@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1318-6196>

ORIGINS AND TRANSFORMATIONS OF THE RUSSIAN
HISTORIOGRAPHICAL MYTH ABOUT NAPOLEON
BONAPARTE'S POLITICAL PLANS FOR RUSSIA
ON THE EVE AND DURING THE WAR OF 1812

The purpose is to rethink critically the Russian historiographical heritage of the War of 1812. **The research methodology** is based on the principles of historicism and impartiality. The problematic-chronological and comparative-historical methods, including historiographical analysis and a critical-analytical approach are used. **Scientific novelty.** For the first time in modern domestic historiography, the author has attempted to study thoroughly, involving various sources, the specifics of the formation and spread of myths in Russian official historiography about Napoleon Bonaparte's political plans for Russia on the eve of and during the military campaign of 1812. For the first time in historiography, the author refuted the assertion of some Russian historians, which became widespread in historiography, that, allegedly, during his stay in Moscow, the French emperor planned to divide and destroy Russia. **Conclusions.** The author traced the origins of the creation and spread of Russian myths and falsifications about Russian-French relations on the eve of the War of 1812 and Napoleon's political plans during this campaign. Based on the works of official Russian historians, the author came to the conclusion that the distortion of historical realities arose in general due to the political order of the Russian government.

Keywords: *Russian historiography, myths, Napoleon Bonaparte, War of 1812, Polish question, Ukrainian lands.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.130>
УДК 94(470+571:477) «2014/2022»

Віктор ГОРОБЕЦЬ

доктор історичних наук, професор,
завідувач сектора соціальної історії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
victor_gor@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

**ЯК РОСІЙСЬКІ ІСТОРИКИ ВІДШУКАЛИ «ДОБРУ
ІМПЕРІЮ»: ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ У СВІТЛІ
«НОВОЇ» ІМПЕРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (2014—2022 рр.)**

Мета — проаналізувати представлення у сучасній російській історіографії історію взаємин Російської імперії з ранньомодерною Українською державою — Гетьманщиною, зокрема в тому її сегменті, що позиціонує себе адептом напряму нової історії імперії. **Методологія** базована на методах історіографічного аналізу й синтезу. **Наукова новизна.** Вперше системно висвітлено проблему застосування у сучасній російській історіографії запозиченого від західної історичної науки концепту «нової історії імперії» як способу історіографічного переформатування образу Російської імперії, зокрема в контексті розробки проблеми її взаємин з Українською ранньомодерною державою. Розглянуто питання реакції академічної спільноти РФ на поворот в історичній політиці 2014 р. Реконструйовано пріоритетні проблемні поля сучасного історіографічного представлення російсько-українських взаємин раннього нового часу. Встановлено, що найбільшу увагу російських істориків-новістів привертає проблематика обмеження й ліквідації автономії Гетьманщини. Процес поглинання імперією української ранньомодерної державності розглядається в контексті парадигм «закономірностей інтеграції Малоросії» та запозиченого в американській історіографії концепту «стратегій інтеграції». Повністю ігнорується насильниць-

Цитування: Горобець В. Як російські історики відшукали «добру імперію»: ліквідація Гетьманщини у світлі «нової» імперської історіографії (2014—2022 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 130—150. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.130>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

кий характер інкорпораційних процесів. Прояви спротиву української еліти трактуються лише як певні особистісні фобії чи переслідування приватних корисливих інтересів. При цьому творці нової версії імперської історіографії активно критикують представників «нових історіографій» за телеологізм й «ідеологічні упередження», декларують наміри «деконструювати старі заідеологізовані міфи». Але в кінцевому результаті активно розбудовують новий імперський міф, в якому зусилля Російської імперії щодо поглинання та асиміляції інкорпорованих нею державних утворень представлено винятково в контексті позитивних змін: «ліквідація безладу», «поліпшення ефективності управління», «соціальний захист непривілейованих верств місцевого населення» тощо.

Ключові слова: Українська ранньомодерна держава, Гетьманщина, історія українсько-російських відносин, російська україністика, нова історія імперії.

Основоположник постколоніальної теорії Е. Саїд зауважує, що підкорення та винищення імперіями тубільного населення здійснюють не тільки армії — такі акти готуються задалегідь у дискурсі та уяві. Отож «здатність оповідати або перешкоджати формуванню й виникненню інших наративів дуже важлива для культури й імперіалізму, адже це один із головних зв'язків між ними» [1]. Універсальність цього постулату з усією трагічністю довели події, пов'язані з підготовкою та розв'язанням РФ неокolonіальної за своєю суттю війни проти України. Коли масованому вторгненню армії передували масштабні російські атаки на українську ідентичність, намагання тотально її розмити, підмінивши «гібридними проєкціями ідентичностей — малоросійською, новоросійською, деєнерівською, еленерівською і т. п.» [2, С. 6].

У процесі заперечення української ідентичності надзвичайно важливу для Кремля роль відіграло й відіграє агресивне поширення історичних спекуляцій як способу обґрунтування актуальних рішень і дій. Викривлена «правда історії» активно використовується як для легітимізування російської агресії в очах росіян, так і при спробі ввести в оману міжнародну спільноту. Звичайно ж, інструменталізація історії найвиразніше проглядається в експлуатації теми «Великої Перемоги». Але й ранньомодерна проблематика також далеко не маргінальна в історичній політиці РФ, очільник якої у своїх публічних виступах часто апелює до «величних звершень Петра I в розбудові імперії», а підбиваючи річні підсумки так званої «СВО», проводить недвозначні паралелі між сучасним загарбанням українського Приазов'я та аналогічними «досягненнями» Петра I наприкінці XVII ст.

І у цьому контексті виникає закономірне питання: яким чином подібні історичні альянзи керівництва відображають актуальний стан розвитку академічної науки в РФ, та, з іншого боку, в якій мірі вже вони впливають на цей розвиток?

Тож об'єктом дослідження є сучасна російська академічна історіографія, зокрема той її сегмент, що розробляє проблему відносин Української ранньомодерної держави (Гетьманщини) з Російською імперією. Предметом дослідження обрано формування у сучасній російській історіографії концепту «нової імперської історії» як способу історіографічного переформатування образу імперії, зокрема обґрунтування «закономірностей інтеграції Малоро-

сії». Хронологічно дослідження охоплює 2014 — початок 2022 рр., тобто від початку «гібридної війни» РФ з Україною й захоплення Криму до її переростання в повномасштабну форму.

На етапі руйнації СРСР та переходу від панівної на той час монопольної марксистсько-ленінської парадигми до модерного й постмодерного розуміння процесу пізнання у царині гуманітаристики стартові умови російської історичної науки — як матеріально-технічні, фінансові, так й інтелектуальні та логістичні — об'єктивно були набагато ліпшими, аніж у значно обмеженішій в усіх цих аспектах українській. Набагато більша кількість університетів й академічних інститутів гуманітарного профілю забезпечувала вищу щільність наукової спільноти та інтенсивність академічного життя. Численні офіси, представництва потужних зарубіжних наукових фондів, добре налагоджені ще за часів СРСР міцні зв'язки столичних академічних кіл із закордонними науковими центрами, а отже й незмірно кращі можливості для організацій наукового стажування та реалізації спільних проєктів. Як захопливо зазначали російські дослідники, із завершенням «холодної війни» зник «головний бар'єр, що розділяв дві наддержави та дві історіографії — ідеологічний», після чого дослідження історії та культури на Заході, насамперед у США, переживали справжній злет, «який, можливо, колись будуть називати "золотим віком" американської русистики» [3, С. 6, 7]. Тим часом усередині країни сприятлива кон'юнктура на світовому нафтогазовому ринку початку 2000-х рр. дозволила спрямувати значні кошти на грантову підтримку наукових досліджень, у тому числі гуманітарного профілю.

Як наслідок, у російській гуманітаристиці й, зокрема, в історичній науці вже на кінець 1990 — початок 2000-х рр. помічаємо спроби впровадження нових методологічних підходів, головним чином адаптованих під власні потреби концептів західної науки. Як саркастично зауважував із цього приводу відомий дослідник історії ранньої імперської доби А. Каменський: «Коли закінчився радянський період й історикам потрібно було відмовитися від марксистсько-ленінської парадигми, стали судомно шукати якусь іншу, зручну» [4].

Щодо проблематики відносин імперії із завойованими нею народами та державами ранньомодерної доби, доволі цікаво виглядали спроби запозичення апробованого на Заході концепту нової політичної історії для формування концепту «нової політичної історії» Росії. Великі сподівання на принципово нове прочитання історії імперії та подолання різного роду історіографічних стереотипів, політично й ідеологічно вмотивованих міфів, породжувало впровадження в академічний дискурс проєкту «нової історії імперії», яка стала трендом західної історіографії на осмислення та, найголовніше, представлення поглядів і примирення кількох сторін — як колишніх колонізованих, так і колишніх колонізаторів, гноблених, підпорядкованих, маргіналізованих спільнот і т. п. Відповідно звідси постали ідеї західної «нової імперської історії», котрі були ревізіями попередньої імперської й колоніальної історії. Одна з таких ідей полягала в тому, що імперський простір — це не тільки гноблення та визиск, але й культура, освіта, технологія, урбанізація, соціальний ліфт, міжна-

ціональні взаємини, що їх не можна оцінювати суто у чорно-білій палітрі. Тож окреслювалася нова проблематика: імперія як простір можливостей, перспектив, взаємин, обміну і транзиту ідей та багатьох інших елементів.

Російські адепти і промотори нової історії імперії також як своє головне завдання декларували відтворення в усій її повноті «складну тканину взаємодії імперської влади та місцевих спільнот». Отож і пропонували розглядати імперію як «категорію аналізу та контекстоутворюючу систему мов», за якої «відбувається відмова від сприйняття “імперії” як історичної структури з набором відмінностей і певних констант на користь вивчення практик, дискурсів і мов самоопису “імперського досвіду» [5, С. 5; 6, С. 225—226; 7, С. 19—52; 8, С. 396—412].

Не менш перспективно виглядали й пропозиції накладання на російський історичний матеріал концепції «комполитарної монархії», що перед тим була успішно апробована на матеріалах Західної та Центральної Європи, в тому числі географічно й історично близьких до Росії Речі Посполитої та Шведського королівства.

Втім, як справедливо зауважує польська дослідниця методології Е. Доманська, будь-яка теорія не є готовою до використання «скринькою зі знаряддями» для аналізу дослідницького матеріалу, як і «немає можливості підходу до досліджуваного матеріалу без попередніх припущень (теоретичних); також немає досвіду без попереднього знання» [9]. Попередні ж знання про імперію, як відомо, формувалися переважно в доволі специфічних умовах тотального домінування у суспільній свідомості духу імперськості, байдуже, чи була в назві держави представлена згадка про імперію як таку, чи — як у випадку з СРСР — у ній фігурували означення, покликані відображати вільність поєднання під одним, по суті, імперським дахом різних країн і народів. Тож навіть у ліберальному таборі російських інтелектуалів, котрі переймалися ідеєю критичного переосмислення «імперського досвіду» й пошуками «чогось нового, цікавого» [6, С. 230], запанувала думка, що саме СРСР була «останньою багатонаціональною імперією Європи». Сучасна ж для них РФ, навіть після кривавих чеченських воєн чи нападу на Грузію 2008 р., імперськістю не страждала. Тож вони не переймалися проблемою переосмислення трагічного досвіду покорених імперією народів, зосередивши переважно свої когнітивні таланти на дискурсах із більш позитивним порядком денним, не забуваючи при цьому активно критикувати представників «молодих історіографій» за їхній нібито виразний телеологізм при висвітленні історії «національних околиць» Російської імперії [5, С. 5; 10, С. 20—21].

При цьому найбільш екзальтовані представники «нової генерації» російських українців, які ідентифікували себе саме адептами нової історії імперії, нав'язливо пропонували українським історикам поглиблювати академічні контакти, оскільки «російська україністика здатна багато чому навчити українських колег» [11, С. 35]. До слова, ці абсолютно єхидні за своєю суттю заклики лунали з трибуни міжнародної конференції в Будапешті вже після захоплення Росією Криму й розв'язання війни на сході України 2014 р. Війни, яку вони з

тієї ж міжнародної трибуни класифікували не інакше, як «внутрішній український конфлікт» [11, С. 35].

Не менш показовим у цьому заклику є й те, що серед пропонованих «наставників» називалося прізвище співробітника Інституту слов'язнавства РАН К. Кочегарова, котрий «уславився» тим, що вже в рік захоплення Криму опублікував 60-тисячним накладом посібник для вчителів «Крым в истории России» [12]. Як анотував це видання тоді ще не заборонений владою РФ «Меморіал», посібник є «тенденційним нарисом», «стверджується користь союзу між Росією та Кримом у різні періоди історії», «часто цитується президент Росії В. Путін»¹. І справді, останнього у цьому посібнику багато до непристойності: він і в епіграфі, і фактично на кожній сторінці тексту, а в окремих випадках путінські цитати обіймають навіть декілька сторінок суцільного тексту й обов'язково виділяються винятково жирним шрифтом.

Додаткову прикрість від цього ганебного прояву сервілізму додає той факт, що К. Кочегаров перед цим під керівництвом відомого російського історика Б. Флорі підготував доволі фахову монографію про гетьмана І. Самойловича, а праця про польсько-російські відносини у часи укладення «Вічного миру» 1686 р. здобула престижну нагороду Варшавського університету. При цьому на конференціях, що відбувалися в Україні, доповіді намагався виголошувати українською. А ще активно публікувався й публікується у зарубіжних наукових часописах, щоправда, не цитуючи при цьому В. Путіна, а стримуючи себе в рамках академічного дискурсу нової історії імперії.

Дослідники, які фахово вивчають політику історичної пам'яті, констатують, що «українська криза» та різке погіршення відносин Росії з «Заходом» через анексію Криму та «підтримку Росією сепаратистів на Донбасі» 2014 р. спричинилися до різкого повороту в історичній політиці Кремля [13]. Утім в академічній історіографії це відобразилося не настільки швидко й, окрім «путінського цитатника» К. Кочегарова, перші посткримські роки не відзначилися появою якихось знакових праць.

Певним переходом на нову якість можна вважати публікацію 2018 р. підготовленої в Інституті слов'язнавства РАН колективної праці «Малороссы vs украинцы: Украинский вопрос в национальной и культурной политике Российской империи и Советского Союза» [14]. Історія взаємин Гетьманщини з династією Романових розкривається в нарисі С. Лукашової «Малороссия и малороссыяне в Российской империи в XVIII в.: стратегии интеграции». «Стратегії інтеграції» — термін, запропонований відомою американською русисткою Н.Ш. Коллман [15, С. 272]. Його використання формує певний аванс очікувань на зустріч із сучасним, модерновим текстом. Утім знайомство зі змістом розвіює оптимістичні очікування. Авторка «з порогу» відкидає всі

¹ Кочегаров К.А. Крым в истории России: методическое пособие для учителей общеобразовательных учреждений. *Электронный каталог библиотеки «Мемориала»*. URL: <https://lib.memo.ru/book/26821> (дата звернення: 01.11.2023).

напрацювання української й західної історіографії з історії політичного розвитку Гетьманщини та наполегливо реанімує конструкції імперської історіографії XIX ст. Наприклад, підводячи читача до усвідомлення невідворотності ліквідації Української ранньомодерної держави, констатує: «Починаючи з середини XVII ст. в Малоросії дедалі сильніше виявлялася криза влади». У чому вона проявлялася? Виявляється в тому, що духовні особи судилися з козаками та містами, міщани скаржилися на зловживання козацької старшини й духовних осіб, козацька старшина — на «інтриги» гетьмана, а «сутяжництво було характерною рисою правової системи Речі Посполитої, і Малоросія успадкувала її в повному обсязі» [14, С. 57]. Тобто як прояв кризи влади трактується розвинута система судочинства й поширена практика вирішувати суперечки у суді. Власне тут маємо справу з очевидною екстраполяцією апробованих імперською історіографією — слідом за пропагандою — тез про неповноцінність Польсько-Литовської держави в контексті згаданого тут «сутяжництва», а ще шляхетської анархії як підстави для участі Російської імперії в поділах і фактичному знищенні Речі Посполитої. Байдуже, що це відбулось уже у часи, коли анархія була істотно обмежена [16, С. 328].

Обравши такий доволі сумнівний критерій оцінки ефективності державного устрою, авторка з легкістю обґрунтовує та виправдовує репресивну політику Петра I щодо України в постмазепинський період. Виявляється, це було не що інше, як «наведення порядку в управлінні Малоросією» [14, С. 58]. Почесне місце у цьому «впорядкуванні» відводиться заснуванню Петром I Малоросійської колегії — начебто з метою «скорочення потоку скарг до центральних органів влади» [14, С. 60]. Обґрунтовуючи ж правомірність дій імператора у цьому, за означенням уже іншого автора, «своєрідному адміністративному експерименті» [17], історики-конструктори «нової імперської історії» активно вдаються до маніпулювання фактами та риторикою — як новоствореною, так і запозиченою ще з петровських часів. Прикладом «новаційних» маніпуляцій може, зокрема, слугувати теза: «Слід наголосити, що проведення адміністративних реформ у Малоросії не форсувалося. Малоросійська колегія була створена однією з останніх, лише після смерті гетьмана Івана Скоропадського» [14, С. 60]. І це при тому, що реальна хронологія подій не залишає каменя на камені в такій «аргументації»: вже в першій половині квітня 1722 р. Петро наказав сенаторам підготувати проєкт указу про заснування колегії², 29 квітня він підписав підготовлений указ [18], 16 травня Сенат схвалив інструкцію президенту Малоросійської колегії та маніфест із приводу її заснування, а 5 червня останній було опубліковано й надіслано до Глухова для оприлюднення в полкових і сотенних центрах³. І впродовж усього часу гетьман І. Скоропадський — усе ще живий — залишався в Москві та безрезультатно намагався завадити впрова-

² Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 248. Оп. 29. Д. 18. Л. 346.

³ Там же. Д. 1758. Л. 742—775.

дженню реформи, апелюючи до договірних статей Б. Хмельницького, традицій взаємин Гетьманщини з імперією та особистих обіцянок Петра гарантувати в повному обсязі козацькі права й вольності [19, С. 78—82]. У Глухів гетьман повернувся ближче до кінця червня, а 3 липня помер [20, С. 64]. Тож про яке заснування колегії «лише після смерті гетьмана» може йтися?!

А от уже як ретрансляцію старих інсинуацій Петра I квітня — травня 1722 р. варто сприймати твердження, що колегія «мала діяти на основі “договірних пунктів Б. Хмельницького та інших гетьманів”, тобто відповідно до системи відносин, що вже склалася» [14, С. 61]. Адже, якщо навіть залишити на сумнів авторки факт привнесення до джерела інформації, яку не містить оригінал (адже Петро I в указах не згадував «інших гетьманів», а апелював до угод зі Б. Хмельницьким: «чинит то все, что определено в тех, Хмельницкаго, договорах»⁴), то вкрай важко пояснити, яким чином можна не помітити очевидної невідповідності риторики імперського указу політико-правовому підґрунтя російсько-українських відносин, зафіксованих у гетьманських статтях другої половини XVII ст. Дійсно, щоб створити враження правомірності указу, імперська влада неодноразово згадувала про «договірні статті Б. Хмельницького», апелюючи до положення щодо можливості перенесення судових справ населення Гетьманщини до воєводського суду. Але пункти, на які вона покликала, містилися не у прикінцевій угоді, а лише у протокольному записі першої розмови дядів Посольського приказу з українською делегацією 13 (23) березня 1654 р., який був доволі складеним для доповіді в Боярській думі й не мав жодної юридичної сили та, відповідно, ніколи раніше не фігурував поряд із тими матеріалами, що регулювали українсько-російські відносини [21].

Утім, видається, у цьому випадку маємо справу не з «ексцесом» конкретного виконавця, котрий не встиг зануритись у тонкощі матеріалу, що для нього малознайомий, а певним історіографічним трендом. Скажімо, згаданий уже перед цим автор, котрий пропонував українським історикам навчатися в російських колег, також вважає, що «звернення до “статей” Б. Хмельницького давало юридичні підстави суверену та його агентам для втручання у практики управління, що склалися» [22, С. 44]. А до того ж стверджує, що створення колегії «не мало на увазі заміну чи пониження ролі місцевих інститутів козацького та міського самоврядування» [17, С. 852—865]. Ігноруючи той факт, що вже саме заснування та передача новій владній інституції функцій вищої апеляційної інстанції у судочинстві, контролю за адміністративною діяльністю й фінансами було відвертим пониженням статусу гетьмана, гарантованого всіма попередніми угодами [19, С. 84—86].

Доволі красномовною в контексті некоректної селекції джерел, коли увага акцентується лише на тих із них, які підтверджують умоглядну авторську концепцію, натомість інші, що її докорінно заперечують, — повністю ігноруються, є система доказів щодо рівноправності впроваджені в державне тіло Геть-

⁴ Там же. Д. 18. Л. 346.

манщини імперської владної структури та Генеральної військової канцелярії: «Власне, ні про яке юридично закріплене “самовладдя” (колегії) не могло бути й мови вже після двох листопадових указів. За ними “без поради з генеральною старшиною” керівництво (колегії) не могло надсилати накази місцевим органам влади. Зносини з Генеральною військовою канцелярією мали здійснюватися через проеморії, що підкреслювало формальну рівність зазначених органів влади» [22, С. 46]. Але, згадуючи про сенатські укази з листопада 1722 р. (іх П. Полуботку вдалося лобювати через О. Меншикова в умовах відсутності у столицях Петра I [19, С. 135—142]), автор «забуває» згадати, що з поверненням імператора з походу вже 16 квітня 1723 р. з'явився новий указ, який забороняв Генеральній канцелярії видавати й публікувати без візування президента колегії будь-які універсали «о каком генералном положении [...] и других важных делах», натомість колегії в разі необхідності дозволялося зноситися з органами місцевого самоврядування «и мимо» генеральної старшини [23]. Очевидно, що з цього моменту Генеральна військова канцелярія деградувала в орган, що лише обслуговував імперську владну установу.

Те саме стосується і твердження про нібито збереження традиційної «ролі місцевих інститутів козацького самоврядування». В пізнішій поширенішій версії теза звучить наступним чином: «Запровадження Малоросійської колегії не передбачало скасування козацького самоврядування та судочинства [...]. Петро не поспішав [...] щодо призначення великоросіян на старшинські уряди [...] хоча у сучасній українській історіографії й висловлюються думки, що цар Петро тільки й чекав зручного моменту для створення старшини, цілком лояльної престолу» [24, С. 132]. Залишається неабиякою загадкою, як сталося так, що нібито всупереч бажанню імператора призначені указами з Петербурга російські офіцери посіли полкові уряди у Стародубі (майор І. Пашков), Ніжині (підполковник І. Хрущов), Чернігові (підполковник М. Богданов), «вірні государеві» під час війн з Оттоманською Портою серби та «волохи» — в Гадячі (спочатку Михайло Милорадович, згодом його брат Гаврило), Києві (А. Танський), Переяславі (В. Танський), а функції полтавського полковника виконував російський офіцер — комендант місцевого гарнізону І. Чичерін⁵. Якщо ж узяти до уваги, що полковий уряд у Прилуках обіймав призначений царем за лояльність і допомогу у здобутті Запорозької Січі у травні 1709 р. Г. Галаган, а А. Маркович, як свідчив універсал на полковництво, був призначений лубенським очільником «по монаршому благоволенію» [25, С. 52], то картина «непоспішання» імператора у формуванні старшинського корпусу, «цілком лояльного престолу», буде ще більш виразною та водночас загадковою. Адже дев'ять із десяти згаданих полків Гетьманщини очолювали саме ті, кого Петро, згідно з твердженням новоімперців, «не поспішав» призначати на полковництво. Власне, лише Д. Апостол очолив Миргородський полк за результатами вільних виборів, однак він на момент смерті Петра перебував в ув'язненні в Петербурзі.

⁵ Там же. Д. 1761. Л. 676—692.

Не менш дивно виглядають і твердження про нібито прагнення імперського центру зберегти в недоторканності українське судочинство. Адже сам факт штучної імплементації Малоросійської колегії у судочинство Гетьманщини руйнував його традиційну структуру. Не кажучи вже про цілеспрямовані дії колегії з реалізації курсу, скерованого на витіснення питомо місцевих правових норм з ужитку та заміни їх російськими положеннями і процесуальними особливостями судочинства. Як серйозно можна вести мову про бажання зберегти в недоторканності судочинство Гетьманщини, коли, скажімо, 22 жовтня 1722 р. Сенат ухвалив таємно писати до президента С. Вельямінова, щоб він, по можливості, спонукав українців до подачі клопотань із приводу переіменювання судочинства, а саме щоб надалі їх судили «по правам и уложениям» Російської держави, а не традиційним статутам і порядкам [26, С. 830]. У грудні 1723 р. Петро I поширив на Гетьманщину дію указу від 5 листопада 1723 р. «О суде по новоучененной форме»⁶, що регламентував порядок організації судового процесу, принципово відмінний від того, який традиційно використовувався в українському судочинстві. Причому курс на його скасування не припинився й зі смертю Петра I та завершенням «своєрідного експерименту». Свідченням цьому може слугувати розпорядження Іноземної колегії царському резидентові в Україні О. Шаховському 1730 р., аби в Генеральному військовому суді при вирішенні справ більше зважали на «государевы законы и указы», а не на «малороссийские права» [27, С. 466].

Але адепти «нової» імперської історіографії ігнорують такі промовисті факти. Натомість популяризують риторичні імперських указів, покликану зумисне перемикаючи увагу з очевидного порушення автономних прав Гетьманщини на ефемерні функції соціального захисту й турботи про підданих. І саме в дусі популістської риторичної Петра I щодо такого піклування про підданих в Україні як причину створення колегії подається ця проблема й у працях істориків-новоімперців: «Створення Малоросійської колегії давало певні гарантії та захист для станових груп регіону або окремих осіб, які не мали політичного впливу, особливо на захист від зловживань із боку козацької еліти» [17]. Теза, до слова, цілком суголосна маніфесту Петра I від 16 травня 1722 р.: колегія заснована для того, «дабы малороссийский народ ни от кого [...] утесняем не был»⁷. Але ж у фонді «Кабінет його імператорської величності» зберігається власноручна інструкція Петра С. Вельямінову, підготовлена того ж таки дня, але вже таємна, не призначена для публікації. І ось у ній імператор розставляв уже зовсім інші акценти, наказуючи передовсім зосередитися на політичному нагляді, а ще пильнувати, яким чином можна збільшити фінансові надходження з України⁸.

Але оскільки такі акценти не вписуються в образ турботливої імперії, сучасні її апологети твердять: «Члени колегії здійснювали облік податків, що збирають-

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 1. № 54482. Арк. 344; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 56. Оп. 3 Спр. 3591. Арк. 66.

⁷ РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1759. Л. 1—10 об.

⁸ Там же. Ф. 9. Оп. 1. Д. 15. Л. 74 об.

ся, і контролювали їх подальший розподіл в основному на місцеві потреби» [17]. Хоч існують цілі пласти джерел, головним чином у московських архівах, з яких випливає, що функції колегії виходили далеко за межі заявленого тут обліку податків і були зосереджені саме на суттєвому збільшенні прибутків казни внаслідок запровадження нових статей оподаткування й розширення дії локальних зборів на все податне населення. Причому відбувалося це не стихійно, а як реалізація чітко заявленого Петром I плану дій⁹. І Малоросійська колегія впродовж 1722—1727 рр. не лише перенаправила фінансові ресурси Гетьманщини до імператорської казни, а й карколомно збільшила прибуткову частину бюджету автономії — на 8814 руб., що становило 21 % зростання [28, С. 492—495]. Ще більш вагомими є показники натуральних зборів, де приріст склав аж 60 % [28, С. 486].

Не менш асиметричні щодо своєї адекватності твердження стосовно розподілу зібраних у Гетьманщині коштів, які нібито витрачалися «в основному на місцеві потреби». Для розуміння абсурдності цього припущення достатньо порівняти річні видатки колегії, де чітко видно, що за результатами 1725 фінансового року колегія відправила 107 521 руб. до Військової колегії, понад 86 734 руб. — до Московської рентереї, 50 000 руб. — Кабінету імператорської величності, близько 6000 руб. — київському генерал-губернаторові. Ще 483 руб. було видано на утримання президента С. Вельямінова, 467 руб. — членів колегії, 656 руб. — чугуївських калмиків, близько 180 руб. — на організацію діяльності Малоросійської колегії. Із загальної ж суми річних витрат у 260 362 руб. лише мізерна частина пішла на забезпечення місцевих потреб: 254 руб. на утримання найманого козацького війська та 718 руб. на забезпечення життєдіяльності гетьманських рангових господарств¹⁰, що у відсотковому еквіваленті становить близько 0,6 %.

Загалом же «деконструктори» «старих заідеологізованих міфів», тавруючи українських істориків за телеологію й «заідеологізованість», «консервацію історіографічних фантомів», що сформувалися в ХІХ ст., «гальмування дійсно наукової реконструкції процесу інтеграції» [10, С. 20—21; 31, С. 115—130], зі впертістю Сізіфа конструюють багаторівневий міф про ідеальність політики імперії щодо «Малоросії», яка базувалася винятково на правових засадах, мала шляхетну мету «наведення ладу» й «доброго порядку» на теренах, де перед тим «панував безлад», і при цьому не призводила до посилення визиску підвладних народів. Отож, скажімо, рекрутація імперською владою козаків на так звані «каналні роботи» подається як така, що «мала епізодичний характер і не може розглядатися як прояв репресивної політики щодо народу Малоросії». А «найважливішими факторами смертності була “морова пошесть” — епідемія, що сталася в 1721 р., а також повальне пияцтво — наслідок великої кількості трактирів, поставлених у зоні будівництва» [15, С. 79; 30, С. 37—52]. Аналогічно й заборона видання книг на «простій мові» обу-

⁹ ЦДІАК України. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 4 Арк. 6; РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1806. Л. 74 об.

¹⁰ Обрахунки зроблено на підставі: РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1761. Л. 649, 650.

мовлювалася «переважно не русифікаторською політикою влади, а теорією літературних жанрів того часу» [14, С. 84]. Аналізуючи проект заснування першого світського університету в Наддніпрянській Україні (при цьому, що-правда, не згадується, що мається на увазі саме перший «світський» вищий навчальний заклад), доходять висновку: «Стараннями імперського чиновника було зроблено більше для розвитку українського Просвітництва, ніж місцевою елітою». А провал цієї освітньої ініціативи зумовлювався «політичним вибором гетьмана К.Г. Розумовського» [31, С. 139].

Захопливі епітети знаходяться навіть на адресу Правління гетьманського уряду (1734—1750 рр.), що подається як інструмент «зваженої політики центральної влади» [14, С. 62]. Зазвичай же при згадці про «успішність» цього ще одного «експерименту» імперського центру на думку спадають рядки з листа кабінет-міністра А. Волинського Е. Бірону: «Аж до самого свого в'їзду на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула [...] не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край» [32, С. 130].

Цікаво, що творці нового образу імперії не обмежуються локальними прикладами її успішності, але й формулюють висновки генерального порядку, зокрема помічають «важливі елементи, що демонструють процес формування держави Нового часу, в рамках якого корумпований приватний інтерес (навіть із боку [...] впливового вельможі) міг бути припинений у рамках офіційних (відкритих) процедур» [17]. Залишається лише здогадуватись, яким чином імперській владі вдалося досягнути ось таких виняткових успіхів на окремо взятій «захаращеній безладдям» ділянці — в управлінні «Малоросії», якщо на всіх інших напрямках державної політики картина була дуже далекою від успіху і прогресу? Скажімо, україністи-новоімперці стверджують, що обласна реформа та створення Київської губернії в перше десятиліття XVIII ст. жодним чином — «ні в теорії, ні у практиці» — не могли бути причинами «зради І.С. Мазепи» [33, С. 15]. Натомість їхні колеги, котрі досліджують реалії «великоросійських» земель, констатують її «руйнівний вплив на державне управління», оскільки вона «проводилася за умов воєнного часу й переслідувала суто фіскальні цілі» [34, С. 20]. Або ж, оцінюючи успішність практики запозичень європейського досвіду управління, зокрема колезького устрою, звертають увагу на досить «вільне» поводження з прототипами запозичень, трактуючи цей процес як «результат поверхових спостережень петровських наближених, які не мали спеціальної підготовки та, прямо скажемо, були не дуже компетентними в “раціональному” державному управлінні». Та й загалом — Петро намагався вирішити «завдання Нового часу [...] цілком середньовічними практиками» [35, С. 129]. Різко контрастують із констатацією вагомих «успіхів» імперії у привнесенні соціальної справедливості в «Малоросію» результати досліджень російськими істориками «корумпованої поведінки» у «великоросійській» метрополії, де «неписьменні селянські маси у грі за владу та вплив були приречені на пасивність або просто не знали нічого,

крім обміну дарами» [36]. Причому подібна картина фіксується як у петровській, так й післяпетровській, уже реформованій імперії [37, 38].

Важко пояснити логічно ось таке розщеплення образу імперської влади щодо «приреченого» населення метрополії та «обдарованих» опікою «станових груп» національних окраїн. Єдине, що тут спадає на думку, так це відверта прямолінійність представника старшого покоління російських українців Г. Саніна, котрий без зайвого лукавства заявляв: «Оцінка постатей Богдана Хмельницького та Івана Мазепи завжди була політизованою, і я не збираюся відходити від цієї політизації» [39, С. 16].

Не інакше, як саме в контексті актуальної політичної кон'юнктури, потрібно розглядати пояснення українцями-новоімперцями і причин усіх тих «ексцесів», що мали місце у ході реалізації «бездоганних» «інтеграційних» реформ в Україні. Скажімо, при поясненні мотивів суттєвого обмеження Петром автономії (звичайно ж, без уживання такого словосполучення, яке замінено евфемізмом «інтеграція») Гетьманщини вже традиційно на щит береться «зрада Мазепи». Арешт і смерть у Петропавлівській фортеці П. Полуботка, ув'язнення всього складу генеральних старшин і цілого грона полкової старшини й канцеляристів, що мало місце у процесі реалізації «своєрідного адміністративного експерименту з боку Петра I» 1720-х рр., обумовлені неадекватністю самого наказного гетьмана: «Здебільшого вони пов'язані з особистістю чернігівського полковника П.Л. Полуботка» [22, С. 44]¹¹. Причина ліквідації гетьманства 1722 р. крилася не в політичних намірах імператора, а була спровокована приватним конфліктом в оточенні монарха в так званій почепській справі: Полуботок з Апостолом боролися за булаву, шукаючи підтримки серед «пташенят гнізда Петрова», а імператор «їхні політичні ігри сприйняв [...] як акт нелояльності» [24, С. 158]. І це при тому, що один із найближчих помічників Петра граф П. Толстой уже після його смерті авторитетно заявляв: «Блаженные памяти Е.И.В. в том намерении гетмана в Украине не учинил и у полковников и старшины власти убавил, дабы Малую Россию к рукам прибрать» [40, С. 60]. Та й аналіз документів перших місяців реформи вповні підтверджує правдивість його слів: уже наприкінці липня 1722 р. у Сенаті обговорювався план «тихої» ліквідації гетьманської форми правління й у листі до імператора, згадуючи про порушене генеральною старшиною клопотання з приводу проведення гетьманських виборів, сенатори пропонували оголосити козакам, що вибори відкладаються до повернення з походу монар-

¹¹ Доволі показово, що адепт «нової історії імперії» навіть у таких дрібницях, як невизнання за П. Полуботком титулу наказного гетьмана, послідовно наслідує імперців часів Петра I: опонент останнього у цілком законний спосіб отримав цей титул і саме ним послуговувався в офіційному листуванні, натомість імперська влада, маючи на меті ліквідувати інститут гетьманства як такий, не визнавала його, а Сенат навіть видав спеціальне розпорядження, що забороняло російським чиновникам при звертанні до П. Полуботка титулувати його наказним гетьманом: «В листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник» (РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 1759. Л. 146).

ха: «И таким образом никакого сомнения им не будет, и может то тако до воли его императорскаго величества остаться» [26, С. 827]. Імператор схвально сприйняв сенатську ініціативу та впродовж наступних п'яти років вона стала програмним документом російського уряду з цього питання, ставши основою указу Петра I від 23 червня 1723 р., який законодавчо заборонив українській стороні під загрозою суворого покарання навіть порушувати питання щодо проведення нових виборів¹².

Аналогічно й стосовно другої заборони гетьманства — вже по смерті Д. Апостола в 1734 р. — авторам також без проблем вдається розгледіти «законність» аргументів Анни Іоаннівни. Адже, виявляється, «за 7 років правління гетьмана міжусобиці, розвал системи управління та прагнення старшини до особистого збагачення настільки підірвали боєздатність козацького війська, що це прямо загрожувало безпеці імперії» [14, С. 31]. Не зраджують собі російські історики-новоімперці й в описі причин остаточної ліквідації Катериною II української державності 1764 р., вбачаючи їх не в її централізаторській політиці й артикульованому прагненні — «аби й назва (гетьманів) щезла», а лише в «користолюбстві» К. Розумовського.

Тобто маємо справу з відвертим і доволі послідовним знеціненням політичної ваги стратегічно важливих подій та підміни їх сутності розумуваннями щодо тих чи інших «приватних інтересів» (принагідно наголошую, що аж ніяк не заперечую їх наявність і необхідність дослідження також). Штучно ліпиться новий, хоч і не адекватний історичним реаліям, але ідеологічно «правильно» заряджений образ імперії — лагідної, соціально справедливої, добре керованої та, що особливо важливо у сучасних умовах, турботливої й культуртрегерської щодо взятих нею під свою «опіку» «бездержавних народностей і племен».

Паралельно в умовах розгортання політичним керівництвом РФ війни з українською ідентичністю для позначення ранньомодерної України монополізується термін «Малоросія». Зазвичай це подається як певна історична даність, без пояснення причин. Але трапляються й доволі показові винятки, коли російські автори відверто декларують потребу відмовитися від «штучних конструктів», «фантомів» на зразок «Українська козацька держава», «Гетьманська Україна», натомість здійснювати деконструкцію на підставі реанімації «історично закономірного» терміна «Малоросія» [29], при цьому зовсім не переймаючись тим фактом, що в першій чверті XVIII ст. «фантомом» «Україна» послуговувались і Петро I, і його підручні, наприклад, граф П. Толстой [40, С. 60]. Показовим у цьому випадку є й уточнення, що стаття підготовлена «в рамках держзавдання Міністерства науки та вищої освіти на тему “Регіональна ідентичність Росії: компаративні історико-філологічні дослідження”». Що зайвий раз підказує, де саме шукати розгадку «секрету Полішинеля» й щодо відмови від «штучних конструктів», і щодо реанімації «історично закономірного» терміна як утілення непереборного прагнення представити історію ран-

¹² РГАДА. Ф. 248. Оп. 29. Д. 32. Л. 28.

ньомодерної України лише в контексті ідеологічно правильного конструкта — «регіональна ідентичність Росії».

Загалом формування нового «правильного» образу, який так органічно влітається в актуальну історичну політику Кремля, щедро фінансується державою, і всі згадані перед цим праці — і з історії українсько-російських відносин, і «благотворного» впливу Росії на Крим, як і не згадані хвалебні відгуки на них — підготовлено за грантової підтримки держави. Інтелектуальні зусилля й матеріальні ресурси, витрачені на цей образ, не минуться намарно, оскільки він має всі шанси знайти своє широке відображення у шкільних курсах з історії, у фільмах і пропагандистських програмах. Недаремно ж Міністерство культури РФ, визначаючи «пріоритети державної фінансової підтримки кіновиробництва на 2023 рік», серед найважливіших указало «збереження, створення та поширення традиційних цінностей», «популяризація героїзму та самовідданості російських воїнів у ході спеціальної воєнної операції», «неоколоніальна політика країн англосаксонського світу», «деградація Європи», а також, що цікаво, «Малоросія як історична область Росії»¹³.

Неабияку прикрість від ось такого процесу формування «нового образу імперії» та загущування в ньому самотності української компоненти викликає той факт, що його результати й досі потужно впливають на західну історіографію. Ще на початку 2022 р., у самий переддень широкомасштабного вторгнення, опубліковано працю «Патроны, слуги и друзья: Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700—1760-х гг.» [24] авторства трьох російських істориків, двоє з яких неодноразово згадувались у контексті втискування історії Гетьманщини у принципово новий імперський контекст, оспівування «кримнашу» у відверто пропагандистських «методичних рекомендаціях» учителям, а також використання трибун міжнародних наукових конференцій для просування російських пропагандистських наративів про «гібридну війну» РФ проти України як нібито «внутрішній український конфлікт». Концептуально книжка являє собою заповнену історичним фактажем озвучену ще 2015 р. схему щодо недоцільності пошуку причин ліквідації Гетьманщини в «метафізиці “імперії”, реформах Петра I, Катерини II», натомість перспективності перенесення уваги на «процеси феодалізації всередині козацької еліти, що визначили поляризацію населення Гетьманщини та поступове відмирання козацьких порядків» [11, С. 32]. І вже ближче до завершення першого року повномасштабної війни РФ проти України Американська асоціація російських досліджень XVIII ст. (ECRSA), членами якої є цілий ряд авторитетних західних русистів, присудила авторам щорічну премію

¹³ Министерство культуры определило главные темы российского кино. Это «деградация Европы», «колониализм англосаксонского мира» и «миротворческая миссия» РФ. Вот что вам будут показывать в кинотеатрах. *Meduza*. 30 ноября 2022. URL: <https://meduza.io/feature/2022/11/30/ministerstvo-kultury-opredelilo-glavnye-temy-rossiyskogo-kino-eto-degradatsiya-evropy-kolonializm-anglosaksonskogo-mira-i-mirotvorcheskaya-missiya-rf> (дата звернення: 16.11.2023).

ім. Марка Раєва. На сайті асоціації мотивацію такого рішення знайти не вдалось¹⁴. А ось на сайтах російських університетів, з якими афілійовані лауреати, з гордістю процитовано ось такий висновок преміальної комісії: «У цій фундаментальній монографії показано, що гонитва за приватною вигодою як російської, так і української еліти призвела до повного поглинання українського гетьманства Російською імперією [...]. Автори показують, що замість того, аби проводити ретельно сплановану колоніальну політику, російські правителі формували свою політику на Гетьманщині, реагуючи на жадібні устремління таких вельмож, як Кирило Розумовський»¹⁵. І тут залишається лише дивуватися, чому авторитетна асоціація, відзначивши заслуги лауреатів у встановленні ролі пожадливісті К. Розумовського в ліквідації імперією української ранньомодерної державності, оминула увагою інші, не менш визначні досягнення авторського колективу: реконструкцію вини «особистості Полуботка» в його смерті в Петропавлівській фортеці; концептуалізацію «суперництва Полуботка з Апостолом» як причину першої ліквідації гетьманства. Та й «прагнення старшини до особистого збагачення» як причина другої ліквідації гетьманства також варта високої академічної нагороди. Втім шанси автора цього відкриття на її отримання вже наприкінці другого року повномасштабної війни РФ проти України виглядають доволі високими. Адже палкий поціновувач історіографічного генія В. Путіна, автор посібника «Крым в истории России», а заодно й лауреат премії ім. Марка Раєва за 2022 р. К. Кочегаров, як можна довідатися з сайту асоціації, водночас є й членом відбіркового комітету цієї самої премії у 2023 р.¹⁶ Тож і пріоритети при виборі лауреатів не важко спрогнозувати.

* * *

Підбиваючи підсумки аналізу тенденцій розвитку російської академічної історіографії щодо висвітлення впродовж 2014—2022 рр. («гібридна» фаза війни РФ проти України) проблеми поглинання імперією ранньомодерної української державності, доводиться констатувати, що попри активне послугування російськими українцями-ранньомодерниками мовою й метафорами західної « нової історії імперії », їх реальний історіографічний набуток відверто дисонує із заявленими засновниками напряму прагненнями пошуку шляхів примирен-

¹⁴ Past recipients of the Marc Raeff Book Prize. ECRSA. *Eighteenth-Century Russian Studies Association*. URL: <https://www.ecrsa.org/Raeff%20Book%20Prize%20Past%20Recipients.pdf> (дата звернення: 26.11.2023).

¹⁵ Книга историков вуза удостоилась престижной премии. 17 октября 2022 г. *Уральский федеральный университет. Новости*. URL: <https://urgi.urfu.ru/ru/novosti/43992/> (дата звернення: 11.11.2022); К.А. Кочегарову присуждена премия им. Марка Раева. Институт славяноведения Российской академии наук (ИСЛ РАН). 11 октября 2022 г. URL: <https://inslav.ru/event/ka-kochegarovu-prisuzhdena-premiya-im-marka-raeva> (дата звернення: 16.11.2022).

¹⁶ Past recipients of the Marc Raeff Book Prize. ECRSA. *Eighteenth-Century Russian Studies Association*. URL: <https://www.ecrsa.org/RaeffPrize.html> (дата звернення: 05.11.2023).

ня, гармонізація візій імперського простору й часу. Очевидно, що мотивація російської «нової імперської історії», котра начебто наслідувала західні взірці, насправді полягає в камуфлюванні, містифікації й викривленні справжніх взаємин імперії з народами, що в той чи інший спосіб були втягнуті в її орбіту. Адже зрозуміло: аби зробити наступний крок і в контексті парадигми справді нової історії імперії представити Російську імперію як простір перспектив і можливостей, обміну й транзиту ідей тощо, необхідно спочатку зафіксувати те, що вона насправді принесла пригнобленим, підпорядкованим народам. Утім, на відміну від британців, французів, бельгійців, іспанців, російські інтелектуали у своїй переважній більшості не пережили власний імперський синдром, а отже воліють не помічати темні сторони імперської історії, тавруючи згадки про них як нібито «прояви упередженості» й телеологізму «молодих історіографів» країн колишнього СРСР. Проблемою російської еліти та переважної більшості інтелектуалів є не пережитий і «не зданий в архів» синдром імперії. Саме у цьому основна причина «злаякісної» мутації російської «нової імперської історії», котра замість пошуків діалогу стала дискурсом маніпулятивних виправдань неоімперської політики сучасної Росії.

Неабиякою проблемою є й те, що багато російських істориків, які асоціюють себе з напрямом нової історії імперії, до 2014 р. та й пізніше інтенсивно працювали і працюють як в англomовному світі, так і для внутрішньої аудиторії. Подеколи ж, як у випадку з автором методичного посібника «Крым в истории России», корекція смислів, які транслюються до західної та російської аудиторії, настільки разюча, що будь-які апеляції до концептів нової імперської історії повністю втрачають сенс. Але переважно йдеться про невелику корекцію, яка не настільки помітна і при цьому щедро прикрашена заявами про пошук «нового академічного прочитання» історії імперії та деклараціями про відданість новим західним підходам і концептам. І саме їхні праці продовжують формувати контури уявлень західного академічного простору про Російську імперію та її взаємини з поневоленими народами.

Загалом же деградація в умовах «гібридної війни» проти України 2014—2022 рр. громадянського суспільства, яке не змогло ефективно протистояти диктату влади й відродженню неоімперського духу в РФ, помітно актуалізувала сервілізм і показову готовність російських істориків співпрацювати з тією ж владою в контексті реалізації курсу на розмивання української ідентичності, заперечення будь-яких натяків на державотворчий потенціал українців і навіть затирання самого політоніма «Україна». Як певний обнадійливий сигнал можна сприйняти той факт, що академічні історики не стали поки що, слідом за головним кремлівським «істориком», шукати на мапах Європи часів Людовіка XIV аргументи на користь тези щодо «неіснування України» в доленітських часах. Утім досвід сервільного «переосмислення» ними «місця Криму в історії Росії» 2014 р., як і загальна логіка розвитку гуманітарного дискурсу в РФ останнього десятиліття підказують, що й така перспектива цілком можлива, причому вже у близькому майбутньому.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Said, E. *Kultura i imperiializm*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Саїд Е. Культура й імперіялізм. Київ, 2007. 608 с.]
2. Vermenych, Ya., Yas, O. *Ukrainskyi proiekt na perekhresti kultur ta identychnosti: ukraïnsko-rosiiske pohranychchia yak prostir «zitknennia tsyvilizatsii»*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Верменич Я., Ясь О. Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій». Київ, 2022. 78 с.]
3. Bolshakova, O.V. *Poverkh barierov: Amerikanskaya rusistika posle kholodnoy voyuny*. Moscow, 2013 [in Russian].
[Большакова О.В. Поверх барьеров: Американская русистика после холодной войны. Москва, 2013. 216 с.]
4. *Reformy v Rossii s tochki zreniya istorika: Lektsiya A. Kamenskogo v ramkakh proekta «Publichnyie lektsii “Polit.ru”»*. URL: <https://polit.ru/article/2005/11/17/kamensk/> [in Russian].
[Реформы в России с точки зрения историка: Лекция А. Каменского в рамках проекта «Публичные лекции “Полит.ру”». URL: <https://polit.ru/article/2005/11/17/kamensk/> (дата звернення: 23.04.2021)].
5. Miller, A.I., Dolbilov, M.D. (Edi.) *Zapadnyie okrainy Rossiyskoy imperii*. Moscow, 2006 [in Russian].
[Западные окраины Российской империи. Под ред. А.И. Миллера и М.Д. Долбилова. Москва, 2006. 608 с.]
6. *Сhto takoe «novaya imperskaya istoriya», otkuda ona vzyalas i k chemu ona idet? Beseda s redaktorami zhurnala Ab Imperio Iley Gerasimovym i Marinoy Mogilner. Logos. 2007. 1 (58): 225-226* [in Russian].
[Что такое «новая имперская история», откуда она взялась и к чему она идет? Беседа с редакторами журнала Ab Imperio Илей Герасимовым и Мариной Могильнер. *Logos*. 2007. № 1 (58). С. 225—226].
7. Gerasimov, I., Glebov, S., Kusber, Ya., Mogilner, M., Semenov, A. *Novaya imperskaya istoriya i vyzovy imperii. Ab Imperio. 2010. 1: 19-52* [in Russian].
[Герасимов И., Глебов С., Кусбер Я., Могильнер М., Семенов А. Новая имперская история и вызовы империи. *Ab Imperio*. 2010. № 1. С. 19—52].
8. Gerasimov, I., Glebov, S., Kusber, Ya., Mogilner, M., Semenov, A. *Novaya imperskaya istoriya i vyizovyi imperii. Mify i zabluzhdeniya v izuchenii imperii i natsionalizma*. Moscow, 2010. 396-412 [in Russian].
[Герасимов И., Глебов С., Кусбер Я., Могильнер М., Семенов А. Новая имперская история и вызовы империи. *Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма*. Сост. Герасимов И., Могильнер М., Семенов А. Москва, 2010. С. 396—412].
9. Domanska, E. *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule. Perekl. V. Sklokin. Kyiv, 2012* [in Ukrainian].
[Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Перекл. В. Склокін. Київ, 2012. 264 с.]
10. Miller, A.I. *Imperiya Romanovykh i natsionalizm: esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya*. Moscow, 2006 [in Russian].
[Миллер А.И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. 248 с.]
11. Lazarev, Ya.A. *Gotova li ukrainskaya istoricheskaya nauka k dialogu? Razmyshlenie o roli natsionalnoy ramyati v istoricheskom soobshchestve. Istoricheskaya rusistika v XXI v. Budapest, 2017. 31-35* [in Russian].

- [Лазарев Я.А. Готова ли украинская историческая наука к диалогу? Размышление о роли национальной памяти в историческом сообществе. *Историческая русистика в XXI в.* Будапешт, 2017. С. 31—35].
12. Kochegarov, K.A. Krym v istorii Rossii: Metodicheskoe posobie dlya uchiteley obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. Moscow, 2014 [in Russian].
[Кочегаров К.А. Крым в истории России: Методическое пособие для учителей общеобразовательных организаций. Москва, 2014. 48 с.].
 13. Kasianov, H. Pro stereotypy. “Zakhidna Yevropa”. “khidna Yevropa”. Postradianskyi prostir. Ch. 3. Postradianskyi prostir. *Historians*. 03 kvitnia 2017 (URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2148>) [in Ukrainian].
[Касьянов Г. Про стереотипи. «Західна Європа». «Східна Європа». Пострадянський простір. Ч. 3. Пострадянський простір. *Historians*. 03 квітня 2017. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2148> (дата звернення: 22.06.2023)].
 14. Malorossy vs ukrainsy: Ukrainskiy vopros v natsionalnoy i kulturnoy politike Rossiyskoy imperii i Sovetskogo Soyuza. Moscow, 2018. 528 s. [in Russian].
[Малороссы vs украинцы: Украинский вопрос в национальной и культурной политике Российской империи и Советского Союза. Москва, 2018. 528 с.].
 15. Kollmann, N.Sh. Soedinennye chestyu: Gosudarstvo i obshchestvo v Rossii rannego Novogo vremeni. Per. s angl. A.B. Kamenskogo. Moscow, 2001 [in Russian].
[Коллманн Н.Ш. Соединенные чество: Государство и общество в России раннего Нового времени. Пер. с англ. А.Б. Каменского. Москва, 2001. 272 с.].
 16. Wyczański, A. Polska — Rzeczą Pospolitą Szlachecką. Wyd. 2, popr. Warszawa, 1991 [in Polish].
 17. Lazarev, Ya.A. “Uchineno budet po ego imperatorskogo velichestva ukazu”: Otvety Malorossiyskoy kollegii A.D. Menshikovu. Noyabr — dekabr 1722 g. *Vestnik arkhivista*. 2021. 3: 852-865 [in Russian].
[Лазарев Я.А. «Учинено будет по его императорского величества указу»: Ответы Малороссийской коллегии А.Д. Меншикову. Ноябрь — декабрь 1722 г. *Вестник архивиста*. 2021. № 3. С. 852—865].
 18. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Saint Petersburg, 1830. T. 6. № 3988 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. С.-Петербург, 1830. Т. 6. № 3988. 1121 с.].
 19. Horobets, V. Prysmerk Hetmanshchyny: Ukraina v roky reform Petra I. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Горобець В. Присьмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ, 1998. 322 с.].
 20. Diariush ili zhurnal, to est povsednevnyaya zapiska... *Chteniya v Obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh*. Moscow, 1858. Kn. 1. Otd. V [in Russian].
[Диариуш или журнал, то есть повседневная записка... *Чтения в Обществе истории и древностей российских*. Москва, 1858. Кн. 1. Отд. V. XXI + 74 с.].
 21. Yakovliv, A. Ukrainsko-moskovski dohovory v XVII—XVIII vikakh. Warszawa, 1934 [in Ukrainian].
[Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934. 178 с.].
 22. Lazarev, Ya.A. Rossiyskoe pravitelstvo i ukrainskaya kazatskaya elita: osobennosti vzaimootnosheniy v period funktsionirovaniya Malorossiyskoy kollegii (1722—1727). *Slavyanovedenie*, 2016. 4: 41-51 [in Russian].

- [Лазарев Я.А. Российское правительство и украинская казачья элита: особенности взаимоотношений в период функционирования Малороссийской коллегии (1722—1727). *Славяноведение*, 2016. № 4. С. 41—51].
23. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Saint Petersburg, 1830. Т. 7. № 4196 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. С.-Петербург, 1830. Т. 7. № 4196. 890 с.].
24. Kiselev, M.A., Kochegarov, K.A., Lazarev, A.Ya. Patrony, slugi i druzya: Russko-ukrainskie neformalnyie svyazi i upravlenie Getmanshchiny v 1700—1760-kh gg.: Issledovanie i istochniki. Ekaterinburg, 2022 [in Russian].
[Киселев М.А., Кочегаров К.А., Лазарев А.Я. Патроны, слуги и друзья: Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700—1760-х гг.: Исследование и источники. Екатеринбург, 2022. 1244 с.].
25. Lazarevskiy, A. Istoricheskie ocherki poltavskoy Lubenshchiny XVII—XVIII st. *Chteniya v Istoricheskom obshchestve Letopistsa-Nestora*. Kiev, 1896. Вып. XI: 34-203 [in Russian].
[Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII ст. *Чтения в Историческом обществе Летописца-Нестора*. Киев, 1896. Вып. XI. С. 34—203].
26. Solovev, S.M. Istoriya Rossii s drevneyshikh vremyon. Kn. 6. Т. 18. Saint Petersburg, 1879 [in Russian].
[Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. Кн. 6. Т. 18. С.-Петербург, 1879. 680 с.].
27. Okynshevych, L. Zvidomlennia pro komandyruvannia do Moskvu (traven — cherven 1928 r.) ta do Kharkova (veresen 1928 r.). *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho i ukrainskoho prava*. 6: 458-468 [in Ukrainian].
[Окиншевич Л. Звідомлення про командування до Москви (травень — червень 1928 р.) та до Харкова (вересень 1928 р.). *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського і українського права*. Вип. 6. С. 458—468].
28. Sbornik Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva. Saint Petersburg, 1888. Т. 63 [in Russian].
[Сборник Императорского русского исторического общества. С.-Петербург, 1888. Т. 63. 876 с.].
29. Lazarev, Ya.A., Ivshin, V.S. Integratsiya Maloy Rossii i ee status v trudakh G.F. Karpovala (1839—1890). *Slavyanovedenie*, 2021. 2: 115-130 [in Russian].
[Лазарев Я.А., Ившин В.С. Интеграция Малой России и её статус в трудах Г.Ф. Карпова (1839—1890). *Славяноведение*, 2021. № 2. С. 115—130].
30. Lukashova, S.S. Kanalnyie raboty Petra I v zerkale rossiysko-ukrainskikh otnosheniy nachala XVIII v. *Ukraina i ukrainsy: obrazy, predstavleniya, stereotypy. Russkie i ukrainsy vo vzaimnom obshchenii i vospriyatii*. Moscow, 2008. 37-52 [in Russian].
[Лукашова С.С. Канальные работы Петра I в зеркале российско-украинских отношений начала XVIII в. *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии*. Москва, 2008. С. 37—52].
31. Lazarev, Ya.A. “S velikoyu polzoyu velikorossiyskoyu”: proekt pervogo ukrainskogo universiteta v kontekste integratsii ukrainskoy kazatskoy elityi. *Dialog so vremenem*. 2020. 73: 127-139 [in Russian].
[Лазарев Я.А. «С великою пользою великороссийскою»: проект первого украинского университета в контексте интеграции украинской казачьей элиты. *Диалог со временем*. 2020. Вып. 73. С. 127—139].
32. Doroshenko, D.I. Narys istorii Ukrainy v 2-kh tomakh. Т. II (Vid polovyny XVII st.). Kyiv, 1992 [in Ukrainian].

- [Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Т. II (Від половини XVII ст.). Київ, 1992. 574 с.].
33. Lazarev, Ya.A. "Velikorossiyskaya" administratsiya na getmanskoj Ukraine v 1700—1727 gg.: evolyutsiya institutov i ikh statusa (Extended abstract of Candidate's thesis). Ekaterinburg, 2012 [in Russian].
[Лазарев Я.А. «Великороссийская» администрация на гетманской Украине в 1700—1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Екатеринбург, 2012. 18 с.].
34. Pisarkova, L.F. Fenomen rossiyskikh reform. *Rossiyskaya istoriya*. 2014. 4: 12-30 [in Russian].
[Писарькова Л.Ф. Феномен российских реформ. *Российская история*. 2014. № 4. С. 12—30].
35. Serov, D.O. "Byt po maniru shvedskomu...": stsennarii zaimstvovaniya inostrannykh pravovykh institutov v khode provedeniya administrativnoy i sudebnoy reform Petra I. *Fenomen reform na zapade i vostoке Evropy v nachale Novogo vremeni (XVI — XVIII vv.)*. Saint Petersburg, 2013. 250-269 [in Russian].
[Серов Д.О. «Быть по маниру шведскому...»: сценарии заимствования иностранных правовых институтов в ходе проведения административной и судебной реформ Петра I. *Феномен реформ на западе и востоке Европы в начале Нового времени (XVI — XVIII вв.)*. Под ред. М.М. Крома, Л.А. Пименовой. С.-Петербург, 2013. С. 250—269].
36. Shattenberg, S. Kultura korruptsii, ili K istorii rossiyskikh chinovnikov. *Neprikosnovennyi zapas: debaty o politike i kulture*. 2005. 4 (42): 24-35 [in Russian].
[Шаттенберг С. Культура коррупции, или К истории российских чиновников. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2005. № 4 (42). С. 24—35].
37. Korchmina, E.S. "V chest vzyatok ne davat": "pochest" i "vzyatka" v poslepetrovskoy Rossii. *Rossiyskaya istoriya*. 2015. 2: 3-13 [in Russian].
[Корчмина Е.С. «В честь взяток не давать»: «почесть» и «взятка» в послепетровской России. *Российская история*. 2015. № 2. С. 3—13].
38. Muravlev, P.S. Fenomen korruptsii v zakonodatelstve i vospriyatii rossiyskogo dvoryanstva vtoroy poloviny XVIII — pervoy chetverti XIX v. *Vestnik RUDN. Seriya: Istoriya Rossii*. 2022. 21, 2: 275-287 [in Russian].
[Муравлев П.С. Феномен коррупции в законодательстве и восприятии российского дворянства второй половины XVIII — первой четверти XIX в. *Вестник РУДН. Серия: История России*. 2022. Т. 21. № 2. С. 275—287].
39. Maslak, V.I. Rannomoderna ukrainska derzhavnist v suchasnykh polskii ta rosiiskii istoriohraftiakh (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Маслак В.І. Ранньомодерна українська державність в сучасних польській та російській історіографіях: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2015. 32 с.].
40. Sbornik Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva. Saint Petersburg, 1886. T. 55 [in Russian].
[Сборник Императорского русского исторического общества. С.-Петербург, 1886. Т. 55. 504 с.].

Надійшла / Received 03.12.2023

Viktor HOROBETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
victor_gor@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

HOW RUSSIAN HISTORIANS SEARCHED
FOR THE “GOOD EMPIRE”: LIQUIDATION
OF THE HETMANSHCHYNA IN THE LIGHT
OF THE “NEW” IMPERIAL HISTORIOGRAPHY (2014—2022)

The purpose is to analyze the presentation in modern Russian historiography of the history of the relations of the Russian Empire with the early modern Ukrainian state — Hetmanshchyna, in particular in that segment of it that positions itself as an adept of the direction of the new history of the empire. **The methodology** is based on methods of historiographical analysis and synthesis. **Scientific novelty.** For the first time, the problem of applying in modern Russian historiography the concept of the new history of the empire borrowed from Western historical science as a way of historiographical reformatting of the image of the Russian Empire, in particular in the context of the development of the problem of relations between the empire and the Ukrainian early modern state, is highlighted systematically. The question of the reaction of the academic community of the Russian Federation to the turn in the historical policy of 2014 is considered. The priority problem areas of the modern historiographic representation of Russo-Ukrainian relations in the early modern times have been reconstructed. It has been established that the issue of limiting and liquidating the autonomy of Hetmanshchyna attracts the most attention from Russian historians. The process of absorption by the empire of early modern Ukrainian statehood is considered in the context of the paradigms of “regularities of the integration of Little Russia” and the concept of “integration strategies” borrowed from American historiography. The violent nature of incorporation processes is completely ignored. Manifestations of resistance of the Ukrainian elite to the absorption of Hetmanshchyna are interpreted only as certain personal phobias or the pursuit of private beneficial interests. At the same time, the creators of the new version of imperial historiography actively criticize the representatives of the “new historiographies” for teleologism and “ideological prejudices” and declare their intention to “deconstruct the old ideologized myths”. But in the final result, a new imperial myth is being heavily developed, in which the efforts of the Russian Empire to absorb and assimilate the state entities incorporated by it are presented exclusively in the context of positive changes: “elimination of disorder”, “improvement of management efficiency”, “social protection of underprivileged sections of the local population”, etc.

Keywords: *Ukrainian early modern state, Hetmanshchyna, history of Ukrainian-Russian relations, Russian Ukrainian studies, new history of the empire.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.151>
УДК 930.25:94(477.4)«1768»

**«НА ВОРОВСТВАХ И РАЗБОЯХ НЕ БЫВАЛЪ
І С ТАКОВЫМИ ЛЮДМИ ЗНАКОМСТВА НЕ ИМЕЛЪ»:
ДЕКІЛЬКА ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ КОЛІЇВЩИНИ 1768 р.**

Мета публікації полягає у запровадженні до наукового обігу документів, що зберігаються у фонді «Архів фортеці Св. Єлизавети» Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, які висвітлюють повстання на Правобережжі України 1768 р. Публікуються копія листа полковника Жовтого гусарського полку Федора Чорби полковникові Християну Корфу про відправлення до останнього шести гайдамаків, упійманих на Правобережжі чигирин-дівровським сотником Данилом Бутовським (від 15 серпня 1768 р.), пропозиції полковника Х. Корфа Єлисаветградській провінційній канцелярії про направлення до них гайдамаків (18—19 серпня) та свідчення п'ятох із них (Омелька Вороного, Василя Хайдусенка, Мойсея Хуртули, Конона Мишенка, Нестора Ковальчука) про участь у повстанні (18—19 серпня). **Методологія** ґрунтується на загальнонаукових методах аналізу й синтезу. **Наукова новизна.** До наукового обігу вводяться маловідомі широкому загалу документи часів Коліївщини 1768 р., проаналізовано їх інформативний потенціал та прокоментовано. Оприлюднені джерела розширюють уявлення про перебіг повстання на Правобережжі України, додають інформацію про діяльність окремих ватажків і гайдамацьких загонів, містять відомості про каральні операції російських військ щодо придушення повстанського руху. Подані після текстів джерел коментарі допомагають зрозуміти терміни, імена та прізвища ватажків гайдамаків, російських офіцерів і генералітету, розтлумачують певні події, явища.

Ключові слова: *Коліївщина, гайдамаки, Семен Сараджин, Семен Неживий, Максим Залізняк, Жовтий гусарський полк, фортеця Св. Єлизавети.*

Цитування: «На воровствах и разбоях не бывалъ і с такими людьми знакомства не имелъ»: декілька документів до історії Коліївщини 1768 р. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 151—168. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.151>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

Історія повстання 1768 р., попри масштаби та наслідки події, все ще рясніє «білими плямами». До сьогодні немає одностайної думки як щодо характеру самого виступу («заколот», «бунт», «визвольна війна»), так і у характеристиці повсталих («колії», «бунтівники», «гайдамаки», «визволителі»). Так само для багатьох Коліївщина асоціюється винятково з уманськими подіями, хоча повстання охопило значну частину Правобережної України (Поділля, Волинь, Східну Галичину і гучно прокотилося Придністровським регіоном)¹. Подібно, більшість розглядають Коліївщину суто в орбіті таких ватажків, як Максим Залізняк та Іван Гонта, залишаючи на маргінесі діяльність інших очільників². Наявність подібних тенденцій пояснюється все ще незначною кількістю документів, уведених до наукового обігу про згадані події на Правобережжі України³. Тому лише публікація якомога більшої частини документальної спадщини з цієї проблематики дозволить пролити світло на «проблемні питання» й допоможе «згладити» наявні «гострі кути» теми.

Повстання 1768 р. доволі широко представлено в українській та зарубіжній історичній науці, проте його аспектам, які відображені в публікованих нижче документах, не надано належної уваги. Ба більше, окремі праці містять неточності та факти без посилань на джерела. Тут варто, в першу чергу, зауважити ті доробки істориків, які стосуються діяльності гайдамацького загону Семена Сараджина. Зокрема розвідки А. Скальковського, В. Голобуцького та Г. Храбана подають відомості, котрі йдуть урозріз із джерельною базою. Так, А. Скальковський, хоч і вірно відзначив запорозьке походження очільника ватаги, однак бездоказово зауважував про його втечу з Гетьманщини на Січ і присуд Коша його стратити, а також подав неправдиві дані про участь загону у захопленні Умані [9, С. 110, 135]. Своєю чергою Г. Храбан помилково заперечував січову належність С. Сараджина, але водночас інформував про присутність у війську полковника Жовтого гусарського полку Федора Чорби чигирин-дібровського сотника Данила Бутовського, який згадується в публікованих документах [10, С. 276, 428]. Далекий від істини був і В. Голобуцький, коли стверджував про походження Сараджинової ватаги з Правобережної України [11, С. 393—394]. Один з авторів цієї публікації вже свого часу спростовував твердження згаданих вище істориків [12—14]. Окремо варто відзначити монографічну синтезу сучасного дослідника Коліївщини Є. Букета, присвячену ще одному гайдамацькому ватажкові часів Коліївщини Семенові Неживому, відомості про діяльність котрого також присутні у нашій публікації. Монографія побудована на значній джерельній базі та враховує історіографічні здобутки останніх років [5].

¹ Див. міркування Т. Чухліба про деякі проблемні аспекти дослідження Коліївщини 1768 р.: [1—2].

² Лише за останній час завдяки дослідницьким інтересам Є. Букета постав ряд досліджень, присвячених діяльності інших керівників повстання 1768 р. [3—5].

³ На сьогодні до наших послуг лише декілька корпусних видань документів, присвячених Коліївщині 1768 р. [6—8]. Останню книжку можна такою вважати доволі умовно. Тут документи хронологічно охоплюють період із 1717 по 1775 рр., де повстанню кінця 1760-х рр. присвячено лише 87 документів (159 стор. тексту).

Публіковані нижче чотири документи є лише «краплею в морі» тих джерел, які необхідно ввести до наукового обігу та які все ще чекають на свого дослідника. Але й вони додають новизни щодо окремих аспектів перебігу повстання. Документи, які зберігаються у фонді «Архів фортеці Св. Єлизавети» Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, можна умовно розділити на дві групи: 1) листування (лист та дві пропозиції / «предложения») полковника Федора Чорби полковникові Християну Корфу, а від останнього Єлисаветградській провінційній канцелярії про передачу цій установі групи гайдамаків, упійманих на Правобережжі України⁴; 2) свідчення п'ятірки повстанців (Омелька Вороного, Василя Хайдусенка, Мойсея Хуртули, Конона Мишенка, Нестора Ковальчука) про участь у Коліївщині⁵.

Перша група публікованої документації малоінформативна, за винятком хіба листа полковника Ф. Чорби полковникові Х. Корфу від 15 серпня 1768 р. Полковник Жовтого гусарського полку інформував свого колегу з фортеці Св. Єлизавети про отримання шести гайдамаків від підполковника Хорвата, котрому, своєю чергою, їх передав сотник Бутовський. Окрім бранців Х. Корфу полковник Ф. Чорба направляв реєстр пограбованого ними майна (речі та худоба) і ставив до відома, що воно за наказом київського й новоросійського генерал-губернатора Ф. Воейкова перебуватиме у Глинському шанці під охороною Жовтого гусарського полку⁶.

Свідчення згаданих гайдамаків дещо проливають світло на особу загадкового сотника, який фігурує в документах. Зокрема один із них, В. Хайдусенко, відзначав, що його заарештував чигирин-дїбровський сотник Бутовський, який перебував на Правобережжі «з командою»⁷. Очевидно, що йдеться про Данила Олександровича Бутовського (1738—? рр.), сина молдавського шляхтича, котрий певний час служив у фельдмаршала принца Людвіга Вільгельма Гессен-Гомбурзького. За даними В. Кривошеї, саме за сприяння цього головнокомандувача Д. Бутовський із ротмістра волоської команди був призначений на посаду чигирин-дїбровського сотника, яку обіймав упродовж двох десятиліть (1763—1783 рр.) [15, С. 240].

Показання заарештованих гайдамаків доносять відголос про буремні події кінця весни — літа 1768 р. на Правобережжі України, а також містять інформацію про їхнє походження, вік, батьків, службу⁸. Так, О. Вороний, як видно з його свідчень, недовгий час перебував у складі гайдамацького загону С. Сараджина. Ватага останнього була сформована у червні 1768 р. Сам ватажок у джерелах згадується як відставний гусар 4-ї роти Чорного гусарського полку. Проте його гусарській кар'єрі передувала служба у Війську Запорозькому Низовому, про що

⁴ Документи № 1—3.

⁵ Документ № 4.

⁶ Документ № 1.

⁷ Документ № 4.

⁸ Там само.

майже не згадується в історіографії⁹. Його колишня запорозька належність присутня в рапорті бугогардівського полковника Мусія Головка Кошеві від 21 серпня 1768 р., де С. Сараджин представлений як «старый запорозкий вор» [7, С. 178]. Справді, як видно з документів кошового архіву, ця особа була добре відома на Січі та сприймалася низовиками як командир гайдамаків, котрі чинили напади на Правобережну Україну наприкінці 1740-х рр. Як видно з промеморії слідчої комісії з Брацлавським воеводством, адресованій на Запорожжя 23 серпня 1749 р., від військової старшини вимагалось надіслати до Архангельська, де діяла ця комісія, козака Поповичівського куреня С. Сараджина, який звинувачувався в пограбуванні орендаря містечка Маньківка Яцка Веприка й мешканця с. Кам'янка Василя. Крім цього, гайдамацькі ватажки С. Сараджин і Труд на той час підозрювалися в убивстві уманських козаків [16, С. 327—329]. Це доводить, що ця людина мала певний досвід набігів на Правобережжя, а з початком повстання вирішила використати свої навички у цій царині.

Загін С. Сараджина був сформований у Петропавлівський піст на території Війська Запорозького Низового, що підтвердили у своїх свідченнях запорожці, які входили до його складу й були впіймані запорозькими загонами для пошуку гайдамаків на території Вольностей. Це спростовує твердження В. Голобуцького про прибуття цієї ватаги з Правобережжя [11, С. 393—394] та А. Скальковського про участь загону у захопленні Умані [9, С. 110]. Гайдамацька команда під проводом С. Сараджина влітку 1768 р. вчинила напади на с. Жидівська Гребля, містечка Паволоч, Жаботин, Лисянка, невідомий населений пункт під Лисянкою та на с. Кам'янку Смілянської губернії, але під с. Нерубайкою гайдамацьку ватагу розбила гусарська команда¹⁰.

В той час, коли відомості про походи С. Сараджина на населені пункти Жидівська Гребля, Жаботин і Лисянка дозволяють відтворити свідчення полонених гайдамаків Сараджинової ватаги [7, С. 273—274, 280—285, 287—288, 291], напад на містечко Паволоч до сьогодні залишався маловідо-

⁹ Лише А. Скальковський звернув увагу на минулу належність його до низового козацтва. Він бездоказово стверджував про втечу його з полкової служби на Січ і присуд Кошем щодо його страти. Натомість Г. Храбан не був упевнений щодо його колишньої належності до запорозької братії [9, С. 135; 10, С. 428].

¹⁰ Докл. про діяльність гайдамацького загону С. Сараджина див.: [12, С. 36—39; 13, С. 243—247; 14, С. 350—365]. Удалося встановити точну дату бою ватаги С. Сараджина з російським військом, а саме з ескадроном Чорного гусарського полку. Ця подія відбулася 10 серпня 1768 р. Це видно з особової документації одного з офіцерів формування, зокрема з чолобитної поручика Іллі Іванова до російського генералітету від 23 листопада 1774 р., та з його атестата від 24 листопада того ж року. У цих документах, де фіксувалися віхи кар'єри офіцера, поряд з участю в російсько-турецькій війні (1768—1774 рр.) першим згадано бій під Нерубайкою. І хоча в документах не зазначено, що це був бій із Сараджиновою ватагою, однак локація події та чисельність ворожого загону, що підтверджують інші документи, ясно дає зрозуміти, що йдеться саме про загін С. Сараджина. Відображення цієї події в такого роду документації підкреслює її значущість для російського офіцерського складу [17, С. 38—40].

мим¹¹. Якраз публіковані тут свідчення О. Вороного дещо проливають світло на цей похід С. Сараджина. Саме напередодні виправи на згаданий населений пункт до нього з п'ятьма запорозькими козаками приєднався О. Вороний. За словами останнього, сам похід виявився невдалим, оскільки місцеві поляки та євреї порозбігалися, тож годі було сподіватися на якусь здобич. Тому, нікого не грабувавши, гайдамацький загін повернувся з Паволочі ні з чим¹². Полонений гайдамака свідчив, що після походу на містечко він із декількома соратниками відійшли від С. Сараджина й подалися до кордонів Російської імперії, почувши про заборону чинити грабунки на території Речі Посполитій, однак неподалік кордону були схоплені «полскими мужиками» та відправлені в Новомиргородський шанець¹³. Тобто О. Вороний потрапив на територію Новоросійської губернії не завдяки сотнику Д. Бутовському, а через посередництво місцевих селян.

Гайдамаки В. Хайдусенко та М. Хуртула брали участь у повстанні 1768 р. у складі загону Семена Неживого. Не будемо детально зупинятися на діяльності останнього, оскільки, як уже вище зазначалося, йому присвячене дослідження Є. Букета. Зауважимо, що цей загін діяв у районі Сміли, Канева, Крилова, Черкас і Медведівки [5]. Як видно зі свідчення В. Хайдусенка, він перебував у ватазі всього лише тиждень, якраз напередодні полону С. Неживого, коли той дислокувався в Медведівці. При цьому, як зауважив гайдамака, ані він, ані його соратники «нигде грабежа, смертного убивства и зажигательства не чинили». Після полону очільника В. Хайдусенко втік до рідного села, де пізніше односельці видали його сотникові Д. Бутовському, який доставив повстанця у Глинський шанець, а звідти до фортеці Св. Єлизавети¹⁴.

Однак не до кінця зрозумілими залишаються ті свідчення В. Хайдусенка, які стосуються нападу на ватагу С. Неживого. Гайдамака згадував, що на останнього напав якраз чигирин-дібровський сотник Д. Бутовський, «и оную партию разбилъ»¹⁵. Це йде врозріз із загальновідомим фактом про полонення С. Неживого полковником Жовтого гусарського полку Ф. Чорбою [5, С. 172—185]. З іншого боку, як зауважив Г. Храбан, чигирин-дібровський сотник разом із

¹¹ Тут хіба тільки гайдамака запорожець Івонівського куреня Іван Лисянський (Таран) згадував, що похід на Паволоч було організовано перед Спасовим постом [7, С. 269—270].

¹² Документ № 4.

¹³ Там само. Як можна побачити, повстання 1768 р. не було популярним серед усіх українських мешканців Правобережної України. Маємо відомості принаймні про одну збройну сутичку між гайдамацькою ватагою і загonom надвірних правобережних козаків. Ідеться про гайдамацьку чату під командуванням Мирона Губи та Данила, яка поблизу с. Коростишева була атакована місцевими надвірними козаками. Після відступу до с. Федорівка гайдамаки повторно зазнали нападу місцевого козацтва і втратили у сутичці двох осіб. Подібна історія повторилася під Паволоччю [14, С. 359]. (Див. також: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. II. № 5866. Арк. 43—43 зв.; № 5867. Арк. 45—46; № 5868. Арк. 47—47 зв.; № 5869. Арк. 49—50; № 5870. Арк. 51—52).

¹⁴ Документ № 4.

¹⁵ Там само.

частиною польського війська (з'єднання полковника Г. Квасньовського та губернатора містечка Крилів Г. Кострицького) перебували у складі армії Ф. Черби на Правобережжі України [10, С. 276]. Про присутність Д. Бутовського (в інтерпретації автора сотник представлений як «поручик Бутович») у складі загону полковника Жовтого гусарського полку згадував також і поручик І. Манвелов, який 26 серпня 1768 р. доносив до полкових справ згаданого полку хід переговорів із С. Неживим [5, С. 177]. Тож твердження В. Хайдусенка про напад на згаданого ватажка повстанців чигирин-дїбровського сотника таки має підґрунтя.

Гайдамака К. Мищенко, як довідуємося з його свідчень, певний час служив у загоні М. Залізняка після захоплення ним Сміли. Бранець розповідав, що він разом з авторитетним ватажком перебував у трьох селах Правобережної України (Орловець, Балаклія, Городище), звідки втік і повернувся до свого рідного села Руська Поляна. Традиційно він заперечував свою причетність до грабунків і розбою¹⁶. Очевидно, що період перебування К. Мищенка у загоні М. Залізняка припав на час переходу гайдамацького ватажка зі Сміли до Корсуня. Саме тоді військо повстанців зупинилося у згаданому гайдамакою с. Орловець, де їхні лави поповнилися ще сотнею кіннотників [18, С. 55].

Останній із допитуваних гайдамаків, Н. Ковальчук, потрапив під «гарячу руку» Д. Бутовського, котрий його полонив, не за участь у повстанні, а через скупівлю краденого майна в гайдамаків. Зокрема він придбав у М. Залізняка дві діжки вина, а в С. Неживого десять волів, наперед знаючи про походження цього «товару». Відтак за сприяння місцевих мешканців був схоплений прибулим чигирин-дїбровським сотником як із краденим, так і з особистим майном¹⁷.

Допитувані гайдамаки молодого та середнього віку. Наймолодшим М. Хуртулі та Н. Ковальчуку по 25, найстаршому К. Мищенку — 37 років. Переважна більшість були з теренів колишньої Гетьманщини (Пирятин, Лохвиця), або вихідці з тієї території, котрі в юному віці перебравалися на Правобережжя. Натомість Н. Ковальчук народився в українських землях Речі Посполитої, однак його батько походив із Переяславського полку¹⁸.

Варто відзначити, що публіковані свідчення, як і будь-яке джерело, вимагають критичного підходу до викладених фактів. Усі гайдамаки, котрі прямо брали участь у повстанні, в унісон стверджували про власну непричетність до грабунків і розбоїв, що виглядає доволі сумнівно. Не виключено, що вони, побоюючись за подальшу долю, приховували справжні факти своєї діяльності в повстанському війську¹⁹. До того ж свідчення не позбавлені фактичних поми-

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Зауважимо, що місце допиту і складання на його основі свідчень, прямо впливало на правдивість викладених фактів. Показовою є ситуація з інформацією про діяльність згаданого вже загону С. Сараджина. Зокрема блок подібних документів, складений у Військової канцелярії Коша, дозволяє відтворити час і місце створення загону, його кількісний склад, діяльність на Правобережжі України та подальшу долю. Тут гайдамаки-запорож-

лок, особливо в інтерпретації юрисдикційної належності населених пунктів, звідки походили деякі гайдамаки. Наприклад, містечко Пирятин, де народився О. Вороний, автор документа приписав до Миргородського полку, хоча воно входило до складу Лубенського, а с. Панське, з якого походив В. Хайдусенко, замість Кропивнянської сотні Переяславського полку віднесено до Іркліївської цієї ж адміністративно-територіальної одиниці.

Загалом публіковані нижче документи мають неабиякий інформативний потенціал, дозволяючи розширити уявлення про діяльність гайдамацьких ватажків та їхніх загонів на Правобережжі України влітку 1768 р. Особливо це стосується ватаг С. Сараджина й С. Неживого, меншою мірою М. Залізняка. Все це примножує відомості про перебіг Коліївщини й дещо зміщує акценти з діяльності формувань М. Залізняка та І. Гонти на менші за чисельністю гайдамацькі ватаги, які також відіграли помітну роль у тогочасних подіях.

* * *

Публікація документів здійснюється згідно з методичними рекомендаціями [19], апробованими й рекомендованими до друку Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Джерела подаються у хронологічному порядку. У заголовку до кожного документа наявний порядковий номер, рік, місяць, число, місце складання (у квадратних дужках), різновид (лист, повідомлення, свідчення), адресат та адресант (документи № 1—3) і його короткий зміст. За наявності номера вихідної документації він прописується наприкінці заголовка. Нумерація аркушів виділена, їх закінчення позначаються //.

Букви, які вийшли з ужитку (-ω-, -ε-, -ѣ-, -ъ-; наприкінці та у середині слів) збережено. Титла і скорочення не розкриваються. Виносні літери виділено курсивом. Унизу текстів документів містяться редакторські правки писарів і зауваження упорядників цієї публікації про деякі особливості публікованих матеріалів (відсутність у справі реєстру пограбованого майна та наявність авторських дужок), які позначені великими кириличними літерами. В текстах документів також

ці сміливо переказували правдиві факти, не оглядаючись на страшні покарання, оскільки на Запорозжі вироки гайдамакам-коляям мали символічний характер і, як правило, обмежувалися взяттям на поруки курінними отаманами (див., напр., список арештованих гайдамаків, звинувачення та присуду для них [7, С. 362]). Інша справа, блок свідчень соратників С. Сараджина, складених у Київській губернській канцелярії, які сформовані на один манер, за єдиним формуляром і містять інформацію, прямо протилежну кошовій документації. Особливо це стосується набігів на містечка, грабунків та убивств, що їх чинили гайдамаки. Такі дані відсутні в «київських» свідченнях, де останні переживали за своє майбутнє і свідомо приховували важливу інформацію. (ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 5889. Арк. 109; № 5896. Арк. 103—103 зв.; № 5897. Арк. 105—105 зв.; № 5898. Арк. 107—107 зв.; № 5900. Арк. 111—111 зв.; № 5901. Арк. 113—113 зв.; № 5902. Арк. 115—115 зв.; № 5903. Арк. 117—117 зв.; № 5904. Арк. 119—119 зв.; № 5905. Арк. 121—121 зв.; № 5906. Арк. 123—123 зв.; № 5907. Арк. 125—126; № 5908. Арк. 127—127 зв.; № 5909. Арк. 129—129 зв.).

присутня арабська нумерація над окремими словами, подана верхнім індексом та виділена для позначення коментарів. Останні наводяться після документів.

Наприкінці перших трьох документів присутні дописи, які не стосуються їх змісту і внесені вже після складання тексту джерела. Дописи подані після позначення «Помітка», виділеного курсивом, де вказаний адресат або зафіксована дата отримання кореспонденції та її вхідний номер. До кожного документа в кінці подана легенда, де вказані установа, фонд, номер та автентичність (оригінал або копія).

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Chukhlib, T. Khto vony haidamaky — kozaky, bomzhi chy vurdalaky? *Suchasnist*. 2010. 3: 163-185 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Хто вони гайдамаки — козаки, бомжі чи вурдалаки? *Сучасність*. 2010. № 3. С. 163—185].
2. Chukhlib, T. “Umanska riznia”, “Umanska trahedia” chy “Umanska peremoha”: Do dyskusii pro odyn drazhlyvyi istorychnyi termin. *Aktualni problemy arheologii, istorii ta istorychnoho kraieznavstva*. Uman, 2012. 160-171 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. «Уманська різня», «Уманська трагедія» чи «Уманська перемога»: До дискусії про один дразливий історичний термін. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства*. Умань, 2012. С. 160—171].
3. Buket, E. Ivan Bondarenko — ostannii polkovnyk Koliivshchyny: Istorychni narys. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Букет Є. Іван Бондаренко — останній полковник Коліївщини: Історичний нарис. Київ, 2014. 320 с.].
4. Buket, E. Shvachka — feniks ukrainskoho dukhu. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Букет Є. Швачка — фенікс українського духу. Київ, 2016. 360 с.].
5. Buket, E. Semen Nezhyvuy — lytsar Holodnoho Yaru. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Букет Є. Семен Неживий — лицар Холодного Яру. Київ, 2020. 416 с.].
6. Ukrainskiy arkhiv. T. 2: Kodenska knyha sudovykh sprav. Kyiv, 1931 [in Ukrainian, in Polish].
[Український архів. Т. 2: Коденська книга судових справ. Київ, 1931. 436 с.].
7. Smolii, V. (Ed.), Syniak, I. (Comp.). Koliivshchyna: 1768—1769 roky u dokumentalnii ta metuarnii spadshchyni. T. 1: Dokumenty arkhivu Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi (Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: korpus dokumentiv 1734—1775. T. 6/7. Spravy № 227—229.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian, in Old Church Slavonic].
[Коліївщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775. Т. 6/7: Справи № 227—229). За ред. В. Смолія. Упор., передм. та ком. І. Синяка. Київ, 2019. 494 с.].
8. Haidamatskyi rukh na Ukraini v XVIII st.: zb. dok. Kyiv, 1970 [in Ukrainian, in Old Church Slavonic].
[Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. док. Київ, 1970. 657 с.].
9. Skalkovskij, A. Naезdy gajdamak na Zapadnuuu Ukrainu v XVIII st., 1733—1768 gg. Odessa, 1845 [in Russian].
[Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733—1768 гг. Одесса, 1845. 230 с.].

10. Sokyrska, V., Karasevych, A., Karpenko, V. (Comps.). Khraban, H.Yu. Selianska viina na Ukraini v 1768—1769 rokakh: materialy osobovoho arkhivnoho fondu H.Yu. Khrabana. Ch. 2: Koliivshchyna. Uman, 2012 [in Ukrainian].
[Храбан Г.Ю. Селянська війна на Україні в 1768—1769 рр.: матеріали особового архівного фонду Г.Ю. Храбана. Упор. В. Сокирська, А. Карасевич, В. Карпенко та ін. Ч. 2: Коліївщина. Умань, 2012. 678 с.].
11. Holobutskyi, V. Zaporozka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia (1734—1775 rr.). Dnipropetrovsk, 2004 [in Ukrainian].
[Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734—1775 рр.). Дніпропетровськ, 2004. 421 с.].
12. Syniak, I. “I dlia chogo vy tolko slaboe smotrenie imeete, chto mogut svobodno iz vashykh podchiniennykh vykhodit takie razboynicheskie partii” (Povstannia 1768 r. v dokumentakh Kosha). *Smolii, V. (Ed.), Syniak, I. (Comp.). Koliivshchyna: 1768—1769 roky u dokumentalnoi ta memuarnoi spadshchyni*. T. 1: Dokumenty arkhivu Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi (Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: korpus dokumentiv 1734—1775. T. 6/7: Spravy № 227—229). Kyiv, 2019. 11-45 [in Ukrainian].
[Синяк І. «И для чего вы только слабое смотрение имеете, что могут свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи» (Повстання 1768 р. в документах Коша). *Коліївщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині*. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775. Т. 6/7: Справи № 227—229). За ред. В. Смоля. Упор., передм. та ком. І. Синяка. Київ, 2019. С. 11—45].
13. Syniak, I. Rushii Koliivshchyny: zaporozki haidamatski zahony v Pravoberezhnii Ukraini pid chas povstannia 1768 r. *Koliivshchyna: pravo na povstannia: zb. nauk. i nauk.-popul. statei, prysviachenyi 250-littiu natsionalno-vyzvolnoho povstannia 1768—1770 rr.* Kyiv, 2020. 234-251 [in Ukrainian].
[Синяк І. Русії Коліївщини: запорозькі гайдамацькі загони в Правобережній Україні під час повстання 1768 р. *Коліївщина: право на повстання: зб. наук. і наук.-попул. статей, присвячених 250-літтю національно-визвольного повстання 1768—1770 рр.* Київ, 2020. С. 234—251].
14. Syniak, I. Svidchennia polonenykh zaporozhtsiv pro haidamatski zahony na Pravoberezhnii Ukraini v period Koliivshchyny 1768 r. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 2021. CCLXXIV (Pratsi istoriko-filosofskoi sekcii): 350-365 [in Ukrainian].
[Синяк І. Свідчення полонених запорожців про гайдамацькі загони на Правобережній Україні в період Коліївщини 1768 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. CCLXXIV. Праці історико-філософської секції. Львів, 2021. С. 350—365].
15. Kryvosheia, V.V. Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ, 2010. 791 с.].
16. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi: korpus dokumentiv 1734—1775. T. 1. Kyiv, 1998 [in Ukrainian, in Old Church Slavonic].
[Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775. Т. 1. Київ, 1998. 696 с.].
17. Boiko, P., Brekhunenکو, V., Zaiats, A., Amelina, O. (Comps.). Evoliutsiia skladu naselenia Pivdennoi Ukrainy ostannioi chverti XVIII — pochatku XIX st. v opysovo-statystychnykh dzherelakh. Lviv; Zaporizhzhia, 2023 [in Ukrainian, in Old Church Slavonic].
[Еволюція складу населення Південної України останньої чверті XVIII — початку ХХ ст. в описово-статистичних джерелах. Упор. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна. Львів; Запоріжжя, 2023. 584 с.].

18. Khraban, H.Yu. Spalakh hnivu narodnoho (Antyfeodalne narodno-vyzvolne povstannia na Pravoberezhnii Ukraini u 1768—1769 rr.). Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.). Київ, 1989. 176 с.]
19. Histsova, L. Methodychni rekomendatsii po pidhotovtsi do vydannia Arkhivu Kosha Novoi Zaporozkoї Sichi. Kyiv, 1992 [in Ukrainian].
[Гісцова Л. Методичні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Київ, 1992. 41 с.]

Надійшла / Received 27.11.2023

Іван СИНЯК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу актової археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
syniak_il@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4252-4588>

Степан СИНЯК

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Рівненський державний гуманітарний університет (Рівне, Україна)
stepansyniak@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6954-9892>

Іван SYNIAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Senior Research Fellow at the Department of Act Archeography,
M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
syniak_il@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4252-4588>

Stepan SYNIAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of World Studies History,
Rivne State University of the Humanities (Rivne, Ukraine)
stepansyniak@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6954-9892>

* * *

№ 1

1768 р., серпня 15 [Глинський шанець]. —
Лист полковника Федора Чорби полковнику Християну Корфу
про відправлення до нього шести гайдамаків, уійманих
на Правобережжі сотником Бутовським, разом із реєстром
конфіскованих у них речей та худоби. № 1391

2 Копия

Высокоблагородныи и высокопочтенныи господинъ полковникъ
Государь мой

Представленные ко мне Жолтого гусарского полку¹ отъ господина под-
полковника Хорвата при репортре², а к нему при таком же, присланные отъ
сотника³ Бутовского⁴, пойманные имъ съ командою в Полше⁵ шесть человекъ
гайдамаки, при семь к вашему высокоблагородию под карауломъ отпращены.
При чемъ с репорта и регистра при поимке отобраннымъ вещамъ, скоту и ло-
шадямъ копию у сего приобщаю^А. А оное все добычное, в силе ордера⁶ его
высокопревосходительства господина генераль-анъшефа^{7Б}, киевского генераль-
губернатора⁸, Новоросиской губерни⁹ главного командира и ковалера Федора
Матвеевича Воєикова¹⁰, здесь, в шанце Глинскомъ¹¹, под сохранениемъ Желтого
гусарского полку полковаго назначен, вперед до резолюци остается.

На подлинномъ подписанъ:
Вашего высокоблагородия, государя моего покорныи слуга
Полковникъ Федоръ Чорба¹²

Августа 15 д. 1768 году.

№ 1391.

Помітка: Е. вы. б. Корфу.

ІР НБУВ. Ф. ІХ. № 2764. Арк. 2. Копія.

№ 2

1768 р., серпня 18 [фортеця Св. Єлисавети]. —
Пропозиція полковника Християна Корфа Єлисаветградській
провінційній канцелярії про відправлення туди гайдамаків
Павла Собка, Івана Скалозуба та Омелька Вороного. № 600

3 Предложение

Въ Елисаветградскую провинціалную канцелярию

Присланные при рѣпортре Чорного гусарского полку¹³ отъ гсдна секундъ-
маиора¹⁴ Пищевича¹⁵ пойманные гайдамаки Павелъ Собка, Иванъ Скало-

^А Документ у справі відсутній.

^Б Виправлено з генераль-анъшефа.

зуба и Омелка Вороной при семъ для надлежащего разсьмотрения посылаются.

Полковникъ Християн Корфъ

Августа 18 дня

1768 году.

№ 600.

Помітка: Поданъ 18 августа 1768.

№ 3178.

IP НБУВ. Ф. IX. № 2765. Арк. 3. Оригінал.

№ 3

**1768 р., серпня 19 [фортеця Св. Єлизавети]. —
Пропозиція полковника Християна Корфа Єлисаветградській
провінційній канцелярії про відправлення туди шести гайдамаків,
доправлених при повідомленні полковника Федора Чорби. № 614**

1 Предлѡжение

Въ Єлисаветградскую правиньциалную канцелярию

Присланные при сообщеніи *от* гсдна полковника Чѡрбы гайдамаки Кононь Мищенко, Васил Хаидусенко, Нестерь Ковалчукъ, Моисеи Хуртула, Федоръ Кравчина і Андрей Жаданъ, и того шесть человекъ, при сем во оную канцелярию для падлежащего разсьмотрения посылаются. А съ сообщения оного гсдна полковника Чорбы копия у сего прилагается.

Полковникъ Християнъ Корфъ

Августа 19 д.

1768 году.

№ 614.

Помітка: Поданъ 19 августа 1768.

№ 3188.

IP НБУВ. Ф. IX. № 2763. Арк. 1. Оригінал.

№ 4

**1768 р., серпня 18—19 [фортеця Св. Єлизавети]. —
Свідчення гайдамаків Омелька Вороного, Василя Хайдусенка,
Мойсея Хуртули, Конона Мишенка, Нестора Ковальчука
про участь у повстанні на Правобережжі у складі війська
Максима Залізняка та гайдамацьких загонів Семена Неживого
й Семена Сараджина, а також про купівлю в гайдамацьких
ватажків пограбованих речей і худоби**

4 1768 году августа 18 і 19 дней. Присланные

при предложеньяхъ *от* полковника Корфа, бывшие в Полше на грабительстве, ниже писанные малоросьсияне, въ Єлисаветградской провинциальной канцелярії допрашиваны і показали:

1

Гумелко Вороной

Отроду ему 30 летъ. Родомъ малороссійского Миргородского полку местечка Пирятина¹⁶. А назадъ тому летъ здесять, зашелъ на сю сторону реки Днепра, и ездилъ для покупки соли и рыбы несколько разъ в Сечь Запорожскую (но во оной в причисленіи нивкакомъ курене не былъ и нне не состоить)^В и находился при разныхъ чумаках¹⁷ во услуженияхъ.

А потомъ зашелъ паки за Днепръ малороссійского Нежинского полку в местечко Конотопъ, и *оттель* по найму тамошнего жителя Поляшка¹⁸ гонялъ до Гданска воли. *От* того же перешелъ на сю сторону и находился во услуженіи Чорного гусарского полку у капитана Костентина Иванова¹⁹ два года. А сего 768 году в ъюне мсѣ, по выслуженіи у оного капитана Костанътина Иванова договорного термина, находился з гаидарями, а более ихъ званей и именъ незнаеть, в урочище Хмелевыхъ боеракахъ, отколь сего 768 году июня в послѣднихъ числахъ с ъдущими в Польшу на грабительство запорожскими козаками пятью человеки, а какихъ куреней и какъ ихъ зовутъ и прозываютъ незнаеть, пошелъ.

И в Смелянской губерніи нашли з гаидамацкою партиєю ватажка, прозваніемъ Саражина²⁰, с которымъ ходили в полское местечко Паволочъ, но, что уже со оного местечка жидаи и поляки разбежались, ничего не грабили. Почему онъ, Вороной, от оной партии *отсталъ* с темъ намереніемъ, чтобъ возвратитца в Россію, и следуя // 4 зв. нашель в полскомъ селе Поповке козака Ивана Скалозуба, а потомъ запорожского козака Щербиновского куреня Павла Собка, которои объявилъ имъ, что уже в Польшѣ грабительства пресечены. Почему онѣ, все троѣ, взявъ намерение возвратитца в Россію, и не доходя россійской границы полскими мужиками пойманы и *отправленъ* в шанецъ Новомиргородской²¹, а *оттоль* и сюда, в крепость Святыхъ Елисаветы²² присланы. На прежде онъ, Вороной, на воровствахъ и разбояхъ не бывалъ і с таковыми людьми знакомства не имелъ. А и было ль *от* кого какое и кому *итит* в Польшу на грабительство дозволение чинено, онъ, Вороной, незнаеть, и в сѣмъ допросѣ показаль самую сущую правду. В чемъ и утвердился.

2

Василей Хаидусенко

Отроду ему тритцатъ три года. Родомъ малороссійского Переясловского полку сотни Ирклиевской села Панского²³. А в малыхъ летехъ отцомъ ево завезенъ в Польшу, Черкаской губерніи в село Ломоватѣ, гдѣ и ннѣ проживаетъ.

А сего году в ъюле мсѣ // 5 а которого точно числа неумоунить, присталь к бывшему в то время в местечке Медведовке для грабительства поляковъ и жидовъ з гаидамацкою партиєю ватажку, прозываемому Неживому²⁴, и находился со онымъ толко одну неделю, а нигдѣ грабежа, смертного убивѣства

^В Дужки автора.

и зажигательства не чинили. А когда приехалъ с командою малороссійской чигринь-дубровской сотникъ Бутовской, и оную партию разбилъ, то онъ, Хаидусенко, бежалъ паки во оное село Хрѡмовате, в домъ свой, гдѣ ево жена з детми находится, и находился после того в своемъ доме три недели. И по объявлению тамошних жителей выше писанному сотнику чигрин-дубровскому Бутовскому, о бытии ево, Хаидусенка, в Полше в гайдамацкой партии, взять под карауль и отправленъ в шанецъ Крыловской²⁵ к подполковнику Хорвату, а от одного подполковника Хорвата в шанецъ Глинскъ к господину полковнику Чорбе, от которого и в сию канцелярию присланъ. Более жъ сего, на воровствах, разбояхъ, смертноубиствахъ и зажигательствахъ не бывалъ, и с таковыми людьми знакомства не имелъ, и в семъ допросе показаль самую сущую правду. В чемъ и утвердился.

3

Моисей Хуртула

Отроду ему 25 летъ. Родом малороссійского Лубенского полку сотни Лохвицкой местечка // 5 зв. Лохвици. А оттоль зашелъ назад тому более десяти летъ в Полшу Чигринской губернии в село Боровицу, гдѣ прошлого 767 году оженясь на дочери тамошнего жителя Ивана Удовиченка Евдокии, проживаль по сеи 768 год.

А сего 768 году, в бытии ево в гайдамацкой партии и каким образомъ под карауль взять, и во всемъ показаль против допроса Василья Хаидусенка сходственно. В томъ і утвердился. //

64

Кононъ Мищенко

Отроду ему 37 летъ. Родом малороссійского Переясловского полку сотни Ирклѣвской села Мелниковъ. Отколь в малыхъ летахъ, а сколько тому будетъ летъ незнаеть, отцомъ ево, Васильемъ, заведенъ в Полшу в село Рускую Поляну, гдѣ ево отецъ и умре, а онъ, Мищенко, и поннѣ во ономъ проживаетъ.

А сего 768 году, о Троицынѣ дни, услыша онъ, Мищенко, что гайдамацкой полковникъ Железнякъ²⁶ з гайдамацкою партией находился в местечке Смелой, почему и онъ, Мищенко, съ пятью человеки бродягами согласясь, въ ево шайку пристали. И со онымъ толко былъ в трехъ полскихъ селахъ, яко то въ Орловцѣ, в Балаклѣи и въ Городище, и со оногѡ села Городища тайно бежалъ, и не чиня нигдѣ, какъ со онымъ Железнякомъ, такъ и ни с кемъ другимъ грабительства, смертного убивства и зажигательствъ, возвратился в домъ свой, в выше писанное село Рускую Поляну. И по объявлению от тамошних жителей, о томъ ево бытии гайдамацкомъ зборище, приехавшимъ малороссійскимъ сотникомъ Бутовскимъ взять под карауль и отправленъ Жолтого гусарского полку в шанецъ Глинскъ, а оттоль и сюда, в крепость Святыя Елисаветы присланъ. Более жъ сего на воровствахъ и разбояхъ не бывалъ, и с таковыми людьми знакомства не имѣль, а в семъ допросе показаль самую сущую правду. В чемъ и утвердился.

5

Нестеръ Ковалчукъ

Отроду ему дватцать пять летъ. Родомъ Полской области Черкасской губернии села Харковки. А отецъ его зашелъ в Польшу изъ малороссійского Переясловского полку изъ села Ковтуновъ²⁷, // **6 зв.** а онъ, Ковалчукъ, проживалъ и поннѣ з женою и детми в полском же местечкѣ Черкасахъ по сѣи 768 год.

А сего 768-ж году, купилъ онъ, Ковалчукъ, у гайдамацкихъ ватажковъ, у Железняка, две бочки горячего вина, а у Неживого десять воловъ, заведомо грабежного. И по объявлению от тамошнихъ жителѣи о тои покупке прибывшему в то местечко с командою малороссійскому сотнику, прозываемому Бутовскому, которой по тому взявъ его, Ковалчука, под карауль. И при томъ взятыя отобралъ те, покупныя у вотожка Неживого девять воловъ, да собствѣнныхъ его шесть воловъ же, а всехъ пятнатцать и две бочки дехтю, да денегъ медной манеты сорокъ рублей. И какъ его, Ковалчука, такъ и ис техъ петнатцати воловъ, толкъ шесть отпразилъ Жолтого гусарского полку в шанецъ Глинъскъ, а оттолъ и сюда, в крепость Святыя Елисаветы, онъ, Ковалчукъ, присланъ. Да и тѣ шесть воловъ остались в шанце Глинском. Онъ же, Ковалчукъ, какъ ннѣ, такъ и напредъ сего, на воровствахъ и разбояхъ нигдѣ и нискемъ не бывалъ, и с таковыми людьми сообщения не имѣлъ, и в сем допросѣ показалъ самую сущую правду. В чемъ и утвердился.

ІР НБУВ. Ф. ІХ. № 2766. Арк. 4—6 зв. Оригінал.

КОМЕНТАРИ

1. «...Представленные ко мне Жолтого гусарского полку...». Жовтий гусарський полк створений 1764 р. зі Слов'янoserбського пандурського полку у складі Новоросійської губернії. У 1765 р. полк увійшов до складу Єлисаветградської провінції. Склався з 16 рот. У 1776 р. полк увійшов до складу Крюківського повіту і частково Єлисаветградського повіту Новоросійської губернії.

2. *Рапорт* — різновид виконавчих документів доповідного характеру, для якого характерна (на відміну від донесення) відсутність прохання у викладі.

3. *Сотник* — особа, яка очолювала військову й адміністративно-територіальну одиницю — сотню на Лівобережній і Слобідській Україні у другій половині XVII — XVIII ст.; військове звання в реєстровому козацькому війську.

4. «...присланые отъ сотника Бутовского...». Очевидно, що йдеться про *Бутовського Данила Олександровича* (1738—?), сина молдавського шляхтича, який здобував військовий досвід під час російсько-польської війни під командуванням принца Людвіга Вільгельма Гессен-Гомбурзького. Службу розпочав із березня 1754 р., значковий товариш (із 1754 р.), сотник Чигирин-Дібрівської сотні Лубенського полку (1763—1783 рр.), одночасно бунчуковий товариш у Лубенському полку (з 1781 р.). (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ, 2010. С. 240).

5. «...поиманные имъ съ командою в Польшу...». «Польша», «Польська область» — назва в документах Правобережної України, яка 1667—1793 рр. входила до складу Речі Посполитої.

6. «...в силе ордера...». *Ордер* — офіційний документ, що містив наказ, розпорядження. Надсилався з вищої інстанції до нижчої.

7. «...его высокопревосходительства господина генераль-аншефа...». *Генерал-аншеф* — військовий чин у російській армії, відповідав 2-му класу згідно з «Табелю про ранги», означав повного генерала.

8. «...київського генераль-губернатора...». *Генерал-губернатор* — один із найвищих посадовців російської адміністрації, у чііх руках зосереджувалася цивільна та військова влада; найчастіше очолював генерал-губернаторство, до складу якого входили одна або кілька губерній, розташованих на кордоні держави; підпорядковувався безпосередньо монархові.

9. *Новоросійська губернія* — утворена 1764 р. як військовий округ. В її складі були Нова Сербія, Новослобідське козацьке поселення, Слов'яносербія, Українська лінія, 13 сотень Полтавського і 2 сотні Миргородського полків, Бахмутський повіт. Адміністративний центр м. Кременчук. Населення губернії було воєнізованим і приписним до гусарських та пікінерських полків. На кінець 1765 р. склався з Єлисаветградської провінції (Чорний і Жовтий гусарські полки, Єлисаветградський пікінерський полк і новопоселені слободи розкольників), Катерининської провінції (Донецький і Дніпровський пікінерські полки, державні слободи Нові й Малі Водолаги, Українська лінія, що мала 21 слободу однодворців) та Бахмутського повіту (Бахмутський і Самарський гусарські полки, Луганський пікінерський полк, державні й поміщицькі села). У 1775 р. до губернії приєднано частину земель Запорожжя, а Бахмутський повіт передано до Азовської губернії. У 1783 р. її ліквідовано і включено до Катеринославського намісництва. Командир губернії — О.П. Мельгунов, а його помічник на місці О.С. Ісаков. Існувала й у 1796—1802 рр.

10. «...главного командира и ковалера Федора Матвеевича Воиикова...». *Воєйков Федір Матвійович* (1703—1778 рр.) — російський державний і військовий діяч, генерал-аншеф. Із 1766 р. київський та новоросійський генерал-губернатор і головний начальник військ, що розміщувалися там. З 1775 р. у відставці.

11. «...здесь, в шанце Глинскомъ...». Селище Глинське виникло в першій половині XVIII ст. За часів Нової Сербії назва залишалася незмінною. Нині с. Глинськ Олександрійського р-ну Кіровоградської обл. (Канцелярія Новосербського корпусу. Упор.: В. Мільчев, О. Посунько. Передмови: С. Гаврилович, С. Лаліч, В. Мільчев, О. Посунько. *Джерела з історії Південної України*. Т. 7. Запоріжжя, 2005. С. 379).

12. *Чорба Федір Арсенійович* — виходець із сербських дворян, капітан австрійської армії, що перейшов у 1752 р. на російську службу, учасник російсько-турецької війни 1735—1739 рр., придушення Коліївщини та повстання О. Пугачова. Дослужився до чину генерал-поручика. Його брат Микола під час Коліївщини був командиром Харківського гусарського полку, який теж брав участь у боротьбі з повстанцями.

13. *Чорний гусарський полк* — військово-поселенський полк російського війська, створений 1764 р. зі Слов'яносербського гусарського (кінного) полку у складі Новоросійської губернії. У 1765 р. увійшов до складу Єлисаветградської провінції. Переформований з гусарського полку І. Хорвата. До складу полку входило 16 сотень. 1776 р. більша частина рот полку ввійшла до складу Єлисаветградської та менша до Катеринського повітів Новоросійської губернії.

14. *Секунд-майор* — молодший штаб-офіцерський чин у російській армії.

15. Очевидно, йдеться про *Піщевича Симеона Степановича* (1731—1785 рр.). Був представником сербського дворянського роду, значна частина якого наприкінці XVII ст. перебравлася до Австрії. Службу в австрійській армії розпочав юнаком. На момент переселення до Росії (1753 р.) вже перебував у чині капітана: взяв участь в австрійсько-французькій війні, поході австрійської армії в Баварію. Один із діячів Чорногорської комісії (1757 р.), яка займалася переселенням мешканців Чорної Гори до Російської імперії. Перший командир Болгарського гусарського полку. Був одружений із рідною

небогою генерала І. Хорвата. Пізніше служив у Сербському та Молдавському полках. Учасник російсько-турецької війни (1768—1774 рр.) і воєнних дій проти польських конфедератів. Георгіївський кавалер. Останній чин — генерал-майор. Остання посада — командир Харківського гусарського полку. Автор мемуарів (Канцелярія Новосербського корпусу. С. 381).

16. «...Родомъ малороссійского Миргородского полку местечка Пирятина...». У документі помилка. Пирятинські дві сотні з сотенним центром містечком Пирятин входили до складу Лубенського полку.

17. *Чумак* — історична українська назва торговця сіллю (XVI—XIX ст.); особа, що займалася торговельно-візницьким промислом.

18. «...и отшель по наиму тамошнего жителя Поляшка...». Можливо, йдеться про Полішка Федора — мешканця містечка Конотоп, значкового товариша Ніжинського полку (1741—1755 рр.). Володів двором та житловим будинком в Конотопі (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. С. 590).

19. «...Чорного гусарского полку у капитана Костентина Иванова...». Іванов Костянтин — капітан Чорного гусарського полку (1768 р.), на березень 1775 р. згадується у відставці в чині секунд-майора. Мав у власності слободу, яка знаходилася між слободою Калугерка та шанцем Кнатики 4-ї роти на р. Мокрій Калугерці (Еволюція складу населення Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX ст. в описово-статистичних джерелах: зб. док. Упор. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна. Львів; Запоріжжя, 2023. С. 83).

20. «...нашли з гайдамацкою партиєю ватажка, прозваніємъ Сараджина...». Сараджин Семен — запорозький козак Поповичівського куреня, відставний гусар 4-ї роти Чорного гусарського полку, ватажок гайдамацького загону. З початком Коліївщини повернувся на територію Вольностей Війська Запорозького і в Петропавлівській піст набрав свою ватагу. До її складу входили дрібніші гайдамацькі ватаги Олексія Дейнеки та Івана Бандурки. Впродовж літа 1768 р. вчинив напади на с. Жидівська Гребля, містечка Паволоч, Жаботин, Лисянка, с. Кам'янка Смілянської губернії. Загін С. Сараджина розбитий Чорним гусарським полком 10 серпня 1768 р. під с. Нерубайкою.

21. *Новомиргородський шанець* базувався в містечку Новомиргород, розташований на лівому березі р. Великої Висі. Заснований 1740 р. полковником Миргородського полку В. Капністом та заселений козаками й посполитими лівобережних козацьких полків. У 1752 р. Новомиргород перетворено на центральне поселення Нової Сербії. (Канцелярія Новосербського корпусу. С. 366).

22. *Фортеця Святої Єлисавети* (1754—1784 рр.) — адміністративна одиниця у складі Новосербського поселення. Очолював комендант, влада якого поширювалась на все населення краю. Зі втратою оборонного значення в 1784 р. перетворено на Єлисаветград (нині Кропивницький) (Канцелярія Новосербського корпусу. С. 366).

23. «...Родом малороссійского Переясловского полку сотни Ирклевской села Панского...». У документі помилка. Село Панське входило до юрисдикції Кропивнянської, а не Іркліївської сотні Переяславського полку.

24. «...з гайдамацкою партиєю ватажку, прозываемому Неживому...». Неживий Семен — один із ватажків повстання на Правобережжі України 1768 р., який діяв у районі Сміли, Канева, Крилова, Медведівки, Черкас. Через довіру до російського командування був захоплений у полон гусарським полковником Чорбою і засланий у Нерчинськ (детально про діяльність С. Неживого див.: Букет Є. Семен Неживий — лицар Холодного Яру. Київ, 2020).

25. *Крилівський шанець* із форпостом (митницею та карантиним) знаходився на кордоні Російської імперії й Речі Посполитої, при впадінні р. Тямин у Дніпро. Містечко Крилів виникло наприкінці XVII ст. та до 1752 р. було сотенним центром Миргородського полку, після чого ввійшло до складу Нової Сербії (Канцелярія Новосербського корпусу. С. 373).

26. *Залізник (Желізник) Максим* — козак Тимошівського куреня, один із керівників повстання на Правобережжі України — Коліївщини 1768 р. Народився на початку 1740-х рр. По смерті батька пішов на Запорожжя, був в Очакові, наймитував. У 1767 р. перебрався у Правобережну Україну, біля Мотронинського монастиря зібрав кілька сотень гайдамаків і у другій половині травня 1768 р. розпочав активні дії. Повстанці заволоділи Медведівкою, Жаботином, Смілою, Черкасами, Корсунем, Каневом, Богуславом, Кам'яним Бродом, Лисянкою, Уманню. Останнє місто здобув 9—10 червня разом з Іваном Гонтою. На раді М. Залізник був оголошений гетьманом. Заарештований і засланий у Нерчинськ.

27. «...*А отецъ его зашелъ в Польшу изъ малороссійского Переясловского полку изъ села Ковтуновъ...*». Село Ковтуни входило до юрисдикції Золотоніської сотні Переяславського полку.

“I WAS NOT INVOLVED IN THEFTS AND ROBBERIES
AND I HAD NO ACQUAINTANCE WITH SUCH PEOPLE”:
SEVERAL DOCUMENTS FROM THE HISTORY
OF KOLIIVSHCHYNA IN 1768

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation the documents stored in the “Archives of the St. Elizabeth Fortress” fund of the Institute of Manuscripts of the Vernadskyi National Library of Ukraine, which highlight the 1768 uprising in Right-Bank Ukraine. The copy of the letter of Fedir Chorba, the colonel of the Yellow Hussar Regiment, to colonel Khrystyian Korf about sending to the latter six haidamaks captured on the Right-Bank by the Chyhyryn-Dibrova sotnyk Danylo Butovskyi, dated August 15, 1768, the proposal of the colonel Khrystyian Korf to the Yelysavethrad provincial office to send haidamaks to them (August 18-19), and testimony of five of them: Omelko Voronyi, Vasyl Khaidusenko, Moisei Khurtula, Konon Myshenko, Nestor Kovalchuk about their participation in the uprising (August 18-19) are published. **The methodology** is based on general scientific methods of analysis and synthesis. **The scientific novelty.** Documents from the times of the Koliivshchyna in 1768, little-known to the large audience, were introduced into scientific circulation, and their informative potential was analyzed and commented. The published sources expand the understanding of the course of the uprising in Right-Bank Ukraine, add information about the activities of individual leaders and haidamaks platoons, which raided right-bank towns and villages, expand the idea of punitive operations by Russian teams to suppress the haidamak movement. The comments at the end of the text of the documents help to understand the terms, names and surnames of haidamak leaders, Russian officers and generals, and explain certain events and phenomena.

Keywords: *Koliivshchyna, haidamaks, Semen Saradzbyn, Semen Nezhyvyi, Maksym Zalizniak, Yellow Hussar Regiment, St. Elizabeth Fortress.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.169>

УДК 929:78.071.1

Віталій АНДРЕЄВ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)

v.andriev@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Світлана АНДРЕЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри всесвітньої історії,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)

ss.andrieva@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

ЛЮДИНА «ДРУГОГО ПЛАНУ» В ІСТОРІЇ: КАЗУС ЕПІФАНІО ПРІЦЦИ, АБО ПРИГОДИ ІТАЛІЙСЬКОГО «НАХАБИ» В УРСР

Мета полягає в реконструкції основних віх біографії уродженця Сицилії Епіфаніо (Діно) Пріцци — вільної, талановитої та самобутньої людини, яка не зраджувала собі за жодних обставин. Основну увагу приділено його перебуванню в радянській Україні, куди він потрапив із дружиною-українкою по лінії репатріації, зокрема роботі співаком-тенором у Запорізькій обласній державній філармонії. **Методологічними засадами** стали антропологічний підхід, методи мікроісторії та визначення предметної області як людина «другого плану» в історії, що дозволяє поєднати у собі індивідуальне й масове, людину та суспільне середовище свого часу. **Наукова новизна** полягає в розкритті джерельного потенціалу Галузевого державного архіву Служби безпеки України для вивчення «пересічної людини», яка обирала різні життєві стратегії в умовах тоталітарного СРСР. **Висновки.** Співак Е. Пріцци постає життєлюбом та авантюристом, який упродовж бурхливого ХХ ст. про-

Цитування: Андреев В., Андреева С. Людина «другого плану» в історії: казус Епіфаніо Пріцци, або Пригоди італійського «Нахаби» в УРСР. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 169—182. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.169>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

жив тривале, цікаве, напрочуд насичене життя, змінив чимало професій, сфер діяльності, країн і здійснив свою мрію — здобув визнання на професійній сцені й допоміг зробити це іншим. Е. Пріцци реалізувався не тільки як співак, а й актор, теле- та радіоведучий, бізнесмен, громадський діяч і меценат. Був щасливим чоловіком, батьком, дідусем, багато подорожував та пішов із життя в Австралії, перебуваючи на піку популярності. Висвітлено діяльність КДБ і Комітету за повернення на Батьківщину, специфічні методи оперативної роботи з іноземцями й репатріантами, що демонструє істинне обличчя радянського режиму, порушення базових прав людини, забюрократизованість та заангажованість усієї вертикалі влади, на утримання якої витрачалися неадекватно великі «народні» кошти.

Ключові слова: *Епіфаніо (Діно) Пріцци, естрадний співак, репатріація, Австралія, Комітет державної безпеки, Комітет за повернення на Батьківщину, людина «другого плану» в історії.*

Довгий час у центрі уваги біографічних студій були «визначні особистості», персони «першого плану», тобто ті, хто в історії людства залишив по собі помітний слід, зробив значний внесок у розвиток суспільства, його матеріальної та духовної культури (йдеться про політичних, державних, військових діячів, представників науки, культури, мистецтва тощо). Утім уже у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. під впливом «нової біографічної історії» й загалом у прагненні до персоналізації, «олюднення» історичного процесу дослідники почали звертати увагу й на так звану «маленьку людину», особу «другого плану» та її роль в історії, адже обличчя часу визначається не лише «першими», всім відомими акторами. Зацікавлення особистісним виміром історії, неповторним та унікальним у долі конкретної людини — характерна риса сучасної культурно-історичної ситуації. Отже вивчення життя історичної особистості «другого плану» розкриває широкі дослідницькі перспективи, оскільки, будучи помітною на тлі доби, вона значно більше, ніж постать «першого плану», демонструє поєднання у собі індивідуального та масового, людини й суспільного середовища свого часу [1].

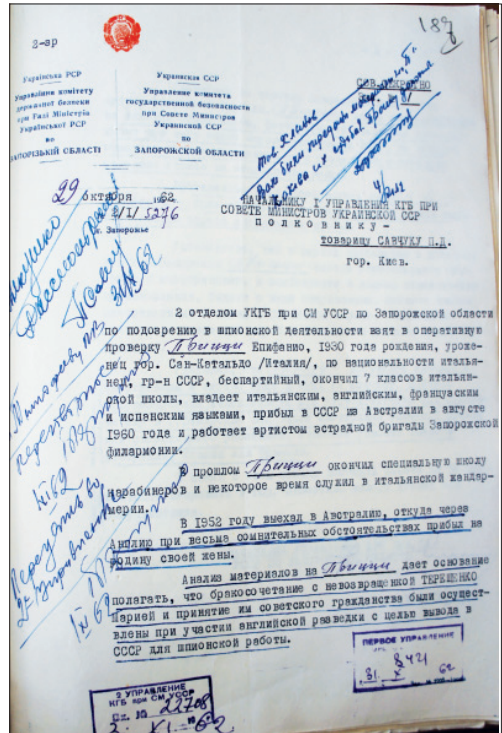
Герой нашого дослідження — на перший погляд пересічна, типова людина «другого плану» — італієць, співак Епіфаніо (Діно) Пріцци (1930—2018 рр.), який отримав радянське громадянство та впродовж 1960—1971 рр. жив у СРСР (зокрема в УРСР), працював у Запорізькій обласній державній філармонії, а потім виїхав до Австралії. Донедавна ми нічого про нього не знали, не чули й жодного наміру займатися його біографією в нас не було. Утім Е. Пріцци виявився надзвичайно неординарною постаттю, тож відмовитися від нього було вже неможливо.

Останнім часом дослідницькі перспективи значно розширилися за рахунок фактичного доступу та актуалізації матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, який надає доступ до різноманітних комплексів розсекречених джерел. В історії установи траплялося й неодноразове, зазвичай поетапне вилучення та знищення документів, імовірно таких, що найбільше компрометували діяльність Комітету державної безпеки (останнє таке вилучення датоване 1990 р.). За часів незалежності України матеріали відомчого архіву частково передано в інші документосховища [2].

Аналіз діяльності КДБ при Раді Міністрів СРСР і КДБ при Раді Міністрів УРСР, у тому числі зміна в методах та пріоритетах роботи років хрущовської «відлиги» неодноразово привертала увагу дослідників. Особливості фондоутворення та документообігу у структурах КДБ зумовлювалися регламентацією оперативної роботи [3—4]. Українські історики концентрувалися в основному на ідеологічних та оперативних засадах у «роботі» з дисидентами. Втім матеріали архіву дуже важливі у відкритті «людського виміру» тоталітарної доби вітчизняної історії, надають різні приклади моделей відносин людини і влади, додають нових рис біографіям відомих осіб, відкривають цікаві та трагічні життєписи «маленької людини».

Нашу увагу привернула одна з контрольно-наглядових справ (КНС) КДБ початку 1960-х рр. по Запорізькій обл., зокрема її основний фігурант — співак, італієць Епіфаніо (домашнє і сценічне ім'я — Діно) Пріцци (див. іл. 1)¹. Він був одружений з реемігранткою з Австралії україркою М. Терещенко, під час перебування в Радянському Союзі знаходився під пильним наглядом органів держбезпеки (2-ге управління 8-го відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР — контррозвідка). Матеріали КНС дозволили доволі повно відтворити його ранню біографію, життя у СРСР та УРСР, роботу у Запорізькій обласній державній філармонії (за матеріалами КНС 1960—1963 рр.; також згадується справа агентурної розробки фігуранта — діловодний номер того часу ДАР № 1113 у 5-ти томах і 2-х журналах із фотокопіями). Додатково ми залучили спогади сучасників, які були знайомі з Е. Пріцци [5—7], а також свідчення емігрантів, котрі відмовилися від повернення у СРСР [8]. Подальшу біографію Діно, після виїзду з СРСР у 1971 р., реконструйовано за матеріалами споминів та австралійської преси [9—10].

Безпосередню роль у приїзді в радянську Україну родини Пріцци-Терещенко відіграв Комітет за повернення на Батьківщину. Тож важливим джере-

Іл. 1. Сторінка контрольно-наглядової справи Е. Пріцци (ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 187)

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 493 (Переписки с Управлінням КГБ по Запорозжской области по контрразведывательной работе среди лиц, приезжающих по частным визам, репатриантам, реэмигрантам и другим оперативным контингентам (1 января 1962 — 15 февраля 1965 г.).

лом, окрім безпосередньо матеріалів ГДА СБУ, виступив і його друкований орган — газета «За повернення на Батьківщину» (видавалася російською та українською мовами). Діяльність комітету поки що не стала об'єктом спеціального дослідження, маємо лише поодинокі згадки [8, 11].

Під час Другої світової війни та по її завершенню органи влади СРСР особливу увагу приділяли репатріації й реєстрації радянських громадян. За часів сталінізму цей процес мав переважно насильницький характер (викрадення, звинувачення у співпраці з нацистами та ін.). Після смерті Й. Сталіна репатріаційна робота на деякий час уповільнилася. Але вже 1955 р. «партія та уряд» знову почали перейматися поверненням громадян на Батьківщину. Велику роль в ідеологічному та організаційному аспектах репатріації відіграла певна лібералізація, початок якій дав XX з'їзд КПРС (1956 р.). Було враховано помилки минулого і зроблено ставку на пропаганду «радянського способу життя» та відповідну агітацію. Перекопувати людей мали громадські організації, радіо, спеціальна преса, родичі, друзі, котрі жили у СРСР. Так під контролем КДБ постав Комітет за повернення на Батьківщину зі штаб-квартирою у Східному Берліні. Від 1960 р. він називався Комітет за повернення на Батьківщину і розвиток культурних зв'язків зі співвітчизниками, а з 1963 р. — Радянський комітет з культурних зв'язків зі співвітчизниками за кордоном (Москва). Структуру в Берліні було трансформовано у представництво комітету в Німецькій Демократичній Республіці.

Репатріантам після повернення обіцяли житло, роботу, матеріальну допомогу для облаштування. Всі вони та члени їхніх родин проходили оперативну перевірку, але найбільшу увагу «органів» привертала особи, що раніше мали іноземне громадянство. Так сталося і з героєм нашої статті, котрий потрапив у Запоріжжя «по каналу репатріації» з Австралії.

Е. Пріцци народився 1930 р. у сицилійському місті Сан-Катальдо в неможливій родині. Там закінчив 7-річну школу. З дитинства в нього проявився талант співака, тож із ранніх років мріяв професійно виступати на сцені. Утім у глибокій італійській провінції реалізувати мрії було нелегко й у віці 17 років юнак покинув батьківський дім, вирушивши до Риму. Тут у 1947—1952 рр. він пройшов необхідну підготовку у «спеціальній школі карабінерів»² та якийсь час служив в італійській жандармерії [9], заразом кілька років навчавшись співу.

У 1952 р., як зазначено у КНС, із невідомих причин Е. Пріцци покинув рідну Італію та подався в Австралію. Ймовірно, таке рішення зумовлювалося скрутною економічною ситуацією в рідній країні, де традиційно аграрний південь відставав від промислової півночі за всіма соціально-економічними показниками. В 1950-х рр. в Італії хоч і розпочалося «економічне диво», але на протигагу відносно прогресивній півночі проблема півдня продовжувала залишатися гострою, до того ж велику загрозу становили тероризм та мафія. Вдома в Епіфанію залишився батько і дві сестри — Лючія Вулло й Ріццо Грацієлла³.

² Там само. Арк. 178, 187.

³ Там само. Арк. 179.

Перш ніж осісти в Аделаїді, Діно багато працював по всій Австралії різноманітним, машиністом типографських верстатів, водієм, електромонтером та ін. І весь цей час юнак не полишав своєї мрії стати співаком. Саме в Аделаїді він вступив до місцевого музичного коледжу, де зарекомендував себе як талановитий артист і співак. Тут Е. Пріцци, виступаючи на місцевих сценах, розпочав свою тенорську кар'єру. Його голос і манеру виконання порівнювали з одним із найпопулярніших тоді тенорів Італії чотириразовим переможцем пісенного фестивалю у Сан-Ремо, котрий двічі представляв країну на Євробачення — Клаудіо Вілла (1926—1987 рр.) [9, 12].

Саме в Аделаїді Епіфаніо познайомився зі своєю майбутньою дружиною — українкою Марією Василівною Терещенко (1927 р. нар.). Вона була уродженкою с. Українка Ново-Воронцовського р-ну Херсонської обл., мала сім класів освіти. В 1943 р., під час нацистської окупації, її примусово відправили на роботу до Німеччини. Там вона вийшла заміж за співвітчизника Петра Зарубайка. В 1947 р. у них народився син. У 1949 р. сім'я в пошуках кращої долі вирушила до Австралії. Там П. Зарубайко, за одними даними, помер 1949 р., а за іншими загинув в автокатастрофі 1956 р.⁴

У 1957 р. Епіфаніо й Марія побралися. Незабаром подружжя, під впливом радянської пропаганди, вирішило переїхати у СРСР. Громадянство Марія зберегла, тож поверталася як репатріантка. Її чоловік-італієць у 1959 р. подав клопотання про виїзд та отримання громадянства СРСР. Влітку того року сімейство Пріцци «за доволі сумнівних обставин» вирушило до Англії. Перед тим вони побували на Цейлоні й в Італії. Впродовж дев'яти місяців, очікуючи візи, подружжя жило в Лондоні. В 1960 р. вони отримали візи, а Епіфаніо — громадянство й сімейство попрямувало у СРСР⁵. Оселилися вони у Запоріжжі, спочатку в районі Зелений Яр [7]. Надалі проживали у центрі міста за адресою: вул. Сталеварів, буд. 26, кв. 10⁶.

Для співробітників КДБ рішення родини Пріцци виглядало доволі несподіваним. Саме тому приїзд подружжя викликав підозри у шпигунстві. У контрольно-наглядовій справі зазначалося, що М. Терещенко до знайомства з Е. Пріцци хоч і сумувала за Батьківщиною, проте будь-яких дій щодо повернення не робила. Крім того, викликало питання те, що Епіфаніо одружився зі старшою за себе на три роки жінкою, «зовнішньо непривабливою», до того ж із дитиною від першого шлюбу⁷. Таким чином співробітники держбезпеки зробили висновок: «Аналіз матеріалів на Пріцци дає підстави вважати, що шлюб із неповерненкою Терещенко Марією та прийняття ним радянського громадянства були реалізовані за участі англійської розвідки з метою виводу у СРСР для шпигунської діяльності»⁸.

⁴ Там само. Арк. 178.

⁵ Там само. Арк. 187.

⁶ Там само. Арк. 178—179.

⁷ Там само. Арк. 179.

⁸ Там само. Арк. 187.

Тридцятирічний Епіфаніо володів, окрім рідної італійської, ще французькою, англійською та іспанською мовами, що було рідкістю у СРСР. Його трудова біографія, на думку співробітників КДБ, обмежувалася кількома професіями, за якими він працював на Батьківщині й в Австралії: карабінер, машиніст типографських верстатів, водій, електромонтер та ін. Проте в УРСР у нього проявився талант і він, «несподівано» для «органів», заспівав та «обрав собі професію артиста», влаштувавшись вокалістом у Запорізьку обласну державну філармонію. Як повідомляла агентура, дивним виглядало те, що Е. Пріцци «в мистецтві розбирається слабко й раніше професійним артистом ніколи не був»⁹. Тобто інформація про те, що з дитинства Діно хотів бути співаком і кілька років навчався співу в Римі, а також у музичному коледжі в Аделаїді пройшла повз кадебістів.

Запорізьку обласну державну філармонію було засновано 1939 р., монументальну будівлю споруджено й відкрито 1953 р. Цей мистецький заклад завжди вважався одним із найкращих у країні [13]. Працюючи тут як виконавець італійських пісень, Діно Пріцци завдяки своєму таланту швидко робив кар'єру, здобув певну популярність. Упродовж перебування у СРСР він доповнив свій репертуар російськими піснями. З концертами співак об'їздив майже весь Радянський Союз та навіть гастролював у Польській Народній Республіці [9, 10, 12].

Щирий інтерес в «органів» викликало те, що Е. Пріцци, працюючи вокалістом при естрадній бригаді обласної філармонії, «веде схожий на шпигунський спосіб життя», «часто подорожує по містах Радянського Союзу, де багато фотографує, намагається встановлювати зв'язки з тамтешніми іноземцями, особливо з особами італійського походження», «буває з ними відвертим, ділиться своїми враженнями про життя в радянській країні, висловлює наклепи на радянський устрій та вихваляє умови життя за кордоном»¹⁰. Крім того, він «має карту європейської частини СРСР та відзначає на ній міста, які відвідав», «робить якісь записи у блокноті італійською мовою»¹¹.

Впродовж перших трьох років життя у СРСР Епіфаніо тричі побував у Москві, намагаючись приховати поїздки від свого оточення, та відвідав австралійське посольство, що пояснював бажанням разом із дружиною повернутися до Австралії¹². Однією з причин цього рішення було те, що, на думку італійця, йому не довіряють у СРСР і ставляться підозріло як до іноземця¹³.

Вільний, розкутий, а подекуди й «аморальний» спосіб життя Діно зовсім не вписувався в радянську дійсність, аж ніяк не відповідав зразковій поведінці громадянина СРСР та «будівничого комунізму». Через агентуру було

⁹ Там само. Арк. 181.

¹⁰ Там само. Арк. 188.

¹¹ Там само. Арк. 180, 184.

¹² Там само. Арк. 180—181.

¹³ Там само. Арк. 149.

встановлено, що Епіфаніо не має особливої прихильності до своєї дружини, «вступає у численні інтимні зв'язки з іншими жінками, хоч зовнішньо створює вигляд доброго ставлення до неї»¹⁴. Взагалі, на думку оперативників, Е. Пріцци — «підозріла особа», «нахабний, хвалькуватий, жадібний до грошей та ласий до жінок», «іноді висловлює антирадянські судження», «ймовірний шпигун», «вороже налаштований щодо радянської влади», «здійснює шпигунську діяльність, а зібрану інформацію зберігає при собі та за нагоди передає іноземній розвідці під час відвідувань посольства Австралії»¹⁵.

Інколи нагадувало про себе дорадянське минуле італійця. Так, у червні 1961 р. він отримав листа з австралійського посольства в Москві від аташе Прауса, «який нагадував Пріцци про його грошову заборгованість у сумі 65 170 італійських лір / 93 руб. 31 копія в радянських грошах»¹⁶.

Отже КДБ вирішив узяти Е. Пріцци «в оперативну розробку». Ймовірно, через нетипову, розкуту поведінку йому присвоїли псевдонім «Нахаба» (рос. «Наглец»)¹⁷.

Як уже зазначалося, від початку перебування у СРСР за родиною було встановлено спостереження, збір інформації, а надалі розроблено заходи щодо перевірки «благонадійності». Попервах Пріцци та його дружину вивчали «приставлені до них агенти Мері, Виноградова і Стасова», яким було доручено «виявлення в їхній поведінці підозр у шпигунстві»¹⁸. А задля спостереження за «Нахабою» під час гастрольних поїздок в естрадній бригаді за ним наглядав «агент-спостерігач», котрий перебував із ним у дружніх взаєминах¹⁹.

Італієць підтримував незвично широке як для громадянина СРСР листування з адресатами в різних країнах світу. Отже кореспонденція Е. Пріцци ретельно перевірялася «на можливу наявність тайнопису»²⁰. Утім найбільш цікавим з оперативного погляду, на думку співробітників держбезпеки, був зв'язок Е. Пріцци з Дж.А. Квіном, котрий мешкав у Лондоні. Було встановлено, що він сподівається за сприяння його сина (за даними радянської розвідки, це був капітан Ф.А. Квін, начальник секції А-5 адміністративного управління британської розвідки) виїхати до Канади або Австралії. В березні 1961 р. Епіфаніо «намагався передати Квіну через артиста Київської естради Тимошенка» (більш відомий як Тарапунька популярний артист розмовного жанру Ю.Т. Тимошенко) деякі «сувеніри», що також утвердило підозри КДБ у шпигунстві з боку італійця²¹.

Крім того, «органи» влаштовували Е. Пріцци так звані «підстави» — нібито «невимушені випадкові знайомства» зі своїми агентами з метою отри-

¹⁴ Там само. Арк. 180.

¹⁵ Там само. Арк. 185.

¹⁶ Там само. Арк. 181.

¹⁷ Там само. Арк. 178.

¹⁸ Там само. Арк. 181.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. Арк. 182.

²¹ Там само. Арк. 181.

мання необхідної інформації про особу, котру взято в «оперативну розробку». Однією з таких «підстав» для Е. Пріцци, враховуючи те, що він охоче встановлював контакти з італійцями, стало його знайомство з агентом на псевдо «Віктор» у листопаді 1961 р. під час гастролей артиста в м. Мелітополь. «Віктор» — італієць, уродженець США, на той час обіймав керівну посаду на Запорізькому автозаводі «Комунар». Однак незважаючи на те, що Епіфанію позитивно сприйняв нове знайомство, після повернення з гастролей «на подальший контакт з агентом із невідомих причин не пішов»²². Не дала результатів і перевірка Е. Пріцци через «підставу» більш досвідченого київського оперативного співробітника під виглядом іноземця, що був обізнаний з «умовами життя в Австралії, Італії та Франції»²³.

Оперативники неодноразово намагалися приховано перевіряти співака під час його поїздок. Так, у Луганськ, коли Е. Пріцци перебував там на гастролях, було направлено співробітника із Запоріжжя, який, разом із місцевими колегами, мав провести «заходи щодо його розробки з метою встановлення проведення ним шпигунської діяльності»²⁴. Втім перевірка виявилася безрезультатною.

Під час відвідування Москви та в інших «необхідних випадках» за Е. Пріцци встановлювалося зовнішнє спостереження, проводилися так звані «оперативні заходи» — прослуховування помешкання, поштовий контроль (перегляд і копіювання кореспонденції), таємні обшуки²⁵.

Неодноразові перевірки та «підстави» щодо Е. Пріцци жодних суттєвих результатів не дали. Ба більше, ситуація ускладнювалася тим, що, ймовірно, через італійський темперамент поведінка «Нахаби» не піддавалася передбаченню. Так, наприклад, провести ретельний обшук в його готельному номері під час гастролей було майже неможливо, адже він міг, раптово змінивши свої плани, з'явитися там і «застукати на гарячому» «чекістів». Тому кадебісти розробили ще одну, але більш масштабну операцію з перевірки співака на приховану шпигунську діяльність.

20 липня — 18 вересня 1962 р. Е. Пріцци перебував у гастрольному турі на Кавказі та містами України, який мав завершитися в Одесі. Отже, враховуючи «слабкість» італійця до жінок та його «нерозбірливість у зв'язках», було вирішено «легендувати отримання органами охорони здоров'я анонімного листа про його інтимний зв'язок із жінкою, недугою на венеричну хворобу» та під цим приводом покласти співака у вендиспансер для нібито медичного обстеження, а у цей час провести ретельний обшук його готельного номеру та речей. Для реалізації цього заходу 14 вересня до Одеси із Запоріжжя було від'їжджено двох оперативних співробітників²⁶.

²² Там само. Арк. 180.

²³ Там само. Арк. 188, 192.

²⁴ Там само. Арк. 181—182.

²⁵ Там само. Арк. 182—185.

²⁶ Там само. Арк. 185.

Спочатку все йшло за планом. Е. Пріцци, котрий нічого не підозрював та продовжував вести звичний для себе спосіб життя, повідомили з венеричного диспансеру про те, що він, можливо, заразився на відповідну хворобу від однієї зі своїх пасій. Переляканий Діно мерщій ліг у стаціонар на обстеження, а контрорзвідники у цей час здійснили запланований обшук. Зокрема було виявлено та скопійовано два записники «з нотатками італійською мовою, із закордонними адресами й замітками, а також цифрові записи, подібні до кодів» (усього 66 арк.)²⁷. Утім, як виявилось, прочитати і проаналізувати здобуте неможливо, адже в «конторі» не було знавців італійської. Тож начальник Запорізького обласного управління полковник І. Богданов звернувся до очільника КДБ при Раді Міністрів УРСР генерал-лейтенанта В. Нікітченка з проханням для остаточного вирішення цього питання «направити на 4—5 днів перекладача з італійської мови»²⁸. В результаті до Запоріжжя було відряджено «перекладачку з італійської тов. Аброськіну терміном на сім дів»²⁹.

Аналіз записів і листування показав, що жодних шифрів там не було. Переклад з італійської також нічого не виявив³⁰. Крім того, на думку начальства, «без оперативної необхідності» впродовж двох років у розробці «Нахаби» «використовувалися 12 агентів та 5 довірених осіб»³¹. Було зроблено висновок, що «підозрювати Нахабу у зв'язках з іноземною розвідкою і збиранні розвідувальних даних підстав немає», тому «його розробку слід припинити й обмежитись агентурним спостереженням за ним як іммігрантом»³².

Тим часом співоча кар'єра Діно Пріцци йшла вгору. Наприкінці 1950-х і на початку 1960-х рр. Італія була найбільш передовою в музичному плані країною. Письменник В. Кутуркін згадував, як у 1963 р. йому довелося провести місяць в одному з найвіддаленіших куточків Ленінградської обл. І там, у селищі Вінниці, він уперше почув італійські пісні, виконувані вживу. Це був гастрольний колектив, в якому виступав Епіфаніо Пріцци. Пісня «Guarda Che Luna» («Подивись, який Місяць», 1959 р., музика В. Мальгоні, слова Б. Паллезі) на все життя залишилася в його пам'яті [5].

Дружина відомого джазового музиканта Аркадія Ескіна (1939—2006 рр.) Клара Григорівна згадувала, як на початку 1960-х рр. вони з чоловіком певний час їздили на гастролі ледь не по всьому СРСР з італійським співаком Е. Пріцци, якому Аркадій акомпанував на піаніно. В той час хліб можна було придбати тільки за талонами. Епіфаніо заходив у магазин і гучно оголошував: «Я італьяно, в мене сьогодні концерт, і я хочу їсти!». Завдяки йому весь естрадний колектив не голодував [6].

²⁷ Там само. Арк. 186, 189.

²⁸ Там само. Арк. 186.

²⁹ Там само. Арк. 189.

³⁰ Там само. Арк. 191—192.

³¹ Там само. Арк. 150.

³² Там само. Арк. 149.

Ил. 2. Обкладинка платівки Діно Пріцци (1970-ті рр., Австралія) [7]

Ил. 3. Обкладинка платівки Діно Пріцци (1970-ті рр., Канада) [7]

У другій половині 1960-х рр. Епіфаніо та Марія Пріцци вирішили остаточно розпрощатися з СРСР і повернутися в Австралію. Втім українці заборонили покинути Радянський Союз, водночас дозволивши це її чоловікові-італійцю. Причому влада, якщо співак усе ж таки залишиться, обіцяла йому блискучу кар'єру тенора у всесоюзному масштабі. «Нахаба» натомість звернувся по допомогу до австралійського посольства. Спочатку у сімейства Пріцци нічого не виходило з виїздом, австралійці не квапилися. Тож подружжя ще чотири роки перебувало в невизначеній ситуації, добиваючись права повернутися в Австралію [9].

У 1971 р. родина Пріцци нарешті отримала дозвіл покинути Радянський Союз. Так скінчилися пригоди італійського «Нахаби» в УРСР. Співак із дружиною спочатку вирушив до Лондона, а звідти в Австралію. На Зеленому континенті Діно продовжував співати, гастролював, зробив вдалу кар'єру, його платівки виходили в Канаді, Австралії та ін. (див. іл. 2—3). Завдяки своїй популярності він навіть думав придбати будинок та оселитися в Північній Америці. Про співака, як можемо бачити з інформації на обкладинці платівки, писали: «Зараз Діно знаходиться в Канаді, країні, яку він має бажання зробити своїм домом. Канада може пишатися тим, що приймає такого талановитого співака, оскільки він, безумовно, незабаром стане одним із найкращих артистів країни» [12].

Згодом Епіфаніо повернувся до Австралії, де жив повним і насиченим життям. Він продовжував свою концертну діяльність, виступав на різних сценах, круїзних лайнерах, у нічних клубах, кабаре тощо. Також співак знімався в кіно, рекламі, на телебаченні, вів радіопрограми. Довгі роки Діно був постійним ведучим на «Італійському радіо Аделаїди» («Italian Radio Adelaide») та промоутером компанії «Liberty Productions». У 1970-х рр. він став доволі відомою постаттю не лише в Аделаїді, а й в австралійському шоу-бізнесі загалом [9].

Підприємницький хист спонукав Е. Пріцци започаткувати серію конкурсів талантів і краси. Так, 1979 р. він ініціював конкурс «Miss Cosmopolitan», під час проведення якого у відомому клубі «Paradise» (одному з місць, де Діно виступав із концертами) відбувся збір коштів на різноманітні благодійні акції. Переможницю першого конкурсу «Miss Cosmopolitan» нагороджував і представляв колишній прем'єр-міністр Південної Австралії Д. Данстан, з яким Діно товаришував. Упродовж наступних тридцяти п'яти років різноманітні конкурси талантів та краси, організовані Е. Пріцци, стали невід'ємною частиною культурного життя Аделаїди [9].

Епіфаніо (Діно) Пріцци у 2010-х рр. (Аделаїда, Австралія) [9]

У 2009 р. започаткував Міжнародний фестиваль пісні Діно Пріцци. Переможницею стала талановита і в майбутньому популярна співачка Рейчел Ліхар. Помітивши молоде дарування, Діно став її спонсором. Після перемоги в конкурсі він фінансував подорож п'ятнадцятирічної дівчини разом із родиною до Італії, де вона виступила у прямому ефірі на телебаченні та співала на різних сценах країни. Після повернення в Австралію досвідчений наставник допоміг започаткувати успішну, в тому числі й комерційно, кар'єру співачки. Втім Рейчел була не єдиним талантом, якому Діно Пріцци дав «путівку у життя» [9—10].

Також Е. Пріцци проявив себе як успішний бізнесмен. Використавши багаторічний досвід мандрівного життя він створив власну туристичну компанію «Ital World Travel Centre» [10].

Не забував Діно й італійську громаду Австралії. Він заснував Асоціацію карабінерів Аделаїди та був її президентом. З гордістю одягав свій однострій на святкові паради, які регулярно проводили австралійські італійці. За активну громадську діяльність Е. Пріцци був нагороджений орденом Св. Іоанна Єрусалимського з Родосу та Мальти [10].

Судячи з усього, Епіфаніо був щасливим і в особистому житті. У шлюбі він був лише один раз (і це незважаючи на свій темперамент!). Його дружина Марія Пріцци (Терещенко) померла раніше за нього, тож більше він не одружувався. Із присвячених Діно некрологів зрозуміло, що він був щасливим батьком і дідусем, підтримував зв'язки зі своїми італійськими родичами, допомагав їм матеріально [9—10]. До кінця життя був напрочуд активним, продовжував медіану та громадську діяльність.

19 квітня 2018 р. в Королівській лікарні Аделаїди після тривалої боротьби з важким захворюванням скінчився земний шлях Епіфаніо (Діно) Пріцци. Він прожив довге та успішне життя, реалізувався як співак, актор, теле- й радіоведучий, бізнесмен, громадський діяч і меценат, а також як чоловік, батько, дідусь. Був великим життєлюбом, харизматичною, доброзичливою, приємною у спілкуванні людиною [9—10].

Е. Пріцци — «Нахаба», а також «Italiano Vero» («справжній італієць») — продемонстрував життєву стратегію талановитої, вільної та самобутньої людини, яка не зраджувала собі за жодних обставин, навіть в умовах тоталітарного СРСР. Такою є «непересічна біографія» «пересічної людини», життєлюба й авантюриста, котрий упродовж бурхливого і трагічного ХХ ст. прожив тривале, цікаве, насичене життя, змінив чимало професій, сфер діяльності, країн, завжди залишався самим собою, здійснив власну мрію — здобув визнання на професійній сцені та допоміг зробити це іншим.

Діяльність КДБ і Комітету за повернення на Батьківщину, специфічні методи оперативної роботи щодо іноземців та репатріантів демонструє не людське обличчя радянського режиму, порушення базових прав людини, бюрократизованість і заангажованість усієї вертикалі влади, на утримання якої витрачалися неадекватно великі «народні» кошти.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Andriev, V. Istoryk «druhogo planu» v personalnii ierarkhii ukrainskoho istorychnoho spivtovarystva XIX — pochatku XX st. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*. Kyiv, 2009, 4: 295-302 [in Ukrainian].
[Андреев В. Историк «Другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства XIX — початку ХХ ст. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 4. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. С. 295—302].
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: Putivnyk. Ed. V.M. Danylenko. Kharkiv: Prava liudyny, 2009 [in Ukrainian].
[Галузевий державний архів СБУ: Путівник. Авт.-упор.: В.М. Даниленко та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.].
3. Okipniuk, V.T. Komitet derzhavnoi bezpeky SRSR ta Komitet derzhavnoi bezpeky URSR. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Eds. V.A. Smolii et al., Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy). Kyiv, 2007, 4: 479 [in Ukrainian].
[Окіпнюк В.Т. Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Ред. кол.: В.А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка — Ком. С. 479].
4. Prikaz Predsedatelya Komiteta gosudarstvennoy bezopasnosti pri Sovete Ministrov Soyuza SSR № 0020 ot 23 yanvarya 1961 g. Moscow, 1961 [in Russian].
[Приказ Председателя Комитета государственной безопасности при Совете Министров Союза ССР № 0020 от 23 января 1961 г. Москва, 1961. 23 с.].
5. Kuturkin, V. Rok end roll v SSSR i Rossii. URL: <https://proza.ru/2019/02/27/2154> [in Russian].
[Кутуркин В. Рок энд ролл в СССР и России. 2019. URL: <https://proza.ru/2019/02/27/2154> (дата звернення 05.02.2023)].
6. Zavadskaya, I. Improvizatsii na temu lyubvi. *Belarus segodnya*. 31.10.2015. URL: <http://belsmi.by/archive/article/28567> [in Russian].
[Завадская И. Импровизации на тему любви. *Беларусь сегодня*. 31.10.2015. URL: <http://belsmi.by/archive/article/28567> (дата звернення 12.02.2022)].
7. Bezrylov, E. Do Grafa byl Dino. No ne Martin. 25.08.2006. URL: <https://koznodej.livejournal.com/45105.html> [in Russian].

- [Безрылов, Е. До Графа был Дино. Но не Мартин. 25.08.2006. URL: <https://koznodej.livejournal.com/45105.html> (дата звернення 27.01.2023)].
8. Komnata № 6: Svidetelstva ochevidtsev o vostochnogermanskom «Komitete za vozvrashchenie na Rodinu». München: Izdanie Tsentralnogo obedineniya poslevoennykh emigrantov iz SSSR (TsOPE), 1955 [in Russian].
[Комната № 6: Свидетельства очевидцев о восточногерманском «Комитете за возвращение на Родину». Мюнхен: Издание Центрального объединения послевоенных эмигрантов из СССР (ЦОПЭ), 1955. 28 с.].
 9. Dino's success made in Australia. *The Advertiser*. 02.06.2018. URL: <https://www.pressreader.com/australia/the-advertiser/20180602/page/50/textview> (дата звернення 04.02.2023).
 10. Prizzi, Epifanio (Dino). *My tributes*. 21.04.2018. URL: <https://www.mytributes.com.au/notice/death-notices/prizzi-epifanio-dino/4103249/> (дата звернення 04.02.2023).
 11. Shabeltsev, S.V. Ukrainski reemiranty z Arhentyuny (1950s—1960s). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2002. 5: 92-104 [in Ukrainian].
[Шабельцев С.В. Українські реемігранти з Аргентини (1950—1960-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 92—104].
 12. Dino Pritstsy. Ciao, Ciao, Bambina. Selene. Kinets 1970-kh rr. (Bravo Records & Music LTD, Toronto) [record cover].
 13. Zaporizka oblasna filarmoniiia. *Ukrainska muzychna entsyklopediia* (Ed. H. Skrypnyk). Kyiv: Vyd-vo Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii NAN Ukrainy, 2008. 2: 129-130 [in Ukrainian].
[Запорізька обласна філармонія. *Українська музична енциклопедія*. Т. 2: Е — К]. Гол. ред. кол. Г. Скрипник. Київ: Вид-во Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, 2008. С. 129—130].

Надійшла / Received 12.11.2023

Vitalii ANDRIEIEV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of the History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
v.andrieiev@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Svitlana ANDRIEIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at the Department of World History,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
ss.andrieieva@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

A PERSON OF THE “SECOND PLACE” IN HISTORY:
THE CASE OF EPIFANIO PRIZZI, OR THE ADVENTURES
OF THE ITALIAN “INSOLENT” IN UkrSSR

The purpose is to reconstruct the main milestones of the biography of the Sicilian native Epifanio (Dino) Prizzi — a talented, free, and original person who did not betray himself under any circumstances. The main focus is on his stay in Soviet Ukraine and his work as a tenor singer in the Zaporizhzhia Regional State Philharmonic, where he got with his Ukrainian wife through repatriation. **The methodological** foundations were the anthropological approach, the methods

of microhistory, and the definition of the topical area as a person of the “second place” in history, which allows combining the individual and the mass, the person and the social environment of his time. **The scientific novelty** consists in revealing the source potential of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine for the study of the “average person” who chose different life strategies in the conditions of the totalitarian USSR. **Conclusions.** E. Prizzi appears as a lover of life and an adventurer, who during the stormy and ambiguous 20th century, lived a long, interesting and full life, changed many professions, fields of activity and countries and fulfilled his dream — gained recognition at the professional stage and helped others to do it. Our hero realized himself not only as a singer but also as an actor, TV and radio presenter, businessman, public figure, and philanthropist; he was a happy husband, father, and grandfather, traveled a lot, and died at the peak of popularity in Australia. The activity of the KGB and the Committee of Return to the Motherland, their specific methods of operational work with foreigners and repatriates which demonstrate the inhumane face of the Soviet regime, violation of elementary human rights, over-bureaucratization and biased of the entire vertical of power, for the maintenance of which inadequately enormous public funds were spent, are highlighted.

Keywords: *Epifanio (Dino) Prizzi, pop singer, repatriation, Australia, KGB (Committee for State Security), Committee of Return to the Motherland, person of the “second place” in history.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.183>
УДК 930(477.83/.86);161.2:316.73.32.94

Алла КИРИДОН

докторка історичних наук, професорка,
директорка Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво» (Київ, Україна)
akyrydon@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4375-5350>

НАЦІОНАЛЬНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ГЕРМЕНЕВТИКА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО БУТТЯ УКРАЇНСТВА: РОЗДУМИ З ПРИВОДУ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ «ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСТВА: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ»

Мета — на підставі опрацювання історіографічного доробку царини ідентичності (національної, цивілізаційної) увиразнити основні маркери та національні буттєві коди культурно-історичного поступу українства, підкреслюючи особливу вагомість порушеної проблеми в умовах граничної ситуації, котра актуалізувала необхідність переосмислення всіх складників буття нації та пошук нових парадигм розвитку — війни Росії проти України. **Методологія** ґрунтується на комплексному використанні наукових принципів (історизм, неупередженість, системність, наступність), а також застосуванні загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальноісторичних методів (узагальнення, компаративний аналіз, інтелектуальна рефлексія, історіографічний аналіз і синтез, історико-хронологічний, історико-порівняльний, системно-структурний, історико-генетичний, історико-типологіч-

Цитування: Киридон А. Національно-екзистенційна герменевтика культурно-історичного буття українства: роздуми з приводу колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність». *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 183—201. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.183>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

ний) та підходів (інтерпретативний, культурно-історичний, цивілізаційний, системний, системно-мислєдїяльнїсний, плїуралїстичний). **Висновки.** Повномасштабна російсько-українська війна сповнена граничних ситуацій, в яких особливого виняткового смислу набувають проблеми екзистенції, свободи, цивілізаційного вибору, формування довершеної національної ідентичності. Українська дійсність актуалїзує потребу осмислення національних буттєвих кодів та окреслення світоглядних орієнтирів поступу нації. Вітчизняні науковці мають вагомий доробок, зокрема, в розробленні проблеми ідентичності, пропонуєчи глибинний багатоаспектний аналіз, обґрунтовуючи власні підходи, випрацьовуючи дослідницький інструментарій, спонукаючи до осмислення цієї гетерогенної царини. Використовуючи метод інтелектуальної рефлексії, здійснено спробу увиразнити основні складники і смислові коди національно-екзистенційної герменевтики культурно-історичного буття українства. Труднощі, пов'язані з розв'язанням проблеми, зумовлені тим, що породжуваними дискурсами різні моделі національної ідентичності не завжди відповідають ментальним програмам індивідів, котрі становлять таку спільноту, як нація. Виборюючи перемогу у важкому протистоянні з російським агресором, ми конструємо своє цивілізаційне майбутнє та вибудовуємо власну цивілізаційну суб'єктність. В умовах сьогодення ми є свідками кардинальної трансформації українського суспільства, переосмислення ціннісної парадигми, формування / конструювання ідентичнісних параметрів, формування нової генерації українців. З позиції пошуку національного горизонту й цивілізаційної матриці українства, вкрай важливим видається звернення до методології національно-екзистенційної герменевтики культурно-історичного буття українства, яка через процеси національно-духовної ідентифікації та диференціації оприявнює причетність до загальних тенденцій буття й загальнонаціонального історичного, культурного, традиційного смислу.

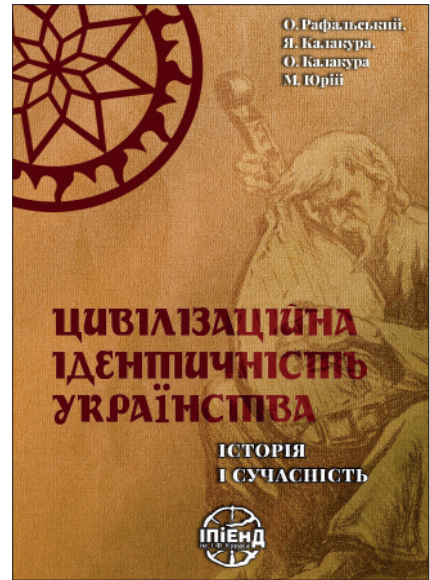
Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, цивілізаційна ідентичність, Україна, війна Росії проти України.

Підготовка пропонуєаних роздумів детермінована передовсім самою добою — характером переломних у світовому вимірі подій. Війна, розпочата Росією 2014 р., її повномасштабна фаза від 24 лютого 2022 р., сповнена граничних ситуацій, в яких особливого, виняткового смислу набувають проблеми свободи, відповідальності, вибору, ціннісних орієнтацій, спонукала й до (пере-)осмислення множинних кодів національного буття українства. Ця війна виявилася війною різних світів, війною між різними людськими цивілізаціями, прикладом цивілізаційного протистояння. Йдеться про воєнний конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, колективної пам'яті, традицій тощо. В апікації підходів Дж. Александера, ця війна для українського суспільства — це також поточне переживання культурної й соціально-психологічної травми, яка, безумовно, вже сприймається та буде розвиватись як частина національної ідентичності [1, С. 85]. Осереддям російсько-української війни є «наявність онтологічного конфлікту, який проявляється у війні на знищення» [2, С. 299]. У трансльованих меседжах російських політиків і схемах офіційних російських істориків «Україні відведено сумнівне місце споконвічної й органічної частини євразійської цивілізації з моменту її виникнення за доби Київської Русі» [3, С. 6]. В нинішній війні крім геополітичних та економічних питань вирішується питання екзистенціально-політичне — питання про те, хто є автентичним нащадком Русі — Україна чи Росія? [4, С. 40].

Найсуттєвіший вимір нинішньої російсько-української війни — ідентичнісний. Національна ідентичність є потужним ресурсом консолідації народу, нації, держави. Існування будь-якої нації стає реальністю лише тоді, коли у відповідній спільноті сформоване стійке усвідомлення того багатомірного різновиду своєї спільноти / єдності, який називаємо національною ідентичністю [5, С. 13—25]. Тож в умовах воєнної агресії Російської Федерації проти України актуалізовано пошук базових механізмів формування, еволюції, обґрунтування й осмислення коріння, сутнісних ознак української ідентичності.

Сьогодні «ідентичність» перетворено на полісемантичне та міждисциплінарне поняття. Однак, попри активний інтерес наукової спільноти до питання ідентичності, досі залишається проблема недовизначеності ключових термінів (із поміж яких — «цивілізаційна ідентичність», «національна ідентичність» тощо). Концепти «ідентичність» та «цивілізація» стали актуалізованими й чи не найпоширенішими в понятійному апараті новітньої гуманітаристики. Їх взаємодія і взаємообумовленість, зауважує Я. Калакура, «спричинили інституціоналізацію такого поняття, як цивілізаційна ідентичність» [6, С. 11—14]. У науковий дискурс це поняття ввів американський політолог С. Гантінгтон. Він розглядав цивілізаційну ідентичність як найширший вияв передусім культурної ідентичності, котра формує модель згуртованості людей і слугує засобом їх самовизначення з погляду походження, релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв та інститутів. Новітня історіографія трактує цивілізаційну ідентичність як концепт, що розкриває належність того чи іншого індивіда, соціальної групи або етносу загалом до тієї чи іншої цивілізації. Тож концепт «цивілізаційна ідентичність» указує на належність індивіда, етносу чи держави до тієї чи іншої цивілізації, а сам він трактується як сукупність символів, уявлень, відчуттів і самоусвідомлення своєї належності до української культурно-цивілізаційної спільноти, яка спирається на національні та загальнолюдські цінності в межах європейського цивілізаційного простору і взаємодіє з іншими цивілізаціями. Можемо констатувати, що означена проблема висунулася на одне з пріоритетних й актуальних місць українського та зарубіжного гуманітарного простору.

Спонукальним мотивом осмислення національно-екзистенційної герменевтики культурно-історичного буття українства стало студіювання колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність», підготовленої О. Рафальським (керівник авторського колективу), Я. Калакурою (науковий редактор), О. Калакурою, М. Юрієм (Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.). Зазначимо, що пропонуване дослідження є логічним продов-

женням попередніх праць авторів, зокрема «Українська культура: цивілізаційний вимір», «Ментальний вимір української цивілізації», «Антропологічний код української цивілізації і культури» та ін. Зазначена монографія — не лише етапна в доробку вчених, але викликає особливе зацікавлення ще й тому, що концептуалізує континуальний зріз цивілізаційної ідентичності українства, актуалізований у період жорсткого екзистенційного протистояння: у смисловому центрі російсько-української війни перебуває зіткнення ідентичностей, тому йдеться про війну екзистенційного вибору [7]. Цей вагомий доробок із застосуванням оригінального авторського підходу та сучасного методологічного інструментарію фактично згенерував подальші роздуми й рефлексії. Спробуємо маркувати основні ідеї, інтерпретуючи головні смислові сегменти порушеної проблеми, усвідомлюючи потребу їх подальшого і глибшого опрацювання.

Авторський колектив видання «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» репрезентував синтетичне дослідження, в якому кризь призму національно-екзистенційної (націєсофської) герменевтики пропонується осмислення вельми складних та актуальних проблем національного буття, проєктуючи їх передусім на площини історії, політики, культури, соціуму. Отримані результати не тільки доповнюють різноаспектні дослідження ідентичності, але одночасно пропонують авторську методологію розуміння процесу формування цивілізаційної ідентичності українства. В монографії на підставі загальної теорії ідентичностей у контексті гуманітарної міждисциплінарності, поєднання історичних, філософських, політологічних, соціологічних, культурологічних та інших методів пізнання, цивілізаційного, антропологічного й соціокультурного підходу, з опертям на новітній історіографічний доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників у межах виразно націєцентричної парадигми науковці систематизовано проаналізували генезу і своєрідність функціонування ідентичності не лише у хронологічному зрізі, але й у тематично-концептуальному, типологічному та порівняльно-історичному аспектах. Усім своїм змістом, проблематикою, концептуальністю колективний науковий доробок спрямований на дослідження провідних тенденцій і закономірностей зародження, становлення, розвитку цивілізаційної ідентичності українства (від найдавніших часів до сучасності), осмислення ролі українства в поступі цивілізації. Примітно, що в монографії спостерігається глибинний аналіз причинно-наслідкових зв'язків, безперервне опосередкування минулого й сучасного.

Нагальність і вагомість зазначеного дослідження вмотивована такими основними чинниками. По-перше, дослідницьке поле ідентичності / цивілізаційної ідентичності українства актуалізоване геополітичним, соціально-культурним і ментальним зсувами в Україні та світі під впливом подій російсько-української війни й необхідністю утвердження пріоритетності буттєво-історичної парадигми українства у протистоянні інформаційним інсинуаціям агресора. Розв'язана путінською Росією окупаційно-гібридна війна, перманентні культурно-інформаційні атаки, потужна антиукраїнська пропаганда з метою заперечення національно-культурної самобутності, тягlosti державотворення та культурно-історичного буття українства, збереження синдрому постколоніальної й посткомуністичної

свідомості частини населення України тощо становлять серйозну загрозу цивілізаційній ідентичності України. Тож архіважливим завданням прихильників української ідентичності є глибинне усвідомлення необхідності послідовної боротьби за власну українськість, концептуальне визначення її сутності та самодостатності, повсюдне артикулювання й масштабне практичне ствердження [8, С. 46—47].

По-друге, першочерговою актуальністю та постійною всеприсутністю для сучасної української нації проблеми національного державотворення на всіх рівнях суспільного існування з позицій пріоритетності національного буття й національної ідеї.

По-третє, опрацюванням проблеми ідентичності в гуманітарному просторі, інтегративним характером розвитку науки, виникненням міждисциплінарних проблем у вирішенні питання формування і трансформації змісту самого поняття ідентичності та ідентифікаційних процесів тощо. Відчутний брак теоретичних праць, присвячених комплексному аналізу проблеми, а разом існує нагальна потреба чіткішої категоріальної стратифікації, розширення та поглиблення сфери аплікування. Окрім того, екзистенційна специфіка війни, а також «разюча недовіра до метанаративів» (Ж.-Ф. Ліотар) [9, С. 9] зумовлює потребу в розвитку подібних міждисциплінарних студій. Саме шляхом інтеграції знань і застосування міждисциплінарних методів дослідження, дотримання цивілізаційного, синергетичного, системного та інших підходів уможливується пізнання різних дискурсів ідентичності, зокрема й «цивілізаційної ідентичності».

Цивілізаційна ідентичність українського народу — це історично сформована й усталена цілісність, вища форма етнічної, соціальної, культурної, громадянської, національної ідентичностей, що ґрунтується на усвідомленні цивілізаційності своїх національних цінностей, культурно-історичних, релігійних, ментальних рис, котрі характеризують Україну як регіональну цивілізацію, уподібнюють українців з народами європейської цивілізації. Цивілізаційна ідентичність тісно переплітається з європейською ідентичністю [С. 23].

Основні чинники формування цивілізаційної ідентичності:

- спільність культурних традицій, характеристик і соціокодів;
- певною мірою — міфологічність, тобто створення концепцій про спільне походження, історію, культуру;
- пізнавально-емоційне усвідомлення людьми своєї спільності, унікальності, тотожності певному типу цивілізації;
- наявність єдиної релігії;
- наявність єдиної мови;
- наявність територіальних і культурно-соціальних кордонів;
- наявність, порівняння, ототожнення або протиставлення «іншому» / «іншим».

У процесах формування цивілізаційної ідентичності беруть участь певні образи інших цивілізацій [С. 177].

Автори колективної монографії актуалізували націєекзистенційний потенціал метадискурсу утвердження та розвитку національного буття, пізнання

минулого й майбутнього націєтворення через осмислення цивілізаційної ідентичності українства. Фахівці розвивають і поглиблюють викладені в попередніх працях думки, концепції, використовують для підготовки й цього дослідження апробовану інтегрально-інституціональну парадигму, методологію цивілізаційного та синергетичного пізнання, на засадах антропокультурологічного, соціокультурного, структурно-функціонального підходу й послуговуючись методологічним інструментарієм шляхом дотримання принципів наукового пізнання — історизму, системності, комплексності, наступності, об'єктивності, міждисциплінарності, а також широкого спектра методів пізнання, зокрема аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного контент-аналізу, модифікації, соціологічних спостережень й ін.

Теоретико-методологічною базою дослідження такої комплексної проблеми є, відповідно, потужний арсенал різнодисциплінарних праць як вітчизняних, так і зарубіжних спеціалістів. Для досягнення природи й теоретико-методологічних засад сутності поліфонічного та полівимірного поняття «ідентичність» і «цивілізаційна ідентичність» автори звернулися до напрацювань західних дослідників ідентичностей — представників різних шкіл, напрямів антропології, культурології, філософії, психології, соціології тощо (Т. Адорно, З. Бауман, Р. Барт, А. Бергсон, Е. Берн, Р. Брубейкер, П. Бурдьє, М. Вебер, К. Вульф, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Е. Геллнер, М. Гібернау, Е. Гіденс, І. Гофман, Е. Дюркгайм, Е. Еріксон, Г. Зіммель, М. Кастельс, Ю. Кристева, К. Леві-Стросс, Е. Сміт, А. Тойнбі, Е. Тоффлер, З. Фройд, К. Юнг, К. Ясперс та ін.). При цьому йдеться не про механічне запозичення тих чи інших ідей, а про критичний науковий підхід, із виразним епістемологічним імперативом — неодмінною методологічною верифікацією (і ця верифікація сутнісно національна).

Щодо архітекτονіки рецензованої праці: виклад скориговано не лише хронологічно, але зосереджено на тематично-концептуальному осмисленні цивілізаційної ідентичності українства, аналізованому на тлі історичної перспективи. Монографія має вступ, сім розділів, з увиразненням проблемно-тематичних підрозділів, висновки, бібліографічні посилання. Заслуговує на схвалення англomовний (поряд з українськомовним) варіант змісту та анотації видання. Зауважимо посвяту наукової розвідки: на вшанування пам'яті професорів І. Кураса, Ю. Левенця, М. Михальченка, Л. Нагорної, М. Панчука та інших українських етнополітологів, чії праці заклали підґрунтя для вітчизняних досліджень різних сегментів ідентичності.

Для обґрунтування націєекзистенційних міркувань автори не лише надають певної ваги концепту «цивілізаційна ідентичність», а перетворюють його на наріжний камінь історичного континууму українства, використовують як своєрідну матрицю для рецепції національного буття. Нагадаємо, що національно-екзистенційна методологія основоположним вважає саме буття нації [див.: 10, С. 9; 11, С. 54]. Очевидно, що ідентичність, як множинність, не може експлікуватися поза множинними контекстами, досвідами, дискурсами. Тож модус цивілізаційної ідентичності автори висвітлюють через дослідження його головних

вимірів: територіального, етнополітичного, культурного, історичного, психологічного тощо з інтеграційним використанням різних методів дослідження.

У першому розділі — «Історичні, теоретичні та методологічні засади дослідження цивілізаційної ідентичності» — з'ясовуються теоретико-методологічні підвалини сутності цивілізаційної ідентичності, її структура (етнічний, національний, культурний, релігійний, політичний, громадянський, європейський та інші складники), зв'язок цивілізаційної ідентичності з менталітетом і глобалітетом у динаміці історичного поступу та трансформацій. Застосовуючи цивілізаційну теорію наукового пізнання ідентичності, автори брали до уваги, що вона сама ґрунтується на низці специфічних методологічних засад і дослідницьких пріоритетів, із-поміж яких найголовнішим поряд з історизмом виступає принцип антропоцентризму. Сутнісною є авторська заувага з приводу того, що сучасне розуміння змісту поняття ідентичності не стільки прояснює суть феномену, скільки задає орієнтири для подальшого його осмислення. На сучасному етапі продовжується концептуалізація й категоризація концепту «ідентичність» у міждисциплінарному контексті на перехресті соціально-гуманітарних наук, розробляється структура, визначаються параметри, вивчаються близькі до нього поняття, явища і процеси (кризи ідентичності, ідентифікація, самоідентичність, самоідентифікація, самовизначення тощо) [С. 45]. Необхідність усвідомлення цього феномену виникає й на тлі кризи міжкультурних відносин.

На підставі репрезентативної історіографії, спираючись на класичну теорію цивілізацій та ідентичностей, автори монографії наголошують, що цивілізаційна ідентичність не збігається з конфесійною, етнічною, національною, іншими ідентичностями, але й не затіняє і не замінює їх. Вона виступає як вища форма індивідуальної та колективної ідентифікації, ґрунтуючись на цивілізаційних цінностях. При цьому дослідники увиразнюють європейський цивілізаційний вибір України з огляду на історичну тяглість й укоріненість у західну цивілізацію та її цінності, закріплені так званими «Копенгагенськими критеріями» (домінуючими є демократія, права людини, верховенство закону, високі соціальні стандарти, самоорганізація, самоврядування, плюралізм думок та суджень тощо) [С. 43]. Із-поміж багатьох функціональних цінностей української нації, її ідентичностей, особливе місце посідають національна гідність, свобода, справедливість, патріотизм, соборність, цілісність [С. 39].

Серед базових складників цивілізаційної ідентичності автори виокремлюють етнічну, розглядаючи її як складне й багатоаспектне соціокультурне явище, котре характеризується усвідомленням індивідом (групою) своєї належності до певної етнічної спільноти, усвідомленням, оцінюванням і переживанням свого членства в ній, ототожненням себе з минулим, теперішнім, майбутнім етносу та його культурою. З-поміж чинників етнічної ідентифікації автори колективної праці увиразнюють кілька аспектів етнокультурної пам'яті:

- етноісторична пам'ять — знання про спільність походження, предків;
- соціальна пам'ять — знання людей про образ і рівень життя на різних етапах існування народу;

- політична пам'ять — знання людей про форми державного укладу, що існували в минулому;
- соціокультурна пам'ять — уявлення індивідів про джерела рідної мови, народний епос, художню культуру, традиції і звичаї, про моральні й соціальні норми тощо;
- конфесійна пам'ять — уявлення індивідів про релігійні обряди минулого та прийняті релігії;
- пам'ять про форми спілкування з іншими народами, що склалися [С. 61].

Пріоритетне місце у формуванні цивілізаційної ідентичності відведено національній ідентичності. Йдеться передусім про колективне відчуття, підставою уґрунтоване на осмисленій інакшості та належності до однієї й тієї самої нації, визнання її базових цінностей і більшості національних атрибутів [С. 74]. Національна ідентичність базується на етнічній та є визначальною відносно інших форм групової соціальної ідентичності й невіддільною за змістом від таких понять, як «етнос», «нація». При цьому автори зауважують, що головним контекстом колективних уявлень виступає культура, а джерелом — колективна пам'ять і різні дискурсивні практики. Відповідно, національно-цивілізаційну ідентичність можна розглядати як процес конструювання на підставі певної культурної властивості (колективні ідентичності можна тлумачити як «штучні», конструйовані, та «природні», культурні): з одного боку, формується соціально значущою інформацією, з іншого — визначається культурною актуалізацією [С. 68—69]. Підкреслимо, що якісно нового характеру процес формування національної ідентичності набув після відновлення державної незалежності України в контексті системної трансформації суспільства, його реформування та євроінтеграції. Вагомими у цьому процесі є свідомісний сегмент і роль емоційного складника, що оприсутнюється в любові до Батьківщини й асоціюється з патріотизмом. Особлива роль належить історичному національному наративу [С. 74—75].

В монографії особливу увагу приділено історичному, теоретико-методологічному й етнополітичному осмисленню уроків ідентифікаційного процесу, обґрунтуванню шляхів досягнення цілісності України, консолідації суспільства і світового українства на основі цивілізаційних цінностей. При цьому акцентовано увагу як на константному, так і на динамічному складниках ідентичності. Примітно, що в науковій розвідці йдеться не лише про жителів України, але й про зарубіжних українців, котрі всі разом формують український світ і спільний український простір.

Серед базових ідей — невіддільність національної ідентичності від цивілізаційної, а також конституювання національної ідентичності у процесі внутрішньоколективних і зовнішніх взаємодій, які дозволяють «створити певні уявлення про націю як єднання людей» [С. 78]. Зауважимо, що цивілізаційна ідентичність, як і національна, теж належить до уявлених колективних ідентичностей. Значною мірою цивілізаційна ідентичність є наслідком інформаційного впливу (конструктивістських зусиль) та культурної актуалізації (есенціалістських передумов). Як одну з особливостей цивілізаційної ідентичності автори увираз-

нують її синкретичну нерозчленованість: вона може органічно поєднуватися з конфесійною, етнічною, культурною й національно-політичною ідентичністю.

Осмишуючи цивілізаційну ідентичність як явище історичне та водночас транзитне (тобто як таке, що має історичне коріння, властивість передаватися від покоління до покоління, перебуває в розвитку, набуваючи при цьому нових якостей і граней), у подальших розділах видання автори логічно фокусували увагу на формуванні й динаміці цивілізаційної ідентичності України впродовж цього періоду етно- та державотворення. Так, у *другому розділі* окреслено тенденції зародження цивілізаційної ідентичності княжої Русі-України [С. 102—142]. Висновується, що княжа доба української історії, представлена Київською, Галицько-Волинською й Литовсько-Руською державами, залишила помітний слід у формуванні етнічної і християнської ідентичностей, які під впливом інтеграції в європейський простір набули багатьох ознак цивілізаційності. Цивілізаційна ідентичність українців закладалася як шляхом певного впливу європейських цінностей, так і продукуванням власної культури на рівні цих орієнтирів та поширенням її в Європі.

Третій розділ присвячено огляду ідентифікаційних процесів на теренах України в епоху Ренесансу [С. 143—200], яка хронологічно (з невеликими відхиленнями) накладається на козацько-гетьманську добу. Порушено питання щодо становлення української цивілізаційної ідентичності в польсько-литовській і постпереляславській періоди нашої історії. Зазначено, що рушієм ідентифікаційного процесу за цих умов, творцем і носієм його нових цінностей виступило передусім українське козацтво та його провідна верства — козацька старшина разом із народжуваною інтелігенцією й духівництвом. Автори увиразнили основні маркери у світоглядно-ціннісних вимірах українського Ренесансу (поворот суспільної думки до цінностей і спадщини княжих часів та засвоєння нових для себе надбань, породжених європейською філософією й культурою, що закладало підґрунтя для формування цивілізаційної ідентичності) та специфічну систему громадянських цінностей, сформованих на Січі (принципи прямої демократії, соціальної й політичної рівності та справедливості, ідеалів лицарської гідності, військового побратимства й товариства, згоди та взаємодопомоги, причетності до спільної справи, що активно впливало на становлення національної й державницької свідомості українців). Вирішальне значення для поглиблення цивілізаційних засад ідентичності українства доби Ренесансу мала Визвольна війна як Національно-визвольна революція середини XVII ст., утворення за зразком і цінностями Війська Запорозького козацько-гетьманської держави як уособлення нового рівня етнічної, політичної й духовної консолідації суспільства. Дослідники підкреслили ключову роль у цьому процесі провідників козацького руху, видатних державних і політичних діячів, дипломатів, мислителів.

Започаткування основ козацької держави Б. Хмельницького, соборницькі прагнення низки українських гетьманів, початки здобуття козацькою Україною міжнародно-правового визнання як Української держави, поширення серед різних верств населення самоназви «український народ» — усе це сприяло розвитку українського історичного самоусвідомлення та формуванню національної

ідентичності на цінностях козацької спільноти з урахуванням досвіду зарубіжних країн. Постульовано, що козацька держава заклала, з одного боку, фундамент ранньомодерної української нації й утвердження історичної назви «Україна» у світі, а з іншого — сформувала на тлі «метаграничного буття» та зіткнення цивілізацій нове розуміння взаємин Сходу й Заходу, християнства та мусульманства, православ'я й католицизму, ролі людини та її свобод як цінності. Схарактеризовано роль релігійного чинника, зокрема місце в історії християнства Берестейської унії, що започаткувала формування нової релігійної ідентичності українців на тлі стримування процесів їх зросійщення та колонізації, пошуку шляхів до порозуміння католицького і православного світів [С. 143—144].

Виходячи з методологічного аналізу формування цивілізаційної ідентичності за наявності «іншого», враховуючи ситуацію пограниччя, автори розглядають формування української цивілізаційної ідентичності за непростих історичних, соціокультурних і географічних умов, зауважуючи, що, за важливості всіх аспектів, цивілізаційна ідентичність формується першочергово на культурному полі. Фундаментальною концепцією, що визначила транскультурну специфіку України, завжди залишалося її існування у зоні цивілізаційного розлому та колоніальних і постколоніальних практик. Знаходячись у силовому полі політико-економічних, конфесійних та духовно-філософських перехресть, вітчизняна культура відчувала потужний різносторонній, здебільшого взаємовиключний вплив. На відміну від «класичних» цивілізацій, для української культури, котра сформувалась як погранична, стратегічна роль належить не так культурному синтезу, як культурному симбіозу, що став її головним культуруотворюючим механізмом. Але ці симбіотичні взаємозв'язки різних інтегруючих елементів, що формують основу соціокультурного пограничного утворення, забезпечують, у першу чергу, його нестійку стабільність. Тому існування «на культурному пограниччі» означає не просто більш-менш безболісну і впевнену міграцію зі своєї культури у сусідні й навпаки, а перебування у специфічних «культурних сутінках», де «своє — відчужене, а чуже — все-таки своє», або, іншими словами, існування між вітчизною і чужиною, які насправді виявляються двома сторонами одного цілого.

У зв'язку з цим у поліцентричному просторі культурної багатолікості процес індивідуальної самоідентифікації для носіїв межової культури становить певне балансування «між». Як наслідок, традиційно український досвід — це, перш за все, досвід культурної аномальності, що суб'єктивно переживається як комплекс неповноцінності, як певна культурна травма — травма відсутності сильного, гомогенного, національного культурного простору. Отже висновується: навіть будучи вимушено приреченою на перманентні культурні контакти і взаємозв'язки, будь-яка межова культура демонструє не стільки здатність до продуктивної співпраці та взаємозбагачення, скільки до певної консервації свого архетипного коду, досить невизначеного для його носіїв через відсутність їх повноцінного діалогу зі своїми культурними сусідами. За твердженням авторів, у випадку з культурою українською цей код визначив стан специфічної «тихої» (партизанської) війни з іншими культурами [С. 181—183].

Становлення української цивілізаційної ідентичності автори монографії констатують упродовж XVI—XVII ст. Серед чинників її формування називають своєрідні виклики, які спонукали до пошуків відповідей із боку української спільноти: наявність «іншого» (не тільки поляків і литовців, а й власної української шляхти, особливо після Люблінської унії); контрреформаційні процеси та колонізація; релігійно-культурний виклик із боку Ватикану, включаючи Берестейську унію; перебування в міжкультурному пограниччі тощо. Для цього періоду становлення ідентичності характерний самотутній синтез західних (у переважно католицько-центральноєвропейських формах) і місцевих, національних традицій на стійкому фундаменті православ'я, оновленого й розвиненого відповідно до вимог часу. Цей культурно-просвітницький процес залишив глибокий слід у розвитку конфесійних ідентичностей українців та вплинув на становлення й подальший розвиток української цивілізаційної ідентичності загалом. Окрім того, до кінця XVII ст. староукраїнська культура виробила власне філософсько-теологічне обґрунтування та самотутній художній стиль, відомий як українське бароко. Паралельно впродовж другої половини XVI й до середини XVII ст. в Україні склалися своєрідні форми соціальної самоорганізації (міські братства в умовах чинності в більшості міст маґдебурзького права, козацька гетьмансько-полкова адміністративно-військова система, самотутня церковна організація з виборними елементами тощо) [С. 189—190].

Не оминули увагою дослідники важливе питання взаємообумовленості мови та культури. Саме мова реалізує й вербалізує, онтологізує національно-культурну картину світу, зберігає її, передає з покоління в покоління. Автори колективної праці підкреслюють: незважаючи на несприятливі історичні умови, в яких перебував український народ, у XVII ст. не тільки завершується утвердження окремішності української мови, але вона почала активно впливати на національно-культурну картину самого народу. В умовах міжкультурної комунікації українська мова ставала консолідуючим і мобілізуючим чинником формування української нації й національної ідентичності. Серед завдань наголошується не лише на необхідності пізнання минулого, але й створення оптимального мовного простору у країні, успішне подолання мовних проблем, забезпечення пріоритетного розвитку української мови як державної — важливого чинника державотворення, формування цивілізаційної ідентичності українства [С. 191—200].

Четвертий розділ присвячено цивілізаційному самовизначенню української ідентичності в умовах Австро-Угорської та Російської імперій [С. 201—270]. Зауважено, що епоха модерну справила потужний вплив на всі види ідентичностей, передусім національну, цивілізаційну. У цей період українська людність та її землі у складі Австро-Угорської й Російської імперій залишалися своєрідною брамою на межі двох світових цивілізацій — західної та східної. Тож, з одного боку, поглиблювався розкол української ідентичності імперською політикою й кордонами, а з іншого — ідентифікаційні процеси набували нової якості, зумовлені втягуванням обох імперій в орбіту нових міжнародних і соціокультурних комунікацій, супроводжувалися новим етапом модерного націєтворення. Дев'ятнадцяте століття,

назване І. Лисяком-Рудницьким «українським», сформувало фундамент модерного цивілізаційного мислення й нового світогляду українського соціуму, усвідомлення своєї окремішності, права на вільне життя, рідну мову, освіту, культуру, зрештою на державу. Саме ці компоненти єдиного цивілізаційного моноліту закладали фундамент, на якому зростала українська модерна нація, набирала динамізму українофільський рух. Водночас політика імперій, спрямована на розмивання, руйнацію української ідентичності, призвела до появи таких негативних явищ, як малоросійство, австрофільство, москвофільство та пропольські орієнтації. Вагому роль у формуванні української національної ідентичності, її цивілізаційного забарвлення відіграла політична й літературно-мистецька еліта та частина духівництва, розвиваючи, утверджуючи своєю творчістю і громадською діяльністю етнонаціональну, етнокультурну та етнополітичну свідомість українства Заходу і Сходу як визначальний імператив досягнення цілісності, єдності, соборності України. Генетичні тенденції до національного єднання й цивілізаційної ідентифікації українців прискорила Перша світова війна, яка дала поштовх новій хвилі наростання українського національно-визвольного та соборницького руху як потужного чинника революції й державотворчих процесів 1917—1921 рр. На тлі цих подій українська нація заявила про свою реальну присутність на загальноєвропейському просторі та про готовність до реалізації власного «українського проекту» [С. 201].

Чільне місце в рецензованій праці відведено соборницькому руху як чиннику цивілізаційної ідентифікації українців в умовах Першої світової війни й революції 1917—1921 рр. Тривале перебування українських земель у складі інших держав, їх експансіоністська та асиміляційна політика надовго залишили глибокі травми у свідомості й ментальності українців, порушили природну територіальну цілісність і соборність української людності, які почали закладатися з часів Києво-Руської держави. Торкаючись антропологічного виміру соборності, автори акцентували увагу на людському чиннику у відстоюванні, збереженні генетично закладеної цілісності українського етносу та його території, що становить фундамент базових цінностей цивілізаційної ідентичності:

- цілісність України, неподільність її етнічних земель, нерозривність усіх поколінь борців за волю України;
- безперервність нашої історії, системність історичних знань про Україну, інтеграцію яких репрезентують різні покоління українських істориків як на матірній землі, так і в діаспорі, демонструючи свою ідентичність та солідарність з українською національною ідеєю;
- уособлення спадкоємності розвитку національного характеру, ментальності, культури, освіти, науки й духовності, нескореність та нездоланність українського духу, єдність цивілізаційних устремлень української нації [С. 239].

Дослідники підкреслили актуальність проблеми взаємообумовленості соборності й ідентичності для України як з огляду на її історичне минуле, так і сучасність, особливо в умовах російсько-української війни.

У *п'ятому розділі* — «Розколеність української ідентичності як наслідок політики тоталітарних режимів» [С. 271—321] — розглянуто, як по мірі експор-

ту влади російського більшовизму на українські землі, втягування квазідержави Української СРР до неоімперії у вигляді СРСР розгорнулося цілеспрямоване нищення залишків суверенітету, вимивання національної свідомості, послідовно проводилась асиміляторська політика стосовно неросійських етносів, складником якої стала руйнація основ української ідентичності, а разом із нею — цивілізаційних цінностей українців. Особливо нищівними стали наслідки комунізації суспільства, насильницької колективізації сільського господарства, так званої «культурної революції», застосування практики голодоморів і масових репресій, включаючи «Розстріляне відродження». Від середини 1930-х рр. влада рішуче взяла курс на деукраїнізацію та мовну асиміляцію, розглядаючи останню як засіб гомогенізації політичного простору й інтеграції народів СРСР в єдину спільноту. Формування єдиної радянської (у книжці вживається визначення — «советської») ідентичності здійснювалося за допомогою політики уніфікації — через подвійну «радянсько-українську» ідентичність до єдиної — радянської, оскільки й одномовність українського суспільства формувалася через російсько-українську двомовність, що призвело до формування тоталітарної ідентичності. Ознаками її є:

- відсутність звички і схильності до усвідомленого вибору між принциповими життєвими альтернативами, спроможними привести людину до різкого зростання індивідуальної відповідальності за свою долю;
- страх і недовіра, що домінують, щодо інституту приватної власності (включаючи особисту власність, розміри якої довільно визначались економічною політикою влади);
- розуміння соціальної справедливості як формальної майнової рівності;
- схильність до політичних заходів суто ритуального характеру;
- беззастережна віра у здійсненність та ефективність простих, вольових, «справедливих» рішень у сферах публічної політики й економіки;
- категорична відмова від ідеї варіабельності соціального буття в його динаміці;
- відсутність культу експертних оцінок і спеціальної професійної підготовки, необхідних для управління суспільством (результат профанації масового соціально-гуманітарного знання, притаманного комуністичним освітнім практикам);
- соціальна заздрість;
- небажання долати притаманну переважній більшості функціональну неграмотність через неперервну освіту й самоосвіту, відмова від процедур індивідуального і працездатного самовдосконалення;
- мінімізація життєвих запитів.

Слідом за авторами дослідження висновуємо, що параметри «тоталітарної ідентичності» є глибоко вкоріненими й похідними від її універсальних і системних соціологічних та соціально-філософських характеристик, а також перманентно тиражованими наявною системою соціалізації людини. Становлення ідентичності за таких умов обумовлювалося не стільки фактом усвідомлення особистістю власної соціальної належності, скільки тим патерналістським ставленням етатизму, яке до неї проявлене, і прийняттям цього факту як

значущого у житті людини [С. 275—276]. «Радянізація» української ідентичності була формою її розмивання, яка водночас супроводжувалася конструюванням «радянської людини».

Ідентифікаційні процеси в Україні сталінсько-брежнєвських часів набули спотвореного вигляду й мали за мету сконструювати комуністичну ідентичність у форматі «нової спільності людей» — «радянського народу». Певний шанс для соборництва України відкривало радянське «збирання» українських земель на початку та в роки Другої світової війни, яке супроводжувалося новою хвилею національно-визвольної боротьби, нескореності націоналістичного підпілля, самопожертви вояків УПА. Всупереч намірам режиму остаточно витіснити дух українськості народився рух шістдесятників, дисидентів і правозахисників, учасники й симпатики якого прямо та опосередковано відстоювали збереження української ідентичності. Драматична доля України в 1930—1980-х рр. хоч і загальмувала процес створення одномовного суспільства в УРСР, але не знищила мовно-культурну самобутність українського соціуму.

Цивілізаційний вимір ідентичностей незалежної України розглянуто в *шостому розділі* видання [С. 322—414]. Простежується, як у контексті глибинних політичних, економічних, соціокультурних та духовних перетворень, що розгорнулися з проголошенням незалежності України, почався демонтаж старих ідентичностей, успадкованих від тоталітарного минулого, й формування нових під впливом цивілізаційного вибору українського народу, інтеграції України в європейські, трансатлантичні структури. Автори видання увиразнюють ідентичнісні особливості на міжособистісному, мезогруповому та макродержавному рівнях: гетерогенність (мозаїчність і багат шаровість), взаємодія інваріантності та змінності — турбулентності їх розвитку, на тлі яких відбувалася поява ідентичності пострадянської не просто як певної теоретичної абстрактної моделі, а як соціально-культурного феномена. На появу цього феномена суттєво вплинули як родові ознаки колишнього СРСР, так і «пострадянська аномія», пов'язана з тими владними й соціальними змінами, що відбувалися вже в незалежній Україні. Йдеться про механізм, описаний Є. Головахою та Н. Паніною як «феномен подвійної інституціоналізації», який зберіг старі нелегальні інститути в багатьох сферах суспільного життя, надавши легітимності їм, а не новоствореним (легальним). Тож пострадянське суспільство, не визрівши для переходу до ринкової економіки, опинилося в умовах інституційного вибуху [С. 324].

Характеризуючи період перших років незалежності, автори монографії пропонують поняття «криза відроджуваної національної ідентичності». Це явище було спричинене новими викликами, новими соціально-економічними та політичними випробуваннями, а також минулим, залишками родових ознак радянської ідентичності та, як наслідок, становленням так званої пострадянської ідентичності. Остання визначається як носій різновиду соціально-політичної мутації, коли старі радянські цінності, практики, норми модифікуються, комбінуються, змішуються і взаємопов'язуються із західними еквівалентами, що породжує достатньо новий еkleктичний контекст — пострадянський.

Колоніалізм пострадянського зразка відрізнявся від європейських колоніальних моделей «значно більшою агресивністю та вторгненням не лише у сферу економіки, а й у культурний простір колонізованих народів, нападом на їхній внутрішній духовний світ з метою його нівелювання» [12, С. 4]. Колонізація України мала три виміри: «радянізація» як позбавлення політичної самостійності («декоративна роль» усіх політичних інституцій); російщення як максимальне зближення, ототожнення з РРФСР, як демонтаж українськомовного дискурсу. Звідси очевидно, що (навіть за неповної реалізації вищезгаданих завдань) процес самоідентифікації колонізованої нації є суттєво спотвореним, дефіцитарним, «знекровленим». Підкреслюється вплив на формування ідентичності посттравматичного статусу українського суспільства [С. 330—331].

Не оминули автори й такого важливого аспекту національної ідентичності, як культурологічний, котрий став однією з важливих підстав ідентифікації українського суспільства з набуттям його незалежності. Йдеться про мову (ключовий ідентифікатор), ментальність, картину світу, міфологію, культурну пам'ять (яка є активною регенерацією культурних змістів у просторі традицій та інновацій), релігійну і громадянську позицію, архетипи (у формі певних схильностей, тенденцій), де зафіксовано людський досвід колективної екзистенції тощо. Водночас наголошується на проблемах у соціокультурній, етнокультурній та мовній сферах, відчутній дисгармонії між українською етнічною ідентичністю та ідентичністю України як держави; а також дисгармонії всередині кожного з цих рівнів ідентичності. Заслуговує на увагу окреслення перспективи щодо еволюції цих ідентичностей: культивування ідентитету політичного громадянства як широких меж для різних етнічних і культурних ідентичностей, тобто утворення модерної української політичної нації навколо етнокультурної домінанти титульного етносу [С. 334].

Чільне місце в монографії відведено сутності, динамічності та чинникам (когнітивні, національна генетика, цивілізаційна динаміка тощо) оновлення змісту української національної ідеї як стрижня цивілізаційної ідентифікації суспільства [С. 234—342]. Важливим чинником ідентифікації і формування нових її смислів на ґрунті цивілізаційних цінностей стали вплив демократизації, декомунізації та деколонізації суспільства, ліквідація символів комуністичного режиму, оновлення змісту української національної ідеї, відродження колективної пам'яті та традиційної ментальності, роль «Помаранчевого майдану» й «Революції гідності».

У контексті подій російсько-української війни та її повномасштабної фази особливу увагу привертає аналіз української цивілізаційної ідентичності на тлі російської агресії, розгляд української цивілізаційної ідентичності як протидії російській інформаційній інтервенції, корупції та олігархізації країни, уявлення рис імперської російської ідентичності та їх вплив на формування специфічних рис російського суспільства, з'ясування причин агресивності російської ідентичності тощо [С. 351—414].

Безпосередній чи опосередкований вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів, тотальної цифровізації всіх сфер суспільного життя на функціо-

нування існуючих і формування нових ідентичностей (зокрема громадянської та цивілізаційної) розглянуто у *сьомому розділі* монографії [С. 415—463]. Наголошується, що глобальні трансформації, нові інформаційні технології, суспільна мобільність змінюють тренди і пріоритети національно-культурної політики, насамперед щодо збереження етнічної самобутності, забезпечення культурного різноманіття, актуалізують проблеми наповнення цивілізаційним змістом національної і соціокультурної ідентичностей.

Серед чинників становлення і підтримки колективної суб'єктності громадянської ідентичності автори увиразнюють спільне минуле (спільна доля), яке вкорінює і легітимізує існування цієї спільноти, що відтворюється в міфах, легендах, символах та історії; самоназву громадянської спільноти; спільну мову (яка є засобом комунікації й умовою вироблення розділювальних змістів і цінностей); спільну культуру (політична, правова, соціальна, економічна, духовна), побудовану на певному досвіді спільного життя, що фіксує основні принципи взаємовідносин всередині спільноти і її інституціонального облаштування; переживання цієї спільнотою суспільних емоційних станів, особливо пов'язаних з реальними політичними діями [С. 416—418].

Підкреслено особливу актуальність взаємообумовленості громадянської та цивілізаційної ідентичностей під впливом інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів у сучасному світі у контексті формування громадянського суспільства. При цьому слушним видається застереження від недооцінки природного прагнення національних спільнот зберегти свою культурну і ментальну самобутність. Українські реалії доповнює російська агресія та багаторічна війна, низка соціальних і економічних проблем, що впливають на розмивання та знищення ідентичності українців. В умовах постмодерну все це зумовлює, з одного боку, своєрідні війни ідентичностей, а з іншого — їх розмивання під впливом динамічних інтеграційних та міграційних процесів.

У цьому зв'язку фокусується увага на одній із загальних проблем сучасного глобалізованого світу — феномені міграції, який зумовлює глибинні зміни в етнічному складі країн і континентів, соціальних структурах і відносинах, ідентифікаційних процесах і, зрештою, в трансформації цінностей. Ідеться про суттєву трансформацію ідентичності, спровоковану гнучкістю і рухливістю соціального простору. Ця проблема є важливою і для української діаспори (за неповними даними, 20 млн українців живуть постійно або сезонно за кордоном). Отож формулюється завдання пошуку шляхів для збереження національної ідентичності зарубіжного українства, наповнення її національними та цивілізаційними цінностями [С. 447—463].

Посутніми й ґрунтовними є висновки дослідження [С. 464—472], а також викладені пропозиції та рекомендації щодо подальших студій і пріоритетних напрямів практичної діяльності у царині формування загальноукраїнської та європейської цивілізаційних ідентичностей як синтезу етнічної, національної, громадянської, культурної, політичної, релігійної й інших на базі цивілізаційних цінностей.

Ідентифікаційні процеси, внаслідок яких вибудовуються контури ідентичності, залежать від певних загальних соціокультурних координат та відповідної

динаміки змін. Звісно, цивілізаційна ідентичність українства — складне, багатогранне і транзитне явище, основи якого сформовані усіма поколіннями українців і мають тисячолітню історію, про що переконливо пишуть автори рецензованого видання. Цивілізаційна ідентичність базується на загальнолюдських цінностях, які виступають підґрунтям пріоритетних складників української регіональної цивілізації, тісно пов'язані з соборністю, цілісністю, демократизацією, інтеграцією та модернізацією України. Інституціональною основою національної, а отже й цивілізаційної ідентичності українства, виступає держава, її інститути, а також громадянське суспільство.

Один із пріоритетних чинників реформування нашого суспільств автори монографії вбачають у «зануренні» українства в європейський цивілізаційний та соціокультурний простір, створення умовного європейського середовища у самій Україні, формування спільної цивілізаційної ідентичності на ґрунті спільної системи цінностей і забезпечення її сталого розвитку.

Зауважимо, що перспективи подальших досліджень можуть фокусуватись на узалежненні ідентичнісних характеристик (зокрема й цивілізаційної ідентичності українства) від геополітичних чинників, аналізові характеру ідентичності під впливом російсько-української війни та спричиненої вимушеної міграції населення, переосмислення минулого й створення відповідного нарративу, увиразнення самобутності та впливів глобального світу тощо. Конструювання / формування цивілізаційної ідентичності (зокрема українства) потребує своєрідного еталону (взірця, матриці) для вибудовування ідентифікаційної моделі цивілізаційного зразка, але маємо пам'ятати про постійну динаміку самих цивілізацій, а також дифузю ціннісної парадигми та пріоритетів під впливом глобалізації, міжнародних відносин, цифровізації тощо.

Серед найважливіших викликів для сучасної України окреслюється проблема формування довершеної національної ідентичності. Труднощі, пов'язані з розв'язанням цієї проблеми, зумовлені тим, що породжуваними дискурсами різні моделі національної ідентичності не завжди відповідають ментальним програмам індивідів, які становлять таку спільноту, як нація. Сама українська дійсність актуалізує потребу осмислення національних буттєвих кодів і окреслення світоглядних орієнтирів поступу нації.

Сучасна українська ідентичність постає в нових культурних та геополітичних смислах: вона є визначальним засобом протидії російській агресії. Виборюючи перемогу у важкому протистоянні з російським загарбником, ми конструємо своє цивілізаційне майбутнє та вибудовуємо власну цивілізаційну суб'єктність. В умовах сьогодення ми є свідками кардинальної трансформації українського суспільства, переосмислення ціннісної парадигми, форматування / конструювання ідентичнісних параметрів, формування нової генерації українців. З позиції пошуку національного горизонту / обр'ю й цивілізаційної матриці українства вкрай важливим видається звернення до методології національно-екзистенційної герменевтики культурно-історичного буття українства (яка через процеси національно-духовної ідентифікації та диференціації опри-

являє причетність до загальних тенденцій буття і загальнонаціонального історичного, культурного, традиційного тощо смислу). Необхідним є (пере-)осмислення минулого в його аксіологічній сув'язі з ситуацією сьогодення (викликами російсько-української війни), перекодування імперського минулого й колективної пам'яті, дослідження ідентичнісних чинників та їх трансформації тощо. У цьому сенсі концептуальна зорієнтованість на українські національні цінності та аналіз формування / вибудовування цивілізаційної ідентичності, запропонована авторами видання, надає особливої ваги доробку дослідників. Сподіваємося, що викладені міркування знайдуть розвиток у подальших студіях.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Alexander, J.C. The meanings of social life. A cultural sociology. New York: Oxford University Press, 2003. 312 p.
2. Parakhonskyi, V.O., Yavorska, H.M. Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen, 2019. 560 s. [in Ukrainian].
[Парахонський В., Яворська Г. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. 560 с.]
3. Zalizniak, L. Ukraina ta Rosiia: viina tsyvilizatsii. *Universum*. 2017. № 3-4: 4-11 [in Ukrainian].
[Залізник Л. Україна та Росія: війна цивілізацій. *Універсум*. 2017. № 3-4. С. 4—11].
4. Pyrozhkov, S.I., Khamitov, N.V. Viina i myr v Ukraini: shliakhy do realnoi peremohy i rozvytku. *Visnyk NAN Ukrainy*. 2022. № 9: 38-49 [in Ukrainian].
[Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. 2022. № 9. С. 38—49].
5. Moroz, O.Yu. Etnichniy, kulturniy ta politychniy chynnyky formuvannia ukraïnskoi natsionalnoi identychnosti na suchasnomu etapi: osoblyvosti ta vzaiemovplyvy. *Efektivnist derzhavnogo upravlinnia*. 2020. Вур. 2: 13-25 [in Ukrainian].
[Мороз О.Ю. Етнічний, культурний та політичний чинники формування української національної ідентичності на сучасному етапі: особливості та взаємовпливи. *Ефективність державного управління*. 2020. Вип. 2. С. 13—25].
6. Kalakura, Ya. Formuvannia tsyvilizatsiinoi identychnosti ukraïnstva: mizhdystsyplinarniy dyskurs. *Ukrainoznavstvo*. 2021. № 1(78): 11-14 [in Ukrainian].
[Калакура Я. Формування цивілізаційної ідентичності українства: міждисциплінарний дискурс. *Українознавство*. 2021. № 1(78). С. 11—14].
7. Viina yak sotsiokulturniy fenomen: Kruhlyi stil «Filosofskoi dumky». *Filosofska dumka*. 2022. № 3: 7-58 [in Ukrainian].
[Війна як соціокультурний феномен: Круглий стіл «Філософської думки». *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 7—58].
8. Petrovskyi, P. Borotba za ukraïnsku identychnist v umovakh hibrydnoi viiny. *Derzhavno-upravlinski aspekty formuvannia natsionalnoi identychnosti Ukrainy* (26 hrudnia 2019 r.). Lviv, 2019. 46-49 [in Ukrainian].
[Петровський П. Боротьба за українську ідентичність в умовах гібридної війни. *Державно-управлінські аспекти формування національної ідентичності України* (26 грудня 2019 р.). Львів, 2019. С. 46—49].
9. Liotar, Zh.-F. Sostoyanie postmoderna. Saint Petersburg, 1998. 160 s. [in Russian].
[Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург, 1998. 160 с.]
10. Ivanyshyn, V. Neprochytany Shevchenko. Drohobych, 2001. 32 s. [in Ukrainian].
[Іванишин В. Непрочитаний Шевченко. Дрогобич, 2001. 32 с.]

11. Ivanyshyn, P. Natsionalno-ekzystentsialni peredsudzhennia yak zasib podolannia khybnoi interpretatsii. *Zbirnyk na poshanu profesora Marka Holberha*. Drohobych, 2002. 52-63 [in Ukrainian].
[Іванишин П. Національно-екзистенціальні передсудження як засіб подолання хибної інтерпретації. *Збірник на пошану професора Марка Гольберга*. Дрогобич, 2002. С. 52—63].
12. Adams, L. Can We Apply a Postcolonial Theory to Central Asia? *Central Eurasia Studies Review*. 2008. Vol. 7. № 1: 2-8.

Надійшла / Received 15.12.2023

Alla KYRYDON

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Director of the State Research Institution
«Encyclopedic Publishing House» (Kyiv, Ukraine)
akyrydon@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4375-5350>

NATIONAL-EXISTENTIAL HERMENEUTICS OF THE CULTURAL
AND HISTORICAL BEING OF UKRAINIAN IDENTITY:
THOUGHTS ABOUT THE COLLECTIVE MONOGRAPH
“CIVILIZATIONAL UKRAINIAN IDENTITY: HISTORY AND PRESENT”

The purpose of the article is to highlight the fundamental markers and national essential codes of the cultural-historical progress of Ukrainian identity based on the historiographic elaboration in the field of identity (national, civilizational), emphasizing the particular importance of the problem raised in the conditions of a borderline situation (borderline situations actualize the need to rethink all components of the nation existence and the search for new paradigms of development) — Russia's war against Ukraine. **The methodology** is based on the complex use of scientific principles (historicism, impartiality, systematicity, continuity, etc.), as well as the application of general scientific, interdisciplinary, special historical methods (generalization, comparative analysis, intellectual reflection, historiographical analysis and synthesis, historical-chronological, historical-comparative, systematic -structural, historical-genetic, historical-typological, etc.) and approaches (interpretive, cultural-historical, civilizational, systemic, system-thinking, pluralistic, etc.). **Conclusions.** The full-scale Russo-Ukrainian war is full of critical situations in which the problems of existence, freedom, civilizational choice, and the formation of a complete national identity acquire a special and exceptional meaning. The Ukrainian reality actualizes the need to understand the national essential codes and outline the worldview guidelines for the nation progress. The difficulties in solving this problem are conditioned by the fact that the various models of national identity generated by discourses do not always correspond to the mental programs of individuals who make up such a community as a nation. By choosing victory in the hard confrontation with the Russian aggressor, we are constructing our civilizational future and building our civilizational subjectivity. In today's realities, we are witnessing a radical transformation of Ukrainian society, rethinking the value-based paradigm, constructing identity parameters, and forming a new generation of Ukrainians. Turning to the methodology of the national-existential hermeneutics of the cultural-historical existence of Ukrainian identity from the perspective of searching for the national horizon and the civilizational matrix of Ukrainians seems to be extremely important. It is necessary to draw parallels between the events of the past and the present, to study identity factors and their transformation, etc.

Keywords: *identity, national identity, civilizational identity, Ukraine, Russia's war against Ukraine.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.202>

УДК 321.74(477)

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

s_kul@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

ЯК ДОПИТЛИВИЙ ЮНАК ІЗ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ УСВІДОМЛЮВАВ, ЩО ЖИВЕ У СПОТВОРЕНОМУ СВІТІ

**Рецензія на книгу: Турченко Федір. Перед викликами епохи:
Спогади історика**

Запоріжжя: Гельветика, 2023. 400 с.

Прочитав ці спогади з великим інтересом, тому що ми з Федором Турченком за останні три з половиною десятиліття просувалися у житті паралельними курсами: я у столиці, а він на Слобожанщині та у Запоріжжі. Проте не ця суто особиста обставина спонукає мене звернутися через «УІЖ» до громадськості з відгуком. Ця книжка є вагомим історіографічним явищем і заслуговує на те, щоб в оцифрованому вигляді з'явився на вебпорталі Інституту історії України НАН України та на персональній сторінці автора в academia.edu. На жаль, сучасні видатні історики (а Ф. Турченко заслуговує такої характеристики) жалкують витратити час на фундаментальний аналіз власної діяльності на зламі епох.

Цитування: Кульчицький С. Як допитливий юнак із радянської України усвідомлював, що живе у спотвореному світі [Рец. на кн.: Турченко Федір. Перед викликами епохи: Спогади історика. Запоріжжя: Гельветика, 2023. 400 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 202—208. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.202>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

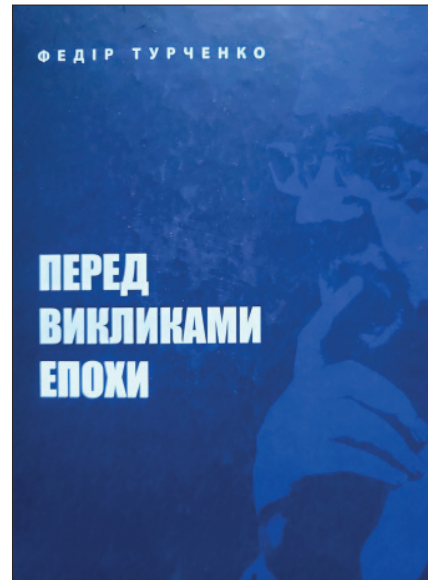
Натомість протилежну картину спостерігаємо на попередньому зламі епох, коли інтелектуали часів Української революції 1917—1921 рр. опинилися в еміграції та зайнялися своїми споминами. Опубліковані за межами радянської України, вони стали вагомим внеском у наше розуміння Визвольних змагань українського народу.

В післямові до спогадів Ф. Турченко порівнює ставлення до України з боку до-революційних і радянських завойовників із політикою путінської Росії в таких виразах: «У XVII столітті російські царі, приєднавши Україну, залишили їй на деякий час гетьманське управління і внутрішню автономію. Після поразки Української революції 1917—1921 рр. більшовики погодилися на

створення квазідержавної структури — Української РСР, визнавши українців (також на певний час!) окремою нацією з їхньою історією, мовою і культурою. Рашистський режим у 2022 році забирав в українців на окупованій території все і негайно — і державу, і мову, і культуру, і історію, і національність. Отже, проблема виживання українців набула екзистенціального характеру» [С. 382].

Повномасштабне вторгнення В. Путін здійснював під гаслом «українці та росіяни — один народ». Він претендував на «відновлення» міфічної «Новоросії», до якої включав десять областей Лівобережної та Південної України. Керуючись досвідом, набутим під час анексії Криму, очільник країни-агресорки сподівався, що забезпечить нейтралітет Заходу. У меморандумі російського МЗС президентові США Дж. Байдену і генеральному секретареві НАТО Є. Столтенбергу від 17 грудня 2021 р. висловлювалися «побоювання» щодо «погіршення відносин», здатне «призвести до застосування ядерної зброї». Реакція населення створюваної «Новоросії» на вторгнення, як запевняла московська агентура, була б позитивною. Вона вкладала десятки мільярдів доларів у створення «п'ятої колони», нібито спроможної придушити опір агресії та організувати звичний із радянських часів «одобрямс» парад російської армії на Хрещатику. Це мало б заспокоїти керівників країн Заходу, якби погроза ядерною війною не спрацювала.

Натхненники прискороного розв'язання «українського питання» воєнним способом одержали протилежний своїм очікуванням результат. Вони назавжди, як здається, перервали насаджувані століттями штучні зв'язки між українським і російським народами, закрили для Росії наявне з часів Петра I «вікно в Європу» й заштовхнули Україну в антипутінську коаліцію подібно до того, як А. Гітлер заштовхнув свого подільника Й. Сталіна в коаліцію демократичних держав Заходу. Звинувачувати цих натхненників в авантюризмі чи

бездарності не доводиться. Вони краще, ніж будь-хто в Україні, враховували ступінь інфікованості українського суспільства колосальним російським впливом, який за десятиліття незалежності не зменшився, хоч набув більш замаскованих форм. Після двох років повномасштабної російсько-української війни важко сумніватися в кінцевій перемозі ЗСУ та «об'єднаних націй», які тепер функціонують у вигляді регулярних сесій «Рамштайну». Однак Україні доведеться й далі жити з небезпечним північним сусідом — такою є геополітична реальність. Тому у відносинах із Росією важливо взяти вірний курс. Ідеться насамперед про запобігання негативного впливу тоталітарної Росії на демократичне українське суспільство.

Спогади Ф. Турченка особливо актуальні завдяки тому, що впродовж багатьох десятиліть у них простежується той замаскований вплив на події в Україні, який давав підстави російським політтехнологам та їхнім керівникам мріяти про парадний марш армії РФ Хрещатиком. Війна звела той вплив на манівці, але він нікуди не подівся через те, що перетворення пострадянської олігархічної України на європейську демократичну державу ще не завершилося.

Я вже зазначав, що ми з Федором Турченком ішли по життю паралельними курсами. Обидва народилися й виховувалися як «радянські люди»: він — на Слобожанщині, я — в Одесі, тобто на територіях, які у Кремлі вважалися особливо придатними для перетворення на «Новоросію». Однак при вступі в доросле життя між нами виявилася істотна різниця. Мова не про різницю у віці (хоч він на десяток років молодший за мене) — йдеться про перспективи, які відкривалися перед нами.

Переходячи на 3-й курс історичного факультету в Одеському держуніверситеті, з якого починалася спеціалізація, я попросив дати мені недосліджену тему, яку міг би розробляти в наступні три роки на місцевих архівах. Одержав «Залізничне будівництво на Півдні Росії», внаслідок чого потрапив на кафедру історії України. Цієї історії я не знав, адже у школі та на перших курсах вишу стикався тільки з історією СРСР, яка фактично була історією Росії. Після університету мріяв потрапити в аспірантуру Ленінградського відділення академічного Інституту історії СРСР та отримати в ньому постійну роботу. Коли виникла можливість після двох років обов'язкового стажу, здобутого в Одеському обласному архіві, претендувати на аспірантуру, Інститут історії СРСР в Москві не дав таку вакансію відділенню в Ленінграді. Довелось їхати в Інститут економіки АН УРСР у Києві, де я захистив кандидатську дисертацію, присвячену залізничному будівництву в дореволюційній Україні. Внаслідок цих двох випадкових, по суті, подій — потрапляння на кафедру історії України та відсутності вакансії в Ленінграді — перспектива перетворитися на російського вченого для мене закрилася. Тепер доводиться згадувати її з невимовним жахом. Зрозуміло, в Києві я залишався спочатку цілком індоктринованою людиною. В різні часи довелося пережити три глибоких світоглядних злами: під впливом XX з'їзду КПРС, горбачовської «перебудови» та «гібридної війни» і вторгнення російських військ в Україну.

Порівнюючи розповідь про юність Ф. Турченка зі власними спогадами, я зробив висновок про те, наскільки динаміка епохи позначилася на світовідчутті двох однаково індоктринованих юнаків. Моє громадянське визрівання припало на епоху пізньої сталінщини, його — на період «відлиги».

Батька я ніколи не бачив, він був репресований через кілька місяців після мого народження. Бабуся, яка виховувала мене, підмінила його в розповідях про мою біографію своїм сином, котрий служив в армії та загинув під час захоплення Криму вермахтом. Вона ніколи не розповідала мені про свого чоловіка, мого діда, який помер навесні 1933 р. Вивчаючи Голодомор упродовж багатьох років, я зрозумів за опосередкованими даними, що він пішов із життя від голоду. У хижі роки пізньої сталінщини між поколіннями (за винятком західних областей) існував бар'єр. Батьки не розповідали дітям про те, що бачили на власні очі: «Великий голод», «Великий терор», трагедію війни, яку іменували «Великою Вітчизняною»... Дитина могла при чужих людях повторити сказане, а «органи» всюди мали «очі та вуха».

Тим часом Ф. Турченко згадує як про щось цілком звичайне, що його матір розповідала дітям про Голодомор [С. 29]. Ця трагедія залишалася забороненою темою, але бар'єр між поколіннями поволі зникав. Припинення масових репресій після XX з'їзду КПРС розв'язало людям язика. Згадуючи шкільні роки, Ф. Турченко розповідає, що він з особливим інтересом вслуховувався в розмови колишніх фронтників: «У моїй свідомості виникала паралельна реальність, яка суперечила побаченому в фільмах, прочитаному в книгах і почутому в школі» [С. 31]. Певну роль у формуванні його світобачення відіграло захоплення конструюванням детекторних радіоприймачів. Це давало можливість слухати зарубіжні «радіоголоси» [С. 26]. Свій нарис про шкільні роки він завершує реченням про вступ на історичний факультет Харківського держуніверситету з таким мотивуванням: «Я сподівався дізнатися, “що не так” у нашому суспільстві» [С. 42].

У Харкові Федір Григорович «потрапив до рук» Івана Рибалки, який завідував кафедрою історії України та працював першим проректором університету. І. Рибалка тримав зв'язок з Інститутом історії АН УРСР і товаришував із Пантелеймоном Гудзенком, у відділ якого я прийшов після Інституту економіки. Покладаючись на багаторічні контакти з Іваном Климентійовичем, можу засвідчити, що цей харківський учений у ті часи був найбільш кваліфікованим фахівцем зі справжньої історії України серед університетської професури. Визначаючи його вплив на свій світогляд, Ф. Турченко зауважує: «Я зрозумів, що Україна має повноцінну історичну науку, що віддзеркалює складні перипетії боротьби за національне самозбереження, яка органічно вписувалася в загальноєвропейський історичний процес» [С. 65].

Навчаючись у Харкові, Ф. Турченко зрозумів, «що не так» у радянському суспільстві. Допомогло знайомство з лібералізованими зразками літератури доби «відлиги», підпільними творами «сам-» і «тамвидаву», прослуховування радіопередач із вільного світу. Відчуваючи небезпеку життя у спотвореному

світі російсько-радянського комуносоціалізму, студент на людях поводився обережно, але все ж не оминув уваги університетських сексотів. Украдений ними щоденник із критичними оцінками придушення «Празької весни» перекрив йому шлях до університетської аспірантури. Після завершення навчання Ф. Турченко три роки працював учителем історії у с. Терни на Сумщині. Тільки восени 1973 р. І. Рибалці вдалося зарахувати його аспірантом на свою кафедру. Він устиг захистити кандидатську дисертацію, проте після усунення І. Рибалки з керівної посади в університеті змушений був шукати роботу за межами Харкова. Від грудня 1976 р. розпочалася запорізька сторінка його життя, яка триває досі.

У 1988 р. Ф. Турченко захистив докторську дисертацію у спеціалізованій раді Інституту історії АН УРСР. Ішов четвертий рік горбачовської «перебудови», але дисертація мало відрізнялася від його попередніх публікацій «застійного» часу, про що він відверто каже: «Писати інакше — означало завідомо наражатися на неприємності. Були випадки, коли колег-істориків за найменший відхід від “єдино правильного” вчення позбавляли роботи чи навіть ув’язнювали за звинуваченням у всіляких “ізмах”» [С. 174]. Власне, і я в рецензії на опубліковану 1987 р. монографію, яка послужила основою дисертації Ф. Турченка, цілком позитивно відгукнувся в журналі «Архіви України». Не знаю прикладів ув’язнення істориків за небажані «-ізми» під час задекларованої М. Горбачовим «гласності». Та не підлягає сумніву, що ми з Ф. Турченко, переживаючи глибокий світоглядний злам, не наважувалися йти проти усталеної думки переважної більшості істориків та їх компартійних кураторів. Інша річ, що ми прагнули переконати колег по цеху в необхідності відмовитися від фальсифікованої історії України, спираючись на нерадянські авторитети. Я можу згадати свою участь у публікації 1-го тому Винниченкового «Відродження нації» журналом «Наука і суспільство» або книжки канадця О. Субтельного «Україна. Історія». Ф. Турченко відразу після захисту докторської дисертації почав публікацію науково-популярних праць, які розвінчували фальсифікаторські потуги пропагандистів «радянського способу життя».

Вершиною горбачовської «перебудови» стала здійснена 1988 р. конституційна реформа. Вона розірвала зв’язок, який завжди існував, між непозначеною в конституціях диктатурою компартійних установ і позначеною в них владою радянських органів. У ситуації глибокої кризи суспільно-політичного режиму й соціально-економічного ладу номенклатура погодилася на реформу, сподіваючись спокійно пересісти з партійних крісел у радянські, як це завжди бувало. Однак вона не врахувала, що реформа зробила радянські органи, які обиралися населенням, суверенними. Тим часом ліквідація партійної диктатури унеможливила формування персонального складу радянських органів. Вільні вибори 1990—1991 рр. показали, що суспільство теж недооцінило зникнення компартійної вертикалі влади, і в радянські органи було обрано переважно комуністів. Однак у 1991 р. номенклатура вже зрозуміла свою помилку і зробила спробу через усунення М. Горбачова ліквідувати наслідки кон-

ституційної реформи. Цим пояснювався путч найближчих співробітників генерального секретаря ЦК КПРС і першого президента СРСР, який спалахнув 19 серпня 1991 р.

У спогадах Ф. Турченка є звіт про те, як зустріли спробу перевороту 19—21 серпня у Запорізькій обл. Надаючи цій проблемі особливе значення, вчений у 2011 р. присвятив їй свою книжку «ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя». Сформульований у споминах висновок звучить так: «Хоча до заколоту ДКНС (українізована аббревіатура путчу — С. К.) за незалежність України виступала невелика частина населення регіону, її проголошення вітала абсолютна більшість. Навіть ті депутати Верховної Ради — члени КПРС, яких важко було запідозрити в демократичних настроях, декларували свою підтримку незалежності» [С. 195].

Звертаючись до наслідків путчу у спогадах, опублікованих 2023 р., Ф. Турченко стверджує, що в 1991 р. він не мав ілюзій щодо непростого майбутнього України: «Вже тоді, спостерігаючи ситуацію в області, мені стало ясно, що свій історичний шанс Україна у серпні 1991 року використала лише частково. Номенклатура залишилася при владі. Демократи діяли нерішуче і не змогли використати навіть той обмежений інтелектуальний і організаційний ресурс, який був у їх розпорядженні» [С. 198].

Мені здається зайвим перераховувати персональні досягнення Ф. Турченка за 32 роки роботи у Запорізькому університеті та в органах місцевого самоуправління. Вони відомі громадськості й детально викладені в його спогадах. Варто лише згадати головне, що турбує автора: «Не дає спокою питання, чому нам не вдалося уникнути війни. Які обставини внутрішньоуправлінського життя дали Путіну підставу для висновку, що Україну можна швидко і без особливого напруження перемогти?» [С. 383].

Ф. Турченко відповідає на поставлене запитання з усією відвертістю. Перелічуючи вияви антидержавних настроїв із боку впливових осіб, із чим йому довелося зустрітися за роки незалежності, він приділяє особливу увагу В. Богуслаєву — керівникові та власникові «Мотор-Січ». Як зазначав Федір Григорович, «це підприємство, яке годує пів міста... За багато років жодне призначення на значні посади в місті та області не відбувалося без "благословення" В. Богуслаєва» [С. 386].

Вже після 10 жовтня 2022 р., коли рашисти розпочали масовані атаки на енергетичну інфраструктуру українських міст, В. Богуслаєв виступив на своєму телеканалі з черговими провокаційними заявами. Як завжди, місцева влада змовчала... 22 жовтня майже 84-річний геронтократ був заарештований співробітниками столичного СБУ за звинуваченням у державній зраді. Цей сюжет Ф. Турченко завершив так: «Інформація про арешт В. Богуслаєва швидко поширилася в Україні. Коментували всі, але жодних роз'яснень від місцевих владних очільників громадяни не почули. Бо довелося б пояснювати, чому цей українофоб так довго керував важливим оборонним підприємством стратегічного значення, чому кілька десятиліть підряд, не приховуючи своїх поглядів,

підтримував корупційні стосунки з усіма губернаторами області та міськими головами Запоріжжя. І всі вони, незалежно від своїх партійних орієнтацій, охоче йшли назустріч В. Богуслаєву» [С. 387]. За межі області автор спогадів не вийшов, щоб не надати звинуваченням голослівного характеру, але зрозуміло, що ці звинувачення слід адресувати політичному керівництву країни та власникам її економічного потенціалу.

У березні 2023 р. Ф. Турченко поставив три крапки у своїх споминах. Війна триває, але його вже починає турбувати інше питання: якими ми вийдемо з неї? Він дає таку відповідь: «Національний катарсис, очищення нашого народу від скверни меншовартості і внутрішніх суперечностей» [С. 388]. Треба визнати, що це — єдино правильна відповідь.

Надійшла / Received 24.10.2023

Stanislav KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30s of Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
s_kul@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

HOW A CURIOUS YOUNG MAN FROM SOVIET UKRAINE
REALIZED THAT HE LIVES IN A DISTORTED WORLD

Book Review:

Turchenko Fedir. Facing the Challenges of the Era: Memoirs of a Historian
Zaporizhzhia: Helvetyka, 2023. 400 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.209>
УДК 355.44(477-25) «лютий — квітень 2022»

Тетяна ПАСТУШЕНКО

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
tetiana_p@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

ХРОНОЛОГІЯ БИТВИ ЗА КИЇВ: ДЕНЬ ЗА ДНЕМ

Огляд вебресурсу: Хроніки оборони Києва: лютий — квітень 2022.
Упоряд. Віталій Нахманович, ред. Ярослава Науменко;
Музей історії міста Києва

URL: <https://chronicles.defense.kyiv.ua>

Повномасштабна агресія Росії не лише перевела війну проти України на інший, всеохопний і більш руйнівний, рівень, але надзвичайно прискорила хід подій. Потік різноманітної інформації з офіційних джерел, новинних сайтів та соціальних мереж блискавично змінюється. Доленосні рішення на найвищому рівні ухвалюються під час спілкування в месенджері. Офіційні повідомлення спочатку з'являються на приватних X- чи фб-акаунтах, а потім уже публікуються на сайтах державних установ. Хроніку війни пишуть як професійні журналісти та фоторепортери, так і цивільні мешканці, які намагаються зафіксувати почуте й побачене на свої телефони, а військовики знімають *in live* бій із переважаючими

Цитування: Пастушенко Т. Хронологія битви за Київ: день за днем [Огляд вебресурсу: Хроніки оборони Києва: лютий — квітень 2022. Упоряд. Віталій Нахманович, ред. Ярослава Науменко; Музей історії міста Києва]. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 209—213. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.209>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 1 (574)

силами противника на камеру, прикріплену до шолома¹. Сучасні щоденники війни пишуться не на папері, а у швидкоплинних інста-сториз, коротких тіток-роліках, у закритих родинних чи ОСББ-чатах. Інформація про події сучасної російсько-української війни фіксується переважно у цифровому форматі. Постає питання: як зберегти такі джерела для майбутніх поколінь, для наукових досліджень, для судових процесів (адже це докази воєнних злочинів, скоєних РФ)? Державні архіви, бібліотеки в Україні зазвичай продовжують працювати з традиційними паперовими носіями інформації.

Вебресурс «Хроніки оборони Києва: лютий — квітень 2022», створений істориком та етнополітологом Віталієм Нахмановичем за фінансової підтримки Музею історії Києва, пропонує один зі способів опрацювання, збереження та поширення інформації про сучасну війну України за незалежність. Авторська команда, до якої ввійшли програміст Сергій Фурс, вебмайстер Володимир Кияниця, редакторка Ярослава Науменко, змогла на спеціальному сайті скопіювати та зберегти матеріали (тексти, мапи, фото, відео), що відтворюють щоденну хронологію битви за Київ від 24 лютого по 10 квітня 2022 р. Ресурс на сьогодні містить близько 6 тис. новинних повідомлень, офіційних та експертних зведень і мап, особистих історій, документальних фото та відео, які всебічно репрезентують події на фронті, в тилу, на окупованих і звільнених територіях.

Важливість створення окремих онлайн-архівів і бібліотек для збереження цифрової інформації усвідомили вже на початку цифрової ери й нині це досить поширена практика у світі. Ще з середини 1990-х рр. функціонує некомерційна організація «Internet Archive», заснована Б. Кейлом із метою створення загальнодоступної електронної бібліотеки. Частиною цієї роботи є «Wayback Machine» — колекція архівних копій вебсторінок². Шляхом копіювання і збереження цифрових ресурсів пішли й українські державні та громадські інституції задля архівування інформації про події війни. Як приклад, можна навести інтерактивну карту з інформацією про широкомасштабне російське вторгнення в Україну «WarToday»³, створену за ініціативи та підтримки Українського інституту національної пам'яті. Центр міської історії у Львові з травня 2022 р. запустив свій проєкт документування війни⁴, який передбачає запис усних історій, копіювання візуальних документів, архівування потоку інформації з месенджерів та ін.

Особливістю проєкту В. Нахмановича стало те, що він присвячений уже завершеному етапу російсько-української війни — боям за столицю, які тривали 46 днів. Чіткі хронологічні межі створили можливість зосередитися на конкретному переліку подій і зібрати вичерпний реєстр джерел. Як пояснив сам автор, за основу створення сайту було взято принцип побудови тематичного

¹ Див., напр.: URL: https://youtu.be/hUX_1B0zUt0?si=5ANfwckCWnv0qxoO (дата звернення: 20.10.2023).

² URL: <https://archive.org> (дата звернення: 15.10.2023).

³ URL: <https://wartoday.info> (дата звернення: 25.10.2023).

⁴ URL: <https://www.lvivcenter.org/updates/documenting-the-war/> (дата звернення: 20.10.2023).

збірника історичних документів⁵. Історичний підхід до систематизації величезного за обсягом матеріалу вже значно полегшує майбутній аналіз цих подій. Електронна збірка документів, на відміну від паперової, має свої важливі переваги. По-перше, вона вільна за обсягом, її можна постійно поповнювати. По-друге, вона не має обмежень щодо типу документів (це можуть бути тексти, а також аудіо, відео чи різноманітні зображення). По-третє, для публікації матеріалів значно простіше узгодити питання з авторським правом (одна справа, коли авторський текст чи фото копіюється на безплатному інтернет-ресурсі, але зовсім інші юридичні нюанси виникають, коли твій матеріал з'являється у друкованому виданні, яке продається у книгарні). І найголовніша перевага «Хронік оборони Києва: лютий — квітень 2022» — це система пошуку, розроблена авторським колективом проекту. Вона дає можливість швидко знаходити необхідний матеріал за будь-яким словом, а також видає статистику результатів пошуку за розділами онлайн-видання. Наприклад, завдяки цьому можна зібрати точні дані про початок і закінчення повітряних тривог у Києві впродовж перших 46 днів повномасштабної війни, не переглядаючи всі записи в розділі «Події». Або в офіційних зведеннях назва «Ірпінь» звучала 50 разів, «Гостомель» — 47, «Бородянка» — 12, «Макарів» — 16, «Буча» — 78, а «Мошун» — усього 5, але значення подій навколо цих населених пунктів ми зможемо оцінити лише з часом. Тобто вебресурс не лише надає для майбутніх досліджень необхідний матеріал зі зручною пошуковою системою, але й уможливає проведення статистичного й тематичного аналізу.

Структурно збірка матеріалів складається з шести розділів, які поділяються за типом інформації («Події», «Ситуація», «Історії») та за видом джерел («Мапи», «Фото», «Відео»). У самих розділах контент розміщено за хронологією, відповідно до кожного дня оборони Києва від 24 лютого до 10 квітня 2022 р. Це дало можливість максимально зібрати всі офіційні матеріали про бої навколо столиці, які відтворюють послідовність подій і вже оприлюднені на електронних ресурсах, насамперед це зведення Генерального штабу ЗСУ, повідомлення київських міської та обласної держадміністрацій. Загалом у розділі «Події» представлено понад 1300 новинних повідомлень із різних джерел, які всебічно репрезентують ситуацію на фронті, в тилу, на окупованих і звільнених територіях, насамперед у Києві та області.

В розділі «Ситуація» вміщено щоденні аналітичні матеріали. Це дає змогу повноцінно показати контекст війни та вписати бої навколо Києва у загальну її хроніку. Тут, зокрема, публікуються зведення Генерального штабу ЗСУ, міської та обласної державних адміністрацій, а також зроблено тематичну вибірку аналітики від знаних експертів: К. Машовця з групи «Інформаційний спротив», американського Інституту вивчення війни (Institute for

⁵ Прототипом нинішньої онлайн-збірки документів став попередній проєкт В. Нахмановича «Бабин Яр: людина, влада, історія: Документи і матеріали»: URL: <http://history.kbu.kiev.ua> (дата звернення: 25.10.2023).

the Study of War), Т. Купера з Австрії та російсько-латвійського вебресурсу «Медуза». Огляди воєнних подій перекладено з англійської та російської мов спеціально для цього проєкту. Важливо додати, що аналітичні матеріали К. Машовця за лютий — квітень 2022 р., які він публікував у фейсбуку, зараз уже недоступні, адже його сторінка неодноразово блокувалася і знищувалася. Їх удалося зберегти завдяки публікації на сайті «Хроніки оборони Києва: лютий — квітень 2022».

Ще однією перевагою є збереження й публікація щоденних мап бойових дій, що наочно демонструють перебіг битви за Київ. Онлайн-архів містить близько 300 карт, складених незалежними українськими та іноземними експертами, на яких детально позначено дії військ. Більшу частину мап супроводжують фахові коментарі, перекладені з англійської мови спеціально для цього проєкту.

Особливий інтерес представляє розділ «Історії», де зібрано текстові й відеоматеріали, які представляють людський вимір війни та битви за Київ. На цей момент на сайті розміщено близько 400 історій із різних джерел, котрі переважно стосуються подій на фронті й на окупованих територіях. Значна частина з них — це розповіді безпосередніх учасників і свідків. Також публікуються документальні фільми про ключові епізоди оборони Києва, зняті професійними режисерами та операторами, у тому числі через певний час після завершення бойових дій на Київщині.

Зрозуміло, що такий матеріал просто невичерпний, із часом з'являтимуться нові деталі відомих подій та історії раніше незаних учасників оборони столиці. В. Нахманович свідомий, що цей розділ поповнюватиметься й надалі. Така ж проблема стосується фото- та відеоматеріалів, оприлюднених на сайті. На цей час онлайн-архів містить понад 3 тис. світлин і до 400 відео з різних джерел, частина з яких вже також доступні лише тут. І це ще раз підкреслює величезне значення ресурсу для нашої історії.

Безумовно, сайт «Хроніки оборони Києва: лютий — квітень 2022» — це авторський проєкт. Вибір новинних інтернет-джерел (у розділі «Події» представлено насамперед повідомлення з «Української правди», «Цензор.НЕТ», «Вечірнього Києва», а також сайту КМДА) та експертів демонструє саме авторський погляд на інформаційне поле в Україні. Також тут немає, наприклад, російських джерел. Проте я не зовсім згодна з В. Нахмановичем, що це лише віртуальний збірник документів. На мою думку, у процесі роботи цей проєкт переріс у своєрідний тематичний електронний архів, у загальнодоступну мережеву базу даних про один з епізодів боротьби за незалежність України, відбиття наступу російських військ на Київ. На відміну від інших авторських, поки що лише журналістських досліджень, як-от книжки С. Руденка «Бій за Київ» (Київ, 2023 р.), Є. Подобної «Книга Міста живих, міста мертвих: Історії з війни у Бучі та Ірпені» (Харків, 2023 р.) чи документальних фільмів «Мошун — битва, яка врятувала Київ»⁶,

⁶ URL: <https://youtu.be/qfDWi-VNdE0?si=n1aZ3X4ue8Pqpx96> (дата звернення: 15.10.2023).

«Битва за Київ»⁷, «Битва за Ірпін»⁸ (цей перелік можна продовжувати), пропонує вебресурс відтворити хід подій із залученням максимальної кількості різноманітних матеріалів. А враховуючи, що багато джерел нині є у віртуальному, а не паперовому вигляді, то навіть годі уявити, які «лакуни» зрештою залишаться у фондах традиційних архівів.

В контексті обговорення проблеми всебічного документування подій сучасної війни постає питання про створення тематичного загальнодержавного онлайн-архіву (можливо, на базі Державної архівної служби України, Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву), де були б збережені різноманітні віртуальні джерела: сайти і сторінки у соціальних мережах журналістів, блогерів, аналітиків, військовослужбовців, волонтерів, фотовідеорепортажі, популярні мему тощо. Така робота потребує напрацювання ґрунтовної методології, фахових співробітників, потужного фінансування й кооперації з різноманітними громадськими ініціативами. Представлений у цьому огляді проєкт «Хроніки оборони Києва: лютий — квітень 2022» сьогодні слугує першим прикладом такої роботи. Одночасно це масштабна документальна публікація, яка створює ґрунт для подальшого дослідницького та журналістського аналізу, надає всім зацікавленим можливість відновити або ж упорядкувати свої уявлення про історію війни й оборони Києва. Зібрані на вебресурсі матеріали будуть важливими для кожного, хто пережив ці події або просто цікавиться ними.

Надійшов / Received 01.11.2023

Tetiana PASTUSHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow at the Department of Military Historical Research,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

tetiana_p@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

CHRONOLOGY OF THE BATTLE FOR KYIV: DAY BY DAY

Electronic Resource Review: Kyiv Defence Chronicles: February — April 2022. Compiled by V. Nakhmanovych, edited by Ya. Naumenko; Museum of the History of the City of Kyiv
URL: <https://chronicles.defense.kyiv.ua>

⁷ URL: <https://youtu.be/swY7FE1wDOc?si=rL43qY3w2rNjZYW6> (дата звернення: 23.10.2023).

⁸ URL: <https://youtu.be/4PYxG9maFZM?si=7qDxwvLMhv5PFq3v> (дата звернення: 21.10.2023).

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.214>
УДК 355[(470+570):(477)]

Віталій АНДРЕЙКО

кандидат історичних наук, доцент, декан факультету історії та міжнародних відносин,
Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)

vitaliy.andreyko@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9797-831X>

Ігор ТОДОРОВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)

ihor.todorov@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0986-9485>

РЕАКЦІЯ СВІТУ НА РОСІЙСЬКУ АГРЕСІЮ

Рецензія на книгу: Віднянський Степан, Мартинов Андрій.

Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія

Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.

Монографія д-ра іст. наук, проф., члена-кореспондента НАН України та завідувача відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України Степана Віднянського та д-ра іст. наук, проф., провідного наукового співробітника відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України Андрія Мартинова присвячена аналізу впливу російсько-української війни на міжнародні відносини. Праця актуальна, спирається на сучасні дослідження й залучає велику кількість різноманітних джерел.

Цитування: Андрейко В., Тодоров І. Реакція світу на російську агресію [Рец. на кн.: Віднянський Степан, Мартинов Андрій. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 214—219. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.214>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

С. Віднянський та А. Мартинов провели ґрунтовний огляд досліджень щодо війни як соціально-історичного явища. Автори здійснили якісну спробу комплексного огляду позицій різних країн щодо сучасної російсько-української війни, а також реакції міжнародних організацій, зокрема ООН, ОБСЄ та ін.

Дослідники розкрили ключові моменти конфлікту та звернули увагу на важливі зміни в геополітичному ландшафті останніх років. Науковці використовують поняття «постмодерності» для розгляду сучасних міжнародних відносин й акцентують увагу на традиційних ідеях геополітики та історичних наративах, що набувають особливої важливості в умовах глобалізації й ескалації російської агресії.

В монографії проведено глибокий аналіз поточної геополітичної ситуації у зв'язку з війною Росії проти України, зокрема подій, що відбуваються з лютого 2022 р. Автори розкривають основні мотиви дій агресора, такі, як прагнення відновити імперський статус і відмову визнавати українську націю й державність, зокрема європейську та євроатлантичну інтеграцію нашої країни. Світосприйняття РФ ґрунтується на тиранофільї, лібертофобії, антизахідництві, створюючи ідеологію рашизму.

В монографії проаналізовано події російсько-української війни з 2014 до 2023 рр., вплив її на геополітичні та глобальні процеси, приділено особливу увагу ролі України як держави, що сприяла консолідації й об'єднанню зусиль країн-членів ЄС, Північноатлантичного альянсу на міжнародній арені.

Автори розглядають наслідки антиросійських санкцій, наприклад, спад видобутку вуглеводнів та зростання цін на нафту марки «Brent», негативний вплив на доходи й витрати Росії, а також наслідки для авіаційної, автомобільної, металургійної, інших галузей РФ. Дослідники також відзначили зменшення обсягів світової торгівлі на 5 % через санкції та контрсанкції.

Складну динаміку відносин між країнами ЄС й іншими державами в контексті російсько-української війни проаналізовано достатньо докладно. Автори визначають наявність трьох груп країн у складі Європейського Союзу відповідно до їх реакції на поточні події. Перша («партія війни») складається з держав, які підтримують Україну та прагнуть її повної перемоги над Росією. Це Естонія, Литва, Латвія, Польща, Словаччина, Чехія. Друга («партія компромісу») пропонує переговори й компромісні рішення для завершення конфлікту. Це Австрія, Угорщина. Третя група («страуси») представлена найменш активними в підтримці України державами.

Велика увага приділяється ролі Великої Британії, яка виявляла однозначну підтримку України, навіть коли була членом ЄС. Автори переконливо доводять, що вона була однією з країн, які надавали нашій державі критично важливу військову допомогу для захисту від російської агресії. Крім того, аналізуються позиції Польщі, Чехії, Словаччини, Румунії, Литви, Латвії, Естонії, підкреслюючи вплив їхнього історичного досвіду взаємодії з російським імперіалізмом на формування цих позицій і ставлення до України.

Дослідники розглянули заяви угорських політиків стосовно відносин з Україною й Росією, і виявили, що впливовий мер Будапешта Г. Корацьонь та прем'єр-міністр В. Орбан висловлювали протилежні погляди на цю тему. Відбулася зміна ідеології партії «Йоббік», яка раніше мала проросійський нахил. Геополітичні інтереси Будапешта вимагають підтримки Києва, і хоча Україна отримує певну допомогу від Угорщини, автори вказують на неоднозначність цієї підтримки та необхідність перегляду відносин між сусідніми державами.

Також було відзначено проросійські настрої в окремих країнах, таких, як Білорусь, Болгарія, Сербія, і вплив цих настроїв на міжнародну підтримку України. У цих державах існують різні думки щодо підтримки України та ставлення до Росії. Дослідники наголошують на важливості видання Міжнародним кримінальним судом ордеру на арешт В. Путіна за підозрою у воєнних злочинах проти українського народу в контексті оцінки дій Росії в конфлікті.

Велика увага в монографії приділяється інформаційно-пропагандистському аспекту війни, який використовує вразливість громадської думки у країнах-союзниках України. Ця частина показує важливість інформаційної боротьби в міждержавних конфліктах та її вплив на міжнародні відносини. Автори детально аналізують висловлювання закордонних політиків, експертів, науковців, які свідчать про складність реакції на російсько-українську війну. Також відзначено офіційні відгуки та коментарі української влади, громадськості, партнерів і союзників Києва на ці висловлювання.

Автори закликають боротися з російською пропагандою й дезінформацією та наголошують на важливості встановлення правди щодо російсько-української війни, її історичного контексту. Вони послідовно розкривають методи російської пропаганди та її вплив на інформаційний простір. Велика увага приділяється важливості історичних наративів і правдивого відображення подій минулого. Підкреслюється актуальність визначення суті та особливостей російської інформаційної війни щодо Заходу та України. Дослідники закликають європейських інтелектуалів та всіх, хто цікавиться долею нашої країни й майбутнім Європи, докласти зусиль до поширення правдивої інформації про російсько-українську війну.

Автори монографії відзначають ключову роль США у підтримці України, аналізують візит президента Дж. Байдена до Києва та перспективи подальшої, в тому числі фінансової, підтримки України. Важливими є рішення Сполучених Штатів щодо запровадження нових санкцій проти Росії.

В монографії розглянуто широкий спектр заходів, які для підтримки України вживає Канада, включаючи фінансову та військову допомогу, санкції проти

Росії. Вказано на роль української діаспори у цій країні та згадано канадський позов до суду щодо газопроводу «Північний потік-1».

Окрему увагу приділено позиції Японії, яка ще 2014 р. висловила підтримку Україні в контексті російсько-української війни. Науковці наголошують на конституційних обмеженнях цієї держави щодо її зовнішньої військової активності та наводять конкретні приклади дипломатичних дій Токіо (висловлення протесту проти російських військових навчань і гуманітарна допомога Україні). Відзначається зростання ролі Японії у співпраці з Великою Британією та США у впровадженні додаткових санкцій проти Росії в технологічному секторі. Наголошується, що Японія вирішила подвоїти свої військові витрати, що свідчить про зростання геополітичної активності країни та її прагнення гарантувати власну безпеку й підтримку союзників.

Автори зробили огляд суспільної думки в Молдові, Туреччині щодо російсько-української війни, а також торкнулися підтримки України Ізраїлем, причому особливу увагу було приділено визнанню зовнішньополітичним відомством цієї країни воєнних злочинів РФ.

У монографії проаналізовано позиції Китаю й Індії. Підкреслюються стратегічні суперечності між цими азіатськими державами та відмінні підходи до війни РФ проти України. Зокрема Китай використовує її як інструмент тиску на США й одночасно отримує від Росії стратегічні ресурси. Автори підкреслюють, що Пекін не засудив пряму російську агресію, але певний час не демонстрував активної підтримки Росії, натомість остання збільшила свою економічну залежність від Китаю, в тому числі через переведення валютних резервів РФ на китайські юані. Це свідчить про важливість Китаю для Росії в умовах санкцій. Аналізується мотивація КНР у підтримці Росії та наголошується на важливості історичного контексту відносин між цими двома країнами, включаючи колишні нерівноправні договори й територіальні втрати Китаю на користь Російської імперії.

«Нейтральна позиція» Індії в контексті російсько-української війни та намагання збалансувати свої інтереси в регіоні, на думку авторів монографії, обумовлена історичним контекстом, а саме впливом процесів розпаду СРСР та Британської імперії — це допомагає зрозуміти сентименти в Індії стосовно російських імперських наративів. Формально південноазіатська країна дотримується «нейтралітету», але фактично схиляється в бік Росії.

Дослідники відзначають значущу зміну політики Ірану, який став прямим союзником Росії і стратегічним партнером Китаю, та вказують на вплив, що його справляє на хід війни, постачання Тегераном державі-агресорці безпілотників. Торкаються також позиції латиноамериканських країн стосовно російсько-української війни й підкреслюють трансформації ставлення в регіоні до російської агресії. Детально проаналізовано вплив Росії на Африку в контексті поточних подій, зазначено роль Південно-Африканської Республіки як фактичного союзника РФ. Автори зауважують, що ордер на арешт В. Путіна, виданий Міжнародним кримінальним судом, вплинув на позицію ПАР щодо можливості візиту його на саміт БРІКС, що підкреслює важливість міжнародного право-

суддя для міжнародних відносин і можливу дипломатичну ізоляцію Росії. Вказано, що ключовим фактором, який впливає на позицію африканських країн, є загроза голоду через переривання постачання продовольства, зокрема зерна.

Результати голосувань в ООН демонструють, що багато країн залишилися нейтральними, деякі прямо підтримують Росію, а певна частина регулярно уникають участі в голосуваннях щодо резолюцій, спрямованих на захист суверенітету України та засудження російської агресії. Це відображає складну природу міжнародних відносин у контексті російсько-українського конфлікту, що робить їх ще більш складними й непередбачуваними.

Автори ретельно проаналізували роль Організації Північноатлантичного договору у протистоянні Росії, підтримці демократичних цінностей, захисті євроатлантичної безпеки та наголосили на важливості консолідації зусиль для боротьби з російською агресією. В монографії розглядаються різні варіанти розвитку подій, включаючи можливий обмін територіальних поступок України на швидкий вступ у НАТО. Дослідники впевнені, що слід запросити нашу країну до альянсу та прийняти її у прискореному форматі, адже тільки повноцінне членство в Організації Північноатлантичного договору гарантуватиме незалежність, захистить від російських зазіхань.

У монографії аналізується історія ОБСЄ, ключові події та рішення, ухвалені організацією впродовж багатьох років — це дозволяє краще зрозуміти причини її неефективності. Крім того, наведений цікавий огляд взаємодії України з різними регіональними та субрегіональними міжнародними організаціями, такими, як Організація Чорноморського економічного співробітництва та Центральноевропейська ініціатива. Проаналізовано дії України, Росії, інших країн-членів цих організацій, а також підкреслено важливість нашої держави у Чорноморському регіоні та у Центральній Європі.

У висновках до монографії автори наводять свої логічні та обґрунтовані рекомендації, втім є сумніви щодо можливості їх реалізації. Це стосується, наприклад, відсутності бодай теоретичної можливості переконати РФ відмовитися від агресивної політики, а також певного браку політичної волі з боку деяких західних партнерів.

Російська агресія проти України стала найсерйознішим фактором дестабілізації «європейського проекту» за останнє десятиріччя, однак більшість європейських політичних та інтелектуальних еліт повною мірою цього ще не бачать. Ці еліти ще не пройшли іспит на дотримання проголошених демократичних ліберальних цінностей, особливо щодо країн Східної Європи. Росія натомість розглядає цей конфлікт крізь призму «російського світу», вкладаючи в нього есхатологічний підтекст. Для Росії це війна не за Донбас чи Україну, це війна за майбутнє.

Водночас варто зазначити певні пропозиції до авторів монографії. Наприклад, можливо, не слід було включати Японію в розділ 8, оскільки вона підтримує Україну. Також варто було б приділити більше уваги роботі українських дипломатичних представництв у різних країнах і розглянути, як вони тримають свій фронт під час російсько-української війни.

Монографія С. Віднянського та А. Мартинова, безперечно, заслуговує на високу оцінку й поважне місце серед досліджень у галузі міжнародних відносин і національної безпеки. Україна стала форпостом західної цивілізації й перемога над російським загарбником можлива лише за умови консолідації вільного світу, включаючи Україну. Монографія співробітників Інституту історії України НАН України актуальна та важлива для наукового дискурсу, містить аналіз ключових аспектів міжнародної реакції на російську агресію проти нашої країни та підкреслює важливість дипломатичних зусиль для досягнення миру і зміцнення світової безпеки.

Надійшла / Received 18.11.2023

Vitalii ANDREIKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Dean of the Faculty of History and International Relations,
Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)

vitaliy.andreyko@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9797-831X>

Ihor TODOROV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of International Studies and Public Communications,
Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)

ihor.todorov@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0986-9485>

THE INTERNATIONAL RESPONSE
ON RUSSIAN AGGRESSION

Book Review: Vidnianskyi Stepan, Martynov Andrii. The Russo-Ukrainian War and the International Community: A Monograph

Kyiv: Institute of the History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2023. 264 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.220>
УДК 379.85+37+001.8(477)

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

докторка історичних наук, професорка,
член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
verrosla@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ОБРІЇ ОСВІТНЬО-НАУКОВИХ ПРАКТИК У ТУРИСТИЧНІЙ ГАЛУЗІ

Рецензія на книгу: Українська енциклопедія туризму

Київ: Юрінком Інтер, 2023. 660 с.

Глобалізаційні трансформації до невпізнання змінили сучасний світ, перевели на рівень багатофакторної складності соціокультурні практики, політику та суспільне життя. Не дивно, що одним з найбільш очікуваних проявів глобалізації став бурхливий розвиток комунікативних та інформаційних інтеракцій, які надали потужний поштовх модернізаційним процесам у туристичній галузі. Стратегії осмислення туристичної культури в умовах новітньої реальності інформаційного суспільства почали концентруватися на представленні феномена туризму в якості глобальної практики творення історії світової культури. Дуже швидко постала нагальна потреба генерації інноваційних моделей управління туризмом, оновлення його інфраструктури, регулювання

Цитування: Верменич Я. Міждисциплінарні обрії освітньо-наукових практик у туристичній галузі [Рец. на кн.: Українська енциклопедія туризму. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 660 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 220—225. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.220>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

логістики туристичних потоків на глобальному, національному та регіональному рівнях. Система туристичних комунікацій — як мережа інтерактивних взаємодій та цифрових технологій — набула стратегічного значення в контексті репрезентації образу та іміджу України у світовому просторі.

Органічний зв'язок туризму з численними секторами соціокультурної сфери обумовлює необхідність застосування сучасного теоретико-методологічного інструментарію соціогуманітаристики в процесі філософського переосмислення усталених понять та категорій, концептів та парадигм. Проте, попри великий запит на філософські тренди в туристичній науці та освіті, все відчутніше в сучасному туризмологічному дискурсі спостерігається «криза репрезентації» теоретичних та епістемологічних методів наукового пошуку.

Безперечно, сьогодні «важкі часи» як для практичного функціонування туристичної галузі, так і для філософських рефлексій щодо застосування інноваційних підходів організації, планування й управління системою туризму, впливу на динамічний розвиток індустрії туризму інструментів діджиталізації. Утім, бурхливі та карколомні реалії нашого життя вимагають не лише емоційних меседжів із приводу того, що «світ має знати, що відбувається в Україні», а й реальної репрезентації її культурно-історичного та рекреаційного потенціалу, територіальної ідентичності та національної суб'єктності всіма можливими засобами. Туризм, який є напрочуд динамічним явищем, що чутливо реагує на будь-які глобально-регіональні трансформації, у сучасних умовах набуває ознак когнітивно-інтелектуальної сфери, здатної не тільки адекватно відповідати на виклики та загрози, але й прогнозувати їх.

Що більше ми глобалізуємося, то більше фрагментованим стає світ. Культура туризму органічно супроводить повсякденне людське життя, її інтелектуальний потенціал значною мірою зумовлений комплексним і міждисциплінарним характером туристичних практик, які орієнтовані на узагальнення та концептуалізацію різних вимірів туристичного досвіду. Сучасна культура туризму покликана не тільки адаптувати фахівців галузі до практичних реалій туристсько-екскурсійного процесу, але й сприяти формуванню у них стратегічного мислення, філософського світогляду, енциклопедичності знань та високого професіоналізму.

Антропоцентризм, увага до людини та її оточення зближує культуру туризму з такими популярними напрямками соціогуманітаристики, як історія повсякденності, просторова та соціальна історія. Їх синергетичний потенціал відкриває величезні можливості для виявлення історичних закономірностей просторового розвитку, генерування стратегій регіональної політики, моделювання наявних та

імовірних соціокультурних ризиків конкретних територій. Теорії просторового розвитку становлять саме той концептуальний каркас, який включає цілісну систему взаємопов'язаних принципів, ідей, методологій, що характеризують форми функціонування та тенденції розвитку просторових об'єктів. В умовах глобалізації просторові теоретичні концепції набувають ознак міждисциплінарного орієнтира в контексті розробки наукових стратегій, спрямованих на вивчення процесів геополітичної регіоналізації, осмислення нової ролі територій, виявлення чинників просторових змін та пошуку нових форм глобально-регіональної взаємодії.

Очевидно, що основні параметри концептуального оновлення туризмологічного дискурсу повинні базуватися на міждисциплінарних детермінантах. Але неодмінною умовою застосування методології міждисциплінарності є дотримання певного дистанціювання від механічного поєднання різномірних сфер та напрямів, суперечливих субдисциплін, принципів та світоглядних орієнтацій. У визначенні предметно-об'єктного простору туризмознавства нерідко спостерігається поліваріативність і регламентованість, глобальність і локальність, умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність, професійність і відверте аматорство. Те, що у туризмі розмиваються межі між наукою і практикою, великою мірою обумовлює всеохопність туризмознавчих пошуків. Дійсно, різноманітними дослідженнями у сфері туризму може займатися будь-хто і будь-коли, у будь-якому віці. Важливо лише дотримуватися простих правил і певних кваліфікаційних вимог, щоб не збитися на манівці непрофесіоналізму. Утім, саме на «межі» між професіоналізмом і заняттями улюбленою справою без належної підготовки приховано багато небезпек.

Оволодіння теоретико-методологічними стратегіями сучасної науки є принципово важливими завданнями туризмознавства, запорукою утвердження його науково-освітнього потенціалу та прогностичних функцій. Для повноцінного інституційного оформлення туризмознавства як науки, потрібна системна та фахова підготовка кадрів, чітке окреслення дисциплінарного статусу та усвідомлення того, що кожний новий рівень наукового пізнання — це не просто узагальнено-описовий ракурс, але й спроба нового теоретико-методологічного осмислення поставленої проблеми. У силу своєї масовості та локалізації об'єктів дослідження туризмознавство об'єктивно приречене на певне теоретико-методологічне відставання від найбільш просунутих галузей соціогуманітарного знання, проте оволодіння найсучаснішими науковими методами, висока наукова етика та культура є для туризмознавства такою ж вимогою часу, як і для інших соціогуманітарних дисциплін.

У чому полягає сутність туризму як суспільного явища та якими є його функції? Які чинники виникнення й розвитку туризму? Як визначити науковий простір туризмознавства та забезпечити науковий пошук від спрощених схем? Чому питання статусу туристичного знання викликає так багато дискусій? Своєрідну спробу знайти відповіді на ці питання й одночасно запропонувати наукознавчий код аналізу культури туризму зроблено у виданні «Українська енциклопедія туризму», підготовленому колективом авторів під загальною редакцією В. Федорченка.

Ознайомлення з працею засвідчує, що вітчизняний освітньо-громадський загал, який займається опануванням туристичної науки, не лишається байдужим до проблем переосмислення дисциплінарних структур та ієрархій галузей туризмологічного знання. Автори слушно актуалізують проблеми, пов'язані з проясненням суспільної природи туризму, характеру зв'язків між його складниками, визначенням ролі й місця туризмознавства в системі наук, осмисленням його міждисциплінарних основ. Адже туризм — це і наука, і соціальний інститут зі своєю інфраструктурою, і система туристичної інформації, і різного роду соціокультурні комунікації. У майже безмежному переліку його основних функцій все ж вдається виокремити рекреаційну, релігійну, соціальну, культурну, екологічну, економічну, просвітницьку, виховну, оздоровчо-спортивну тощо.

Увага на цих питаннях зосереджена напрочуд своєчасно. Оновлення методологічних стратегій соціогуманітаристики, свідками й учасниками якого ми стали на рубежі століть, висуває на перший план проблему міждисциплінарності і дисциплінарних меж, співвідношення антропоцентричних, наративістських, психоісторичних, мікроісторичних парадигм. З просторовим, соціологічним, антропологічним, лінгвістичним та іншими поворотами та постмодерністськими викликами пов'язують сьогодні необхідність переформатування дисциплінарної структури соціогуманітарної науки, переосмислення теоретико-методологічних засад, понятійного тезауруса, ієрархії субдисциплін і окремих напрямів.

Порушувати питання експлікації цілого комплексу нових і усталених туризмологічних понять сьогодні конче потрібно, адже багатofункціональність сфери туризму зумовила появу численних наукових підходів до означення цього феномену. Наближатися до їх вирішення продуктивно на основі наукових парадигм інформаційної культури, які орієнтовані на розуміння туризму як інтегративної ресурсної системи, базованої на синергетичному ефекті взаємодії природничих, технічних та суспільних наук. Проте, варто чітко усвідомлювати ризики та небезпеки, пов'язані із механічним застосуванням міждисциплінарної методології, порушенням діалектичного взаємозв'язку практичних та теоретичних факторів розвитку туристичного знання.

Слід вітати намагання авторського колективу енциклопедії репрезентувати унормування міждисциплінарних підходів до аналізу туризмологічних категорій у контексті системного розгляду змісту понад 1500 понять, що відображають туризм у багатовекторному вимірі — філософському, економічному, правовому, географічному, історичному, педагогічному, політологічному, культурологічному, соціологічному, архітектурному, релігієзнавчому. Мета, яку поставили перед собою автори, досить амбітна; реалізувати її на належному науковому рівні — завдання не з простих. Проте, енциклопедія привертає увагу саме цією амбітністю та філософським підходом до застосування міждисциплінарності та контекстуальності, змушує замислитися над багатьма питаннями, фактично, ставить більше запитань, ніж дає відповідей. Можливо, у цьому й полягає гносеологічний сенс подібних праць.

Акумуляція різноманітних міждисциплінарних підходів нерідко зумовлює небезпеку розмивання дослідницького поля, а відтак і втрати чітких методологіч-

них орієнтирів. За таких умов визначною рисою стає «гносеологічна поліфонія» та відхід від прийнятних форматів і схем підготовки енциклопедичних видань. Порушення канонів енциклопедистики та різноспрямованість теоретико-методологічного інструментарію здатне утруднювати системне сприйняття матеріалу та зміщувати акценти в бік популяризаційно-практичної спрямованості подібних праць. Застосування принципів методологічного релятивізму та всеохпності створюють враження фрагментарності та незавершеності, тим самим артикуючи потребу серйозного доопрацювання та осучаснення вміщеного матеріалу. Подібні вади притаманні багатьом енциклопедичним виданням, у їх подоланні позитивним чинником виступає налаштованість авторського колективу на конструктивний діалог та удосконалення праці у наступних перевиданнях.

В оновленому варіанті енциклопедії було б доцільним більше уваги звернути на регіонально-історичні аспекти культури туризму. У наш час, коли історія є гострою зброєю у політичній боротьбі, а створені на основі просторової дистанційованості та відчуженості історичні міфи претендують на роль «символу віри», особливо актуальним є завдання чіткого окреслення регіонально-історичної специфіки у будь-яких енциклопедичних форматах. Регіональний та локальний аналіз культури туризму здатний забезпечити умови для концептуалізації туризмологічного знання на новому фундаменті — з урахуванням сучасних глобалізаційних реалій та локальних змін у соціальному, демографічному економічному, культурному розвитку регіонів. Мікроісторичні підходи можуть виявитися не менш продуктивними в акцентуванні соціокультурної ролі туризму, сприянні розвитку регіональної самосвідомості та локальної історичної пам'яті.

Реально наявна невідповідність між масштабами туризму як суспільного явища і рівнем осмислення його предметно-дисциплінарного статусу спонукає до роздумів над тим, чим все-таки є сучасне туризмознавство: наукою чи методом, фундаментальною чи спеціальною дисципліною, різновидом соціогуманітарного знання чи галуззю економіки? Хоч дискусії на ці теми точаться уже протягом тривалого часу, істотного прогресу поки не спостерігається. Уявляється корисним з цього погляду при перевиданні енциклопедії здійснити хоча б короткий екскурс в історію туризму як явища, соціального інституту, наукового напрямку та навчальної дисципліни. Можливо, у такий спосіб простіше буде вирішити проблеми, пов'язані зі створенням теоретико-методологічного фундаменту туризмознавства та оновленням термінологічного тезауруса, який сьогодні має кардинально відрізнятися від того, який був напрацьований у минулому столітті.

Запропонований в енциклопедії формат міждисциплінарності наочно репрезентує складнощі у знаходженні консенсусу між відмінним баченням завдань і функцій туризмознавства в істориків, географів, археологів, етнографів, політологів, культурологів, економістів, урбаністів. Сучасні принципи міждисциплінарності в наукових дослідженнях — вимога часу та важливе завдання освітньої політики, застосування міждисциплінарної інтеграції підпорядковано підвищенню, а не зниженню наукового потенціалу будь-якого інтелектуального продукту. Логіка застосування міждисциплінарного синтезу полягає у

демонстрації «якісного стрибка», переходу накопиченого знання з екстенсивного стану в інтенсивний.

Наостанок хотілося б зауважити: справа адаптації вітчизняного туризмознавства до вимог часу — це не лише проблема наукового та освітньо-громадського загалу. Обслуговуючи освітню сферу і туристичну галузь, туризмознавство істотно впливає на суспільну атмосферу й імідж країни, і саме тому в оновленні його концептуальних засад та методологічних підходів зацікавлені всі. Діапазон туризмознавства справді неосяжний, практично немає меж і у визначенні охоплених ним граней життя суспільства. Туризмознавця цікавлять археологічні та етнографічні артефакти, історія міст і сіл та їхнє архітектурне обличчя, стан тієї чи іншої пам'ятки та долі відомих і невідомих діячів науки та культури. Джерела масовості туризмознавства та його популярності у тому й полягають, що усвідомлення спільності долі людей, які мешкають поруч, та особистої причетності до своєї історії створює у людини, з одного боку, відчуття захищеності, а з другого — відповідальності перед майбутніми поколіннями за успадковані від минулого безцінні духовні скарби. Не менш відповідально треба ставитися і до формування громадської думки щодо будь-якої науки. «Відповідальність науковця», «етика науки» та «етичний кодекс вченого» — це не лише метафори, а дієві етичні принципи, якими мають керуватися усі, хто формує у майбутніх поколінь орієнтири наукового пізнання, межі дозволеного і недозволеного, ініціативи моральності та доброчесності. Адже наукові праці — це своєрідні інтелектуальні скарби, які мають апелювати не тільки до емоцій, а й до інтелекту.

Надійшла / Received 09.11.2023

Yaroslava VERMENYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Historical Regional Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
verrosla@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

INTERDISCIPLINARY HORIZONS OF EDUCATIONAL
AND SCIENTIFIC PRACTICES IN THE TOURISM BRANCH

Book Review: Ukrainian Encyclopedia of Tourism
Kyiv: Yurinkom Inter, 2023. 660 p.

МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС «ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПИ: НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ ІСТОРИКІВ» (НОТАТКИ З ФОРУМУ)

15—17 вересня 2023 р. у Вільнюському університеті відбувся Міжнародний конгрес «Переосмислення України та Європи: нові виклики для істориків», співорганізаторами якого стала низка європейських наукових та освітніх установ, фондів та інституцій. Ініціатором проведення конгресу й головним організатором події був Інститут історії Литви.

Вільнюс зустрів учасників конгресу не лише сонячною і теплою погодою, а й зворушливими та повсюдними проявами солідарності: офіційні будівлі та приватні оселі, кав'ярні та крамниці прикрашені кольорами українського прапора. Урочисте відкриття конгресу відбулося за участі спікерки Сейму Литовської Республіки *Вікторії Чміліте-Нільсен*, ректора Вільнюського університету *Рімвідаса Петраускаса* та директора Інституту історії Литви *Алвідаса Нікжентайтиса*.

У конгресі взяли участь понад 100 істориків з різних країн. Кількісно переважали українські історики, більшість яких прибула з України, а частина — з інших європейських країн, де працюють віддавна, або ж опинилися там унаслідок повномасштабної російської агресії 2022 р.

Доволі незвичною для наукового форуму виявилась частина роботи конгресу, де грантодавці презентували роботу фондів з Німеччини, Литви, Польщі та України, що фінансують міжнародні наукові проекти у сфері гуманітаристики. Фонди представили учасникам конгресу правила, вимоги та основні результати своєї діяльності за попередні роки, пояснюючи специфіку фінансової підтримки історичних досліджень.

Цитування: Гончаренко Н., Лисенко О., Старченко Н., Шандра В. Міжнародний конгрес «Переосмислення України та Європи: нові виклики для істориків» (нотатки з форуму). *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 226—231. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.01.226>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Робота конгресу — це два з половиною дні інтенсивної праці, що включала основну лекцію, кілька загальних панельних дискусій (вступних і підсумкових), та 18 тематичних панелей з презентаціями досліджень і дискусіями, що відбувалися паралельно кожного дня. У таких ситуаціях завжди доводиться робити непростий вибір: куди йти, кого слухати, з ким дискутувати? Адже форум — це також можливість зустрітися зі знайомими науковцями, або з тими, кого знаєш лише за публікаціями. Прикметно, що доповідачі й дискусанти з різних країн, попри значну інтелектуальну, а часом і емоційну напругу, пов'язану з проблематикою дискусій, спілкувалися виважено і коректно, не вдаючись ні до зверхності, ні до повчань своїх менш іменитих колег.

І хоча більшість панелей конгресу хронологічно й тематично стосувалися новітньої історії, зокрема ХХ ст., а деякі — перебігу сучасної війни РФ проти України, основну доповідь на тему «Минуле в сьогоденні: переосмислення України, Європи та ролі національної держави у глобальну епоху» у перший день виголосив британський історик, фахівець з ранньомодерної історії *Роберт Фрост*. Вибір основної лекції свідчить про новаторський підхід організаторів та їхнє розуміння того, що необхідно «переосмислювати» не лише уявлення про ХІХ — ХХ ст., а й про давніші епохи, знання про які здебільшого теж є інтелектуальною спадщиною епохи модерної: кінця ХІХ — і майже усього ХХ ст.

У першій тематичній панелі «Тоталітарні режими та їхня спадщина: історична політика і політика пам'яті» виступили вісім доповідачів, котрі аналізували досвід режимів ХХ ст., в якому закорінені не лише російські концепції, а й теперішні агресивні практики. *Стефан Родевальд* у виступі «Українська історія крізь призму пост / деколоніальності» запропонував стислу характеристику історії України крізь призму колоніального дискурсу і подолання колоніальної спадщини, що є продуктивним, з огляду на актуальні російські претензії на реставрацію імперії. Деякі вузлові аспекти повномасштабної війни проти України у виступі «Вторгнення Росії в Україну та ХХ століття: питання поточної війни» розглянув, запропонувавши нестандартні оцінки, *Кай Струве*. *Олександр Лисенко* у доповіді «Пам'ять про Другу світову війну в Україні: між політикою та суспільним запитом» показав зони суголосся і дисонансу в очікуваннях і запитах українського суспільства, з одного боку, та мнемонічних заходах різних політичних сил, що перебували при владі у незалежній Україні, з іншого. Доповідач наголосив, що в українському суспільстві, на відміну від російського, формотворчі чинники колективної пам'яті та ідентичності, пов'язані з Другою світовою війною, поступаються на користь боротьби за суверенітет нашої держави. Проблем усвідомлення відповідальності за сприяння нацистам в «остаточному вирішенні єврейського питання» торкнулася *Анна Вилетала* у виступі «Управління важким минулим: примирення зі співучастю у Голокості в Польщі та Україні», аналізуючи підходи науковців і влади у двох сусідніх країнах. *Анке Гілбреннер* представила «Суперечливі спогади про пакт Молотова — Ріббентропа в Європі», зауваживши актуальність проблеми через теперішні спроби Кремля ділити Європу на сфери впливу та сучасну політику «умиротворення» В. Путіна колек-

тивним Заходом. У виступі *Моніки Роджерс* «Пам'ять і право в Європі: від заборони заперечення Голокосту до “кривавих земель”» дискутувалися дихотомічні явища у повоєнному науковому й суспільному дискурсі, що вплинули на сприйняття геноциду євреїв у системі моральних і правових координат. *Ірина Раманова* у виступі «Меморіалізація місць пам'яті жертв сталінських репресій у Білорусі: низові ініціативи» висвітлила тему на матеріалах локацій, пов'язаних з цими трагічними сторінками історії, розповівши, як влада і громадські інституції комунікують питання увічнення пам'яті жертв сталінського терору. Виступ *Вальдемара Клумбіса* «Чому тоталітарні пам'ятники слід (не)прибирати» представив досвід Литви із декомунізації меморіального простору та збереження історико-культурної спадщини радянської доби. На його думку, концентрація та музеєфікація пам'ятників комуністичної епохи в окремих місцях сприятиме засвоєнню уроків минулого і застерігатиме від тоталітаризму.

Упродовж першого дня за участі українських істориків та колег з інших країн відбулося ще п'ять тематичних панелей, присвячених різним аспектам роботи з історичними документами та формуванню новаторських концепцій на основі нових інтерпретацій джерел. На тематичних панелях «Імперія / імперіалізм та націєтворення в Україні у регіональному вимірі: дослідження Південної України та Слобожанщини», «Чи потрібен нам новий тип воєнної історії?», «Російсько-українська війна і зміна нарративу у єврейських студіях / єврейській ідентичності», «Документування російських злочинів у війні проти України» йшлося і про історичні документи, що опрацьовані та зберігаються в архівах, і про ті, що накопичуються нині, й служитимуть доказами воєнних злочинів росіян.

Насичена програма другого дня складалася із шести панелей, де розглядалися різноманітні хронологічно і тематично проблеми: «Руйнування Російською Федерацією музеїв, архівів та об'єктів культурної спадщини в Україні», «Річ Посполита в ранньомодерний період — нові тенденції в сучасній історіографії», «Міська історія», «Розпад СРСР, російський експансіонізм та проросійський сепаратизм у Східній Європі (1988—2022)», «Як викладати історію України та українсько-литовсько-білоруського регіону? Старі та нові підручники з історії регіону», «Привласнення та білі плями. Культурна спадщина в умовах конфлікту». Завершився день двома загальними вечірніми дискусіями «Чи має Україна та Східно-Центральна Європа історію?» та «Історія та зовнішня політика. Як слід вирішувати конфлікти?», де обговорювалася присутність українських та східноєвропейських істориків у глобальному науковому просторі, а також реальний і ймовірний вплив науковців на міждержавні політичні суперечності (зокрема українсько-польські).

Виступи в панелі «Річ Посполита в ранньомодерний період — нові тенденції в сучасній історіографії», суголосні із тематикою основного доповідача *Роберта Фроста*, засвідчили постання цілковито новаторських концепцій, розроблених українськими вченими щодо історії ранньомодерного періоду та обґрунтоване джерелами «вписування» української історії у загальноєвропейський контекст.

Лариса Довга у доповіді «Окциденталізація чи полонізація? Українська культура на мапі культур Першої Речі Посполитої» наголосила на необхідності перегляду прийнятих у сучасній історіографії понять, як-от «полонізація» / «латинізація» та «окциденталізація» ранньомодерної української культури, а також ролі релігійних структур у цих процесах, й запропонувала нові підходи до інтерпретації описаних явищ. *Андрей Закшевський* констатував сумні наслідки ототожнення Речі Посполитої з Польщею в польській історіографії, нагадавши, що у XVII—XVIII ст. терміни «Польща» і «польський» вказували не на етнічний компонент, а використовувалися переважно на означення мешканця Польського королівства чи Речі Посполитої. На думку доповідача, слід запровадити терміни «річпосполитський» та «річпосполитизація», оскільки «поляк» і «польський» залишають надто багато простору для непорозумінь. *Наталія Старченко* показала, що тези про анархічність шляхти та недієвість суду, з'явившись у польській, російській та українській історіографіях XIX ст., до сьогодні є частиною уявлень про Річ Посполиту (і пересічних громадян, і певної частини істориків). Відштовхуючись від цих позірних «аксіом», доповідачка передусім зупинилася на специфіці судових джерел, що зазвичай сприймаються як відображення реальних подій. У той час це був радше конструкт, який творили скаржники та писарі відповідно до культурних цінностей свого часу та очікувань спільноти. Тож досліджувати минуле необхідно у контексті його власної логіки, з урахуванням історичної специфіки явищ та ієрархії цінностей певної епохи. *Віктор Горобець* підважив одну із наріжних констант українського історіографічного дискурсу — модель жорсткого протиставлення устроїв козацького гетьманату та Речі Посполитої, в якій «соціально справедлива» по суті «козацька демократія» протистоїть шляхетській державі. Проаналізувавши витоки цього історіографічного канону, доповідач показав спадковість річпосполитських практик в інституціях та культурі козацької держави.

Упродовж третього дня конгресу науковці працювали у шести тематичних панелях, що охопили різну проблематику та широкі хронологічні рамки: «Російсько-українські конфлікти (війни) та історична пам'ять», «Радянські репресії: причини, масштаби, наслідки», «Становлення національних держав у Центрально-Східній Європі. Доба “першої незалежності” (1917—1921) й наступні періоди», «Український чорноморський кордон у контексті російської агресії проти України: історична ретроспектива», «Велике князівство Литовське — мультиперспективний підхід», «Імперії та націєтворення».

На тематичній панелі «Радянські репресії: причини, масштаби, наслідки» було представлено доповіді, що показують коріння сучасних російських політичних і соціокультурних практик, і пояснюють світоглядні настанови, притаманні більшості населення. У доповіді «Радянські депортаційні політики щодо України після Другої світової війни» *Андрій Когут* показав, як репресивними інституціями запроваджували злочинні практики, що породжували постійний страх. Той самий період і проблему, але на інших джерелах проаналізувала *Лілія Циганенко* у доповіді «Репресії та вимушена міграція як ознаки процесу радянзації у

Південній Бессарабії (1940, 1944—1953 рр.)». *Інна Чернікова* у доповіді «Радянські репресії української інтелігенції міста Харкова (1933 рік)» на прикладі ситуації у Харкові показала, що «радянська модернізація» означала не лише терор голодом українського селянства, а й культурний геноцид — знищення української інтелігенції. У доповіді *Ольги Рябченко* «Конструктори радянської цивілізації: українська літературно-мистецька інтелігенція у політичних кампаніях на селі в роки колективізації та Голодомору» проаналізовано, як під час Голодомору 1932—1933 рр. влада використовувала частину інтелігенції задля пропаганди ідеалів комунізму напівживим від голоду селянам. *Ольга Коляструк*, представляючи доповідь на тему «Генераційно-антропологічний вимір повсякдення в радянському тоталітаризмі і репресивних практиках» й аналізуючи взаємини політичної верхівки із суспільством, дійшла висновку, що система потребувала не індивідуумів, а «гвинтиків», котрі мають виконувати партійні накази.

Робота тематичної панелі «Імперії та націєтворення» розпочалася з презентації книжок про «довге» ХІХ століття. *Валентина Шандра* представила два нариси історії України ХІХ ст., зазначивши прагнення авторів відмовитися від репрезентації України ХІХ ст. як моноетнічної спільноти, й від перебільшеної ролі селянських і робітничих виступів, натомість детальніше розглядати конфесійне розмаїття (православ'я, римо-католицьке, унійне, юдейське, магометанське та протестантські вірування), культуру повсякдення (нові технології, організація дозвілля та модерні культурні практики еліт). У доповіді *В. Шандри* «Підходи до написання історії України “довгого” ХІХ століття» було наголошено, що цей період варто досліджувати з урахуванням імперського контексту, враховуючи регіональні відмінності й різні географічні, культурно-цивілізаційні та соціально-політичні характеристики. Поєднання етнічного і територіального підходів з часовими та просторовими змінами дозволять історикам створити достовірні знання про Україну. *Олена Аркуша* у доповіді «Україна ХІХ століття між двома імперіями: віднайдення єдності в історії та історіографії» зупинилася на концептуальних підходах, висвітливши, зокрема, наукові моделі Івана Лисяка-Рудницького, застереження Олександра Оглобина не зводити історію ХІХ ст. до «культурно-національного відродження», тези Ярослава Грицака про «принципову нормальність» української історії та її вписування у європейські процеси. Виступаючи з доповіддю «Українське ХІХ ст.: зміст, структура і межі національної історії» та презентуючи львівське видання історії України ХІХ ст., *Мар'ян Мудрий* висвітлив формування української нації на базі «руських» регіональних ідентичностей, показавши національно-політичні лояльності та орієнтації, і внесок українців у культурні надбання імперій. *Остан Серєда* доповідав про те, «Як писати інтелектуальну історію українського руху ХІХ ст.», і представив нове дослідження, зосередившись на проектах інтелектуалів, які у ситуації бездержавності відіграли ключову роль у формуванні української нації. *Володимир Склякін*, доповідаючи про «Імперський поворот і переосмислення проблеми російського колоніалізму в сучасному українському історіописанні», вказав на широкий контекст цього питання. *Мартін Ауст* у доповіді «Як досліджувати імперську іс-

торію Росії після повномасштабного нападу Росії на Україну» поділився своїми міркуваннями щодо цієї проблеми, зокрема визначенням причин війни та роллю Заходу у її припиненні. *Даріус Сталюнас* у доповіді «Дискурсивні пастки в новій імперській історії» вказав на необхідність комплексного підходу до політики центральної влади щодо околиць, аби уникнути односторонності оцінок. *Олена Палько*, виступаючи із доповіддю «Меншини України в (роз)заплутуванні національних / імперських проєктів у міжвоєнний період», проаналізувала специфіку і конкуренцію тогочасних проєктів.

Робота конгресу засвідчила готовність науковців аналізувати звичні історіографічні концепції, які варто переосмислювати, знайомитися з колегами з інших країн, формувати нові дослідницькі колективи, ділитися новими концепціями та підходами. Завершився конгрес побажаннями аналогічних подій у майбутньому, що сприятиме переосмисленню України та Європи та створенню нового наративу історії України в європейському контексті.

Надійшла / Received 13.12.2023

Надія ГОНЧАРЕНКО

Інститут культурології Національної академії мистецтв України (Київ, Україна)

Nadiia HONCHARENKO

Institute for Cultural Research of the National Academy of Arts of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Олександр ЛИСЕНКО

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Oleksandr LYSENKO

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Наталія СТАРЧЕНКО

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Nataliia STARCHENKO

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Валентина ШАНДРА

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

Valentyna SHANDRA

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ДО 70-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ, ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА АНДРІЯ КУДРЯЧЕНКА

Андрій Іванович Кудряченко — відомий вітчизняний історик, політолог-міжнародник, дипломат, фахівець у галузі всесвітньої історії новітнього часу, зокрема історії Німеччини, народився 8 лютого 1954 р. в с. Бирзулово Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. У 1978 р. він з відзнакою закінчив історичний факультет Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, близько десяти років перебував на звільненій комсомольській роботі, у 1987 р. у спеціалізованій вченій раді Державного університету ім. Т.Г. Шевченка захистив кандидатську дисертацію на тему: «Науково-технічна політика НДР на сучасному етапі (1975—1985 рр.)», у 1987—1991 рр. працював у відділі наукової інформації з суспільних наук АН УРСР.

Початок інтелектуальної творчої біографії Андрія Івановича прийшовся на перехідну історичну епоху радикальної суспільно-політичної трансформації, переходу від радянської тоталітарної моделі до плюралістичної моделі демократичного розвитку. Науковий інструментарій дослідження цих транзитних явищ з точки зору внутрішньополітичних і зовнішньополітичних процесів вимагав міждисциплінарних підходів. Тож не випадково, що ювіляр

Цитування: Віднянський С., Солошенко В. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Андрія Кудряченка. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 232—237.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

поєднав історичний і політологічний аналіз, що дало можливість тримати руку на пульсі трансформаційних процесів в Україні та світі і формувати порядок денний наукових досліджень, а незабаром і державницьких процесів.

Упродовж 1990-х рр. А.І. Кудряченко успішно інтегрував наукову, педагогічну та політичну кар'єри. Зокрема, у 1994 р. він закінчив докторантуру Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України і до 1997 р. працював провідним науковим співробітником цього інституту, водночас викладав у Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова. У січні 1995 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту історії України НАН України захистив докторську дисертацію на тему: «Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970—1991 рр.)», а у 1997 р. здобув звання професора за спеціальністю «Всесвітня історія». Андрій Іванович навчався в літній школі Варшавського університету (1992 р.) та Інституті досліджень країн Дунайського регіону Академії наук Австрії (1993 р.), а по лінії Німецької академічної служби проходив стажування у Кельнському університеті (1997 р.) та в Інституті історії і культури німецьких поселенців у Північній та Східній Європі (м. Геттінген, ФРН, 2002 р.).

Однак державна служба в цей час переважила і в 1997 р. А.І. Кудряченко став головним науковим консультантом управління внутрішньої політики Адміністрації Президента України і радником управління країн Західної Європи і Північної Америки МЗС України, де на практиці поєднував вирішення проблем внутрішньої та зовнішньої політики.

На дипломатичному полі А.І. Кудряченко отримав нагоду випробувати на практиці результати своїх досліджень з німецької історії. У 1998—2000 рр. він працював радником-посланником посольства України у ФРН. Зазначимо, що це був досить важливий і насичений різними знаковими подіями період розвитку українсько-німецьких відносин і наукові напрацювання германіста А.І. Кудряченка прислужилися інтенсифікації усталених та започаткуванню нових форматів двостороннього партнерства. Так, 19—21 лютого 1998 р. у ФРН перебувала урядова делегація на чолі з віцепрем'єр-міністром України В.А. Смолієм, за підсумками роботи якої була відновлена діяльність двосторонньої Міжурядової українсько-німецької комісії по переселенню до України із пострадянських держав Центральної Азії депортованих німців. Уже 28—29 травня 1998 р. в Бонні пройшли перші українсько-німецькі міжурядові консультації під головуванням президента України Л.Д. Кучми та федерального канцлера Німеччини Г. Коля. До цього часу такий механізм існував тільки у відносинах Німеччини з Францією та Польщею. Тож ці консультації започаткували якісно нову форму двосторонніх відносин, яка отримала визначення як привілейоване партнерство і засвідчила зростання взаємної довіри та практичну готовність до поглиблення співпраці у різних сферах. Вельми показово, що даний формат відносин з Україною ФРН започаткувала відчутно раніше, аніж з Росією. У ході консультацій українська сторона підтвердила незмінність курсу на здійснення демократичних перетворень і ринкових реформ. З боку німецького керівництва була підтверджена підтримка

України як важливої складової європейської спільноти. На час дипломатичної роботи А.І. Кудряченка у ФРН припала зміна правлячої коаліції, але вдалося забезпечити спадковість розвитку українсько-німецьких відносин.

У лютому 1999 р. діалог міністрів закордонних справ було продовжено, коли відбулася церемонія заснування Німецько-Українського форуму. До складу цієї громадської організації увійшли понад 80 відомих осіб з різних сфер, а у листопаді того ж року в Україні була заснована аналогічна громадська організація — Українсько-Німецький форум, який очолив голова Національного банку В.А. Ющенко. Свідченням активізації співробітництва з окремими федеральними землями стали візити до Києва в 1999 р. прем'єр-міністрів Баварії Е. Штойбера та Баден-Вюртембергу Е. Тойфеля, що дало можливість налагодити новий канал двосторонньої взаємодії. 8—9 липня 1999 р. у Києві відбулися другі українсько-німецькі міжурядові консультації під головуванням президента України Л.Д. Кучми та федерального канцлера Німеччини Г. Шредера. Вони підтвердили ефективність нової форми співпраці та стали найбільш представницькою зустріччю політичного керівництва двох держав за всю попередню історію двосторонніх відносин.

До участі в консультаціях були залучені керівники семи німецьких федеральних міністерств та десяти українських. Проведення третіх консультацій на вищому рівні 11—12 липня 2000 р. у Лейпцигу закріпило цю форму двосторонніх відносин як таку, що надала можливість здійснювати загальну координацію та визначати пріоритети подальшого розвитку українсько-німецьких відносин. У рамках консультацій відбулись переговори очільників двох та засідання семи профільних секцій за участі віцепрем'єр-міністрів та керівників міністерств і відомств. Отже, вказаний період був плідним для розвитку українсько-німецьких відносин і помітний внесок у цей процес зробив Андрій Іванович. Набутий дипломатичний досвід став надзвичайно важливим для подальшої педагогічної, аналітичної, наукової діяльності ювіляра.

У 2000—2004 рр. А.І. Кудряченко працював першим директором Інституту соціальних наук і міжнародних відносин імені Гейдара Алієва Міжрегіональної академії управління персоналом, у 2004—2005 рр. він був деканом Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості, у 2005—2008 рр. очолював відділ у Національному інституті стратегічних досліджень. Динаміка внутрішньополітичної трансформації українського суспільства вимагала якісної аналітики суперечливих процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Зрештою, Андрій Іванович повернувся до наукової діяльності й у листопаді 2008 р. був призначений директором Інституту європейських досліджень НАН України.

У вересні 2011 р. А.І. Кудряченко став директором Інституту всесвітньої історії НАН України. Андрій Іванович витримав атаку з боку рейдерів та зміг відстояти академічну установу, зміцнив кадровий потенціал інституту, налаштував його на пошук нових тем та якісне дослідження ролі України у всесвітній історії, на аналітичне забезпечення діяльності державних органів влади. В інтерв'ю

газеті «Голос України» 18 вересня 2020 р. директор Інституту всесвітньої історії НАН України зазначив, що «такий інститут — це атрибут держави, покликаний сприяти її адекватному визначенню на світовій мапі та оптимальному її міжнародному утвердженню. Тож складовими ознаками державного статусу України було створення низки нових інститутів соціогуманітарного напрямку в колі установ Академії наук», а на запитання про сенс досліджень саме зі всесвітньої історії проф. А.І. Кудряченко відповів: «Для України, яка відносно недавно відновила державну незалежність, нагальними завданнями постали подолання історичних схем, міфів та концептуальних підходів щодо нашої країни і нації, які ще й сьогодні побутують у багатьох зарубіжних державах. Надто важливе й вироблення свого бачення всесвітньої історії та місця України в ній. Отож, затребувані ґрунтовні дослідження закономірностей історичного розвитку країн світу, взаємодії культур і соціумів та місця українського народу та держави у світових культурно-цивілізаційних процесах»¹. Варто зазначити, що в останні роки саме такий напрям вирізняє дослідження як самого ювіляра, так і докторів наукового колективу інституту. У ці складні часи викликів та випробувань війною, які постали перед Україною і світом, колектив інституту робить свій важливий внесок у справу боротьби, здобуття перемоги над підступним ворогом та утвердження миру.

І дійсно, за роки існування Інституту всесвітньої історії НАН України його колектив на чолі з А.І. Кудряченком досягнув значних результатів в науково-дослідницькій діяльності: це й розробка нових концептуальних підходів щодо осмислення вітчизняних реалій у контексті посилення інтеграційних процесів на континенті, кілька монографій циклу «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин», низка досліджень культурно-цивілізаційного спрямування. Продовженням теоретичних напрацювань стали здобутки науковців у розробці засад та особливостей реалізації стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України. Науковці інституту брали участь у підготовці трьох Національних доповідей, які готувала НАН України: «Україна: шлях до консолідації суспільства» (2017 р.), «Євроатлантичний вектор України» (2019 р.), «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз» (2022 р.). Окрім цього, науковці інституту ґрунтовно досліджують сучасні процеси в азійських та африканських регіональних системах, у країнах пострадянського простору, міжнародний досвід із подолання тоталітарного минулого, практику досягнення консолідації суспільств у повоєнний період тощо.

Фахівцями інституту підготовлено низку пропозицій до проектів нормативно-правових актів, проектів щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України, аналітичні матеріали для органів державної влади з рекомендаціями щодо розв'язання актуальних проблем державного будівництва та досягнення національної кон-

¹ *Голос України*. № 171 (7428). 18 вересня 2020. С. 8.

солідатії в Україні. У 2015 р. Інститутом всесвітньої історії НАН України було засноване фахове періодичне видання «Проблеми всесвітньої історії» за редакцією проф. А.І. Кудряченка, видається унікальна енциклопедія «Країни світу і Україна», проводяться міжнародні наукові конференції та круглі столи з питань всесвітньої історії та міжнародних відносин.

Значним є й науковий доробок ювіляра. А.І. Кудряченко є автором та співавтором понад 500 наукових праць з проблем глобальної історії як культурно-цивілізаційної взаємодії країн і народів світу, історії європейських держав та міжнародних відносин повоєнного періоду, історії повоєнної Німеччини, німецької меншини в Україні, українсько-німецьких відносин, Голодомору й Голокосту. Десятки його праць надруковано за кордоном. Як свого часу слушно зазначала заслужена журналістка України і посол миру Валентина Меншун: «Андрій Іванович веде чесні дослідження, видає достовірні дані, вільні від лакування і прикрас. Читаєш його праці, скажімо такі, як: “Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини”, “Політична система сучасної України”, “Політична система ФРН”, “Соціально-політичні виміри Голодомору в Україні 1932—1933 рр. (За свідченням тогочасних німецьких дипломатичних установ)”, пише прямо, завершено. І хоч немає в його лексиці нових красивих незвичайних слів, досліджені явища і процеси він подає точно і переконливо. Він бере слова добре відомі, але немов би промиває їх, очищає від лушпиння, залишаючи лише точний їх зміст, і як на долоні подає своїм читачам. Тому-то його книгам і статтям притаманна отака собі непоказна манера, але вперта, якась глибинна обізнаність з процесами, які він досліджував, і в оцінці яких він ніколи не йде ні супроти своїх переконань, ні супроти фактів, ні проти істини»².

Плідну наукову і науково-організаційну діяльність професор А.І. Кудряченко поєднував з викладацькою діяльністю у київських університетах: національному, педагогічному, економічному, права, Дипломатичній академії України при МЗС України. Він є членом кількох спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій та редколегій періодичних наукових видань. Під його керівництвом підготовлено понад 20 кандидатів та докторів історичних і політичних наук. У 2018 р. А. І. Кудряченка обрано членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю «Всесвітня історія».

Багаторічна й сумлінна праця Андрія Івановича Кудряченка відзначена орденом «За заслуги» III ступеня (2017 р.), Грамотою Верховної Ради України (2023 р.), відзнаками МОН України «Відмінник освіти України» (2004 р.) та «Василь Сухомлинський» (2007 р.), премією НАН України ім. Д.І. Чижевського за цикл праць «Україна в сучасному геополітичному просторі» (2017 р.) та академічними відзнаками «За професійні здобутки» і пам'ятною відзнакою на честь 100-річчя НАН України, а також званням заслуженого діяча науки і техніки України (2012 р.). Андрій Іванович є дійсним членом

² Меншун В.І. Його ім'я створює прекрасний імідж очолюваному ним інституту. *Трибуна*. 2013. № 5-8. С. 2.

Міжнародної кадрової академії, Академії вищої школи України, Академії політичних наук України, членом правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, членом правління Наукового товариства дослідження історії та культури Північно-Східної Європи (м. Геттінген, ФРН) та Наглядової ради музейної історії Австрії (м. Відень, м. Грац).

Отже, свій ювілей член-кореспондент НАН України А.І. Кудряченко зустрічає з вагомими здобутками. А попереду нові вершини. Слід також зазначити, що ювіляр людина дуже толерантна і дипломатична, інтелігентна, добра, м'яка і водночас вимоглива, з твердим характером і далекоглядними устремліннями, спрямованими на досягнення якнайкращого результату в усіх справах, за які б не брався талановитий учений і педагог. Тож із нагоди 70-річного ювілею побажаємо вельмишановному Андрію Івановичу доброго здоров'я, життєвої наснаги, інноваційного творчого запалу, збереження та примноження найкращих академічних наукових традицій в галузі історичної науки!

Надійшло / Received 01.11.2023

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

Stepan VIDNLANSKYI (Kyiv)

Вікторія СОЛОШЕНКО (Київ)

Viktoriiia SOLOSHENKO (Kyiv)

КРИКУН МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ

26 листопада 2023 р. на 92-му році життя відійшов у Вічність відомий український вчений-історик і педагог, доктор історичних наук, заслужений професор Львівського національного університету ім. Івана Франка, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, почесний громадянин м. Вінниці, почесний доктор Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща) Микола Григорович Крикун.

Усе життя вченого було сповнене драматичних подій. Народився Микола Крикун 9 травня 1932 р. на Житомирщині у рік українського Голодомору і найбільшого розгулу репресій тоталітарного комуністичного режиму в Україні. Своїх батьків не знав, зростав у дитячому будинку для повних сиріт. Упродовж усіх років був змушений самотійно долати драматичні ситуації та вирішувати свою долю, що виробило в ньому тверду волю й прагнення до самоствердження власними силами. У 1952 р. поступив на історичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка. З цим вишем пов'язав все своє життя аж до виходу на пенсію 2012 р. На історичному факультеті Львівського університету Микола Крикун пройшов всі стадії кар'єрного зростання — від старшого лаборанта кафедри історії південних і західних слов'ян (1958—1960 рр.), асистента (1960—1970 рр.), доцента (1971—1984 рр.), завідувача кафедри (1984—1992 рр.), потім професора (1993—2012 рр.); у 2010 р. кафедра змінила назву на кафедру історії Центральної та

Цитування: Зашкільняк Л. Крикун Микола Григорович. *Український історичний журнал*. 2024. № 1 (574). С. 238—240.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Східної Європи. Микола Григорович стояв біля початків Інституту історичних досліджень Львівського університету, був першим редактором його періодичного видання «Україна Модерна». Тільки в незалежній Україні Микола Григорович зміг приєднатись до діяльності Наукового товариства імені Шевченка.

В університеті вчителем і наставником молодого історика став відомий український історик, дослідник історії України та Східної Європи ранньомодерного часу професор Дмитро Леонідович Похилевич (1897—1974 рр.). Під його керівництвом Микола Крикун увійшов у світ наукової історіографії, зосередивши свою увагу на малодосліджених, а часом і грубо фальсифікованих російською та радянською історіографіями питаннях минулого українських земель XV—XVIII ст. — від демографічних і соціально-економічних студій до проблем українського козацтва та джерелознавства. У Львівському університеті захистив кандидатську дисертацію «Народонаселення Подільського воєводства в XVII—XVIII ст.» (1965 р.). Надалі продовжував дослідження різноманітних питань історії Правобережної України на основі пошуку і публікації незнаних джерел; у 1992 р. в Інституті історії України НАН України захистив докторську дисертацію «Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст. (воєводства і повіти)».

Тримаючи в полі зору насамперед історію українських земель, учений і педагог прагнув дивитися на ці питання ширше — з позицій регіону Центральної та Східної Європи, світового історичного процесу. Він збирав матеріали в історичних архівах та рукописних відділах бібліотек України, Росії, Білорусі, Литви, Польщі, що дало йому змогу вивчати широкий спектр суспільного життя на українських землях XV—XVIII ст. і активно публікувати виявлені в архівах історичні документи. Можна сміливо стверджувати, що всі його дослідження ґрунтуються на фундаментальній документальній базі, а сам він належав до нечисленного грона найкращих знавців історичних джерел з історії України ранньомодерного часу. Його перу належить понад 250 монографій, збірників документів, статей, нарисів і рецензій. Науковий доробок Миколи Крикуна — це великі документальні публікації з історії Правобережної України, це дослідження адміністративно-територіального устрою України, локалізації населених пунктів України, згонів населення України, козацьких гетьманів, історичної демографії, історичної географії, статистики, джерелознавства та історіографії, історії Польщі. Вийшовши на пенсію у 2012 р., вчений не припинив наукової роботи та рік за роком продовжував готувати до друку нові збірники документів, аналітичні статті, огляди. Ще 6 січня 2023 р. у рамках звітної наукової конференції Львівського національного університету ім. Івана Франка відбулася презентація нової книги, підготовленої проф. М. Крикуном у співпраці з іншими колегами-істориками — документального збірника «Документи Брацлавського воєводства 1607—1845 рр.» (Львів, 2022 р., 1200 с.). Учений збирався готувати до друку ще один том документів. Але не встиг...

За 52 роки роботи у Львівському університеті Микола Григорович підготував сотні істориків, серед його учнів — відомі доктори та кандидати наук, ба-

гатьом українським і закордонним вченим він допомагав у їхніх дослідницьких студіях. Був людиною особливої відповідальності та вимогливості — до себе й до всіх, з ким зустрічався на життєвому шляху.

Численні наукові зв'язки та співпраця поєднували М. Крикуна із зарубіжними вченими. Особливо розгалуженими та плідними були відносини з польськими істориками, що й не дивно, адже наукові інтереси дослідника вимагали вивчення багатого історичного спадку Речі Посполитої.

Багаторічна самовіддана наукова і педагогічна діяльність професора, його наукові здобутки дочекалися відзначення. Ще у 2004 р. він був обраний дійсним членом НТШ, у 2007 р. нагороджений почесним званням заслуженого професора Львівського національного університету ім. Івана Франка. У 2003 р. отримав нагороду авторитетного польського історичного часопису «Przegląd Wschodni» за найкраще закордонне видання з історії Польщі, а у 2012 р. був обраний почесним доктором (*doctor honoris causa*) Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні — він став другим українським істориком після присвоєння в 1970 р. цього почесного звання його учителеві Д.Л. Похилевичу. У 2021 р. став почесним громадянином Вінниці (за сукупністю документальних і дослідницьких публікацій з історії Поділля).

Микола Крикун народився в лиху годину українського Голодомору, а відійшов у Вічність, коли московські орди намагаються знищити Україну. Його останні слова, сказані колегам, звучали так: «Українці не мають права занепасти той історичний шанс, який випав їм у ХХІ ст. Іншого такого шансу може не бути».

Доробок історика і громадянина Миколи Крикуна має довгострокове значення, оскільки завдяки його невтомній праці збережено та оприлюднено величезний документальний матеріал, а наукові студії залишатимуться взірцем сумлінної праці історика.

Надійшов / Received 30.11.2023

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК (Львів)